

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM ANABİLİM DALI
SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İDADİLERDE TARİH VE
COĞRAFYA EĞİTİM-ÖĞRETİMİ

Süleyman BOZTEPE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Ali ÜREMİŞ

Konya- 2015

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM ANABİLİM DALI
SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İDADİLERDE TARİH VE
COĞRAFYA EĞİTİM-ÖĞRETİMİ

Süleyman BOZTEPE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Ali ÜREMİŞ

Konya- 2015

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Adı Soyadı Süleyman BOZTEPE

Numarası 128302041014

Ana Bilim / Bilim Dalı İlköğretim / Sosyal Bilgiler Eğitimi

Programı Tezli Yüksek Lisans

Tezin Adı II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Süleyman BOZTEPE
	Numarası	128 302 041014
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İLKÖĞRETİM / SOSYAL BİLİMLER EĞİTİM
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Yrd.-Doç. Dr. Ali ÜREMLİŞ
Tezin Adı	II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İDADILIKERDE TARİH VE COĞRAFYA EĞİTİM-ÖĞRETİMİ	

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan .....
başlıklı bu çalışma 08.../05.../2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda
oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul
edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı

Danışman ve Üyeler

İmza

Yrd.-Doç. Dr. Ali ÜREMLİŞ

Doç. Dr. Cemal GÜVEN

Yrd. Doç. Dr. Kerem SARIGELİK

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı: Süleyman BOZTEPE
Numarası: 128302041014

AnaBilim/Bilim Dalı: İlköğretim/Sosyal Bilgiler
Programı Tezli Yüksek Lisans
Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Ali ÜREMİŞ

Tezin Adı: II. Abdülhamid Dönemi İdadîlerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi

ÖZET

Sözlük mânası hazırlamak demek olan idâd, ilk zamanlarda kendisinden daha üst bir mektebe öğrenci hazırlayan ve yetiştiren eğitim kurumlarına denilmiştir. İdadî teriminin bir ortaöğretim kurumunun adı olarak kullanılması, 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin yayımlanmasından sonradır. Bu mekteplerin açılması ile Müslüman ve Hıristiyan tebaa kaynaştırılmak ve ortak bir kültürde yetiştirilmek istenmiştir. Bunun için dört yıllık rüştiyelerin üstünde, öğretim süresi üç yıl olan idadîlerin açılması düşünülmüştür. Programları rüştiyelerden pek farklı olmayan bu mekteplere 11–14 yaş arası öğrenciler alınmıştır. İslahat fermanı nasıl ki rüşdiyelerin açılıp geliştiği dönem ise II. Abdülhamid devri ise idadîlerin geliştiği dönem olmuştur. II. Abdülhamid döneminde eğitim kurumlarına yapılan yatırım ciddi şekilde arttırılmıştır. II. Abdülhamid zamanında gelişim sadece okullarda değil aynı zamanda ders programlarında da kendini göstermiştir. Değişiklerin hepsi de okullardaki ders programlarını ve Tarih dersinin müfredatlarındaki yerini etkilemiştir. Bu dönemlerde devrin siyasi oluşumları ve ideolojileri eğitimin işleyişine fazlaca tesir etmiştir. Milli duyguların gelişmesiyle Tarih bilimine duyulan ilgi artarken ders programlarındaki Tarih derslerinin haftalık saati özellikle orta öğretim kurumlarında fazlalaştırılmıştır. Bunların yanı sıra Fransız İhtilalinin devletin sınırlarındaki etkisini azaltmayı hedefleyen Sultan II. Abdülhamid önce orta öğretim kurumlarında Avrupa ve Dünya Tarihi'nin okutulmasını yasaklamış, daha sonra ise tüm ilköğretim okullarında bahse konu Tarih derslerini kaldırmıştır. 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'yle müfredat programları arasına birçok dersin yanı sıra Coğrafya da girmiştir. İlköğretim Coğrafya Müfredat Programında; dünya, dünyanın hareketleri ve sonuçları, Osmanlı Ülkesi'nin büyük nehirleri, dağları, vilayet taksimatı gibi basit bilgiler verilmişti. Yeni usuller ve materyallerin (harita–yerküre) Osmanlı Mekteplerine yerleşmesinden sonra Kartoğrafyanın Osmanlı Eğitim Sisteminin gelişmesinde rol oynadığı muhakkaktır. Şüphesiz bunlar, öğrencilerin Osmanlı Devletine bakış açısını değiştirmiştir. Dikkat çeken önemli husus, getirilen yeniliklerin günümüz Coğrafya öğretim yöntemlerinin işlendiği eserlerde ve Coğrafya Öğretim Programlarında da yerini muhafaza etmesidir.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı: Süleyman BOZTEPE

Numarası: 128302041014

AnaBilim/Bilim Dalı: İlköğretim/Sosyal Bilgiler

Programı Tezli Yüksek Lisans

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Ali ÜREMİŞ

Tezin İngilizce Adı: History and Geography Education and Training in İdadîs in the reign of Abdulhamid II

SUMMARY

İdadî, which means “to prepare” in the dictionary, at early times has been called as a school preparing and training students to its higher level schools. The usage of İdadî as a term of a secondary educational institution starts with the publication of the Maarif-i Umûmiye Regulations in 1869. With the opening of these schools, it had been aimed at integrating the Muslim and Christian people and raising them in a common culture. To do this, on top of four-year Junior High Schools (Rushdiye), they thought to open three-year İdadîs. Even though their programmes were not so different from the Rhusdiye, students aged between 11 and 14 were accepted to İdadî schools. The Reformation Edict era is the period opening and developing the Rhusdiyes, on the other hand, Abdulhamid II period becomes the age of the İdadîs. Along with Abdulhamid II period, investments and aids on educational institutions have increased dramatically. During Abdulhamid II period, there has been an improvement not only at schools but also in the curriculums of the schools. All of the educational changes have deeply affected the programmes of the school subjects together with the History subject and its place in the curriculum. In this period, the political formation and ideology had a considerable impact on the functioning of education. With the development of the national feelings, people were more interested in the science of history and on the other side the weekly course hours of History lessons increased especially at secondary schools. However, aiming at reducing the influence of the French Revolution in homeland, Abdulhamid II firstly banned The History of the Europe and the World lesson at secondary schools, and then he removed the formerly mentioned history lessons in all primary schools. Geography also took place in the curriculum along with many other subjects together with the 1869 Maarif-i

Umûmîye Nizamname. The topics in the Elementary School Geography Curriculum were simply the world, the movements of the world and its results, the major rivers, the mountains and the division of the provinces of the Ottoman Land. With the entrance of new methods and materials (map-Earth Globe) into the Ottoman, Cartography played an important role in the development of the Ottoman Education System. However all these changed the students' point of view about the Ottoman State. The most remarkable point is that those innovations are still being used in the works of the contemporary methods of teaching Geography and in the Geography curriculum.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	V
KISALTMALAR	VI
KAYNAK ve ARAŞTIRMALAR	IX
KAYNAKLAR.....	IX
Devlet Salnameleri.....	IX
Vilayet Salnameleri.....	X
Maarif Salnameleri.....	X
ARAŞTIRMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1

I.BÖLÜM

YENİLEŞME, TANZİMAT FERMANI ve ISLAHAT FERMANI DÖNEMİ EĞİTİM ANLAYIŞI ve MÜESSESELERİ

I-YENİLEŞME DÖNEMİ EĞİTİM KURUMLARI	8
A- Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn	8
B- Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn.....	9
C- Tıp Mektepleri.....	12
D- Mekteb-i Harbîye	13
II-TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİM ANLAYIŞI VE MÜESSESELERİ.....	15
A-Tanzimat Dönemi Eğitim Anlayışı.....	15
A.1-Meclis-i Muvakkat'ın Kurulması.....	16
A.2- Meclis-i Maarif-i Umûmiye.....	17
A.3- Encümen-i Dâniş.....	18
B- Tanzimat Dönemi Eğitim Müesseseleri.....	19
B.1- İlköğretim ve Sıbyan Mektepleri.....	19
B.2- Rüşdiye Mektepleri	27
B.3- Dârülmaarif	30
C-Yeni Açılan Okullara Öğretmen Yetiştiren Müesseseler	31
C.1- Dârülmuallimîn	32

C.2- Dârümuallimât	33
III-ISLAHAT FERMANI DÖNEMİ EĞİTİM ANLAYIŞI ve EĞİTİM	
MÜESSESELERİ.....	34
A-İslahat Fermanı Dönemi Eğitim Anlayışı.....	35
A.1- 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi	35
B-Yeni Kurulan Ortaöğretim Kurumları	38
B.1- Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi).....	38
C-Yükseköğretim.....	39
C.1- Dârülfünûn	40
C.2- Dârülfünûn-ı Sultânî.....	41
C.3- Dârülfünûn-ı Şahane	41

II. BÖLÜM

İDADİLERİN KURULUŞU, GELİŞİMİ, İDARESİ ve

ÖĞRENCİ İŞLERİ

I-İDADİ MEKTEPLERİNİN KURULUŞU ve GELİŞİMİ	43
A-İdadî Mekteplerinin Kuruluşu	43
B-İdadîlerin Gelişimi	48
C-Yatılı (Leylî) ve Gündüzlü (Neharî) İdadîler.....	52
II-İDADİ MEKTEPLERİNİN İDARESİ VE ÖĞRENCİ İŞLERİ.....	57
A-İdadî Mekteplerinin Dâhili İdaresi	57
A.1- Müdür.....	57
A.2- Müdür-i Sâni (İkinci Müdür)	58
A.3- Katipler	59
A.4- Muavinler.....	59
A.5- Mubassırlar	61
A.6- Diğer Memurlar	62
A.7- Öğretmenler	63
B-Öğrenci İşleri	65
B.1- Öğrencilerin Kabulü.....	65
B.2- Öğrencilerin Uyması Gereken Kurallar, Mükâfat ve Cezalar	67
B.3- İdadîlerde Tatil Günleri.....	71
B.4- İdadîlerde Kıyafet.....	71

B.5- Sınavlar	72
B.6- Diploma ve Tasdikname	74
III. İDADİ MEKTEBLERİNDE OKUTULAN DERSLER.....	74
A-İdadilerin Ders Programları.....	76
A.1- Yedi Yıllık Leylî İdadilerin Haftalık Ders Programı	76
A.2- Beş Yıllık Sancak Nehârî İdadilerin Haftalık Ders Programı	78
III. BÖLÜM	
İDADİLERDE TARİH ve COĞRAFYA ÖĞRETİMİ	
I-İDADİLERDE TARİH ve COĞRAFYA ÖĞRETİMİ	82
A-Tanzimat Öncesi Tarih Yazımı ve Öğretimi	82
B- Tanzimat'tan II. Abdülhamid Dönemine Kadar Tarih Yazıcılığı ve Öğretimi	85
II- II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ TARİH ÖĞRETİMİ	89
A-Yedi Yıllık Leylî İdadilerin Haftalık Ders Programlarına Göre Tarih Ders Saatleri	90
B- Beş ve Yedi Yıllık İdadilerin Haftalık Ders Programlarına Göre Tarih Ders Saatleri	91
B.1- Beş Yıllık Nehârî İdadilerin Haftalık Ders Programlarına Göre Tarih Ders Saatleri (1892).....	91
B.2- Yedi Yıllık Leylî İdadilerin Tarih Dersi Müfredatı (1892).....	91
C- Rüşdiye ve İdadilerde Okunacak Ulûm ve Fünûnun Haftalık Ders Programına Göre Tarih Ders Saatleri (1902).	92
III. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OKUTULAN KİTAPLAR	98
IV- II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ COĞRAFYA ÖĞRETİMİ	108
A-Osmanlılarda Coğrafya.....	108
B-Osmanlılarda Coğrafya Öğretimi	112
C- Yedi ve Beş Yıllık İdadilerin Haftalık Ders Programlarına Göre Coğrafya Ders Saatleri.	115
C.1- Yedi Yıllık İdadilerin Haftalık Ders Programlarına Göre Coğrafya Ders Saatleri (1892). ..	115
1892 Leylî Mekatib-i İdadîye Coğrafya Ders Cetveli	115
C.2- Beş Yıllık İdadilerin Haftalık Ders Programlarına Göre Coğrafya Ders Saatleri.....	115
D-Coğrafya Derslerinin İşlenişi.....	121
E- II. Abdülhamid Dönemi İdadiler'de Coğrafya.....	126
F- Okutulan Ders Kitapları	128
S O N U Ç	138

BİBLİYOGRAFYA	145
EKLER	167
I-BELGELER	167
A-Zikr-i Cemil Varakası.....	168
B-Tahsin	169
C- Tarih Tedrisatının Usûl-i Esasiyesi - Satı Bey.....	170
D- Mekteb-i İdadiye-i Hazret-i Şahanenin İmtihan Risalesi	172
E- Maarifi Umûmîye Nizamnamesi.....	173
F-Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye- Abdurrahman Şeref.....	174
G-Tarih-i Alem- Süleyman Hüsnü Paşa	175

ÖN SÖZ

Eğitim öğretim sisteminin bir toplumun yükselmesinde olduğu kadar geri kalmasında da önemli rol oynadığı muhakkaktır. Sistem çağın icabına ayak uydurup toplumun ihtiyaçlarına cevap verebildiği sürece yaşayabilmiş ve onu yükseltme görevini yerine getirebilmiştir. Dolayısıyla eğitim zamanla ya ıslah edilmiş ya da yenilenmiştir.

II. Abdülhamid Dönemi eğitim tarihinin önemli hamlelerinin yapıldığı devir olmuştur. Açılmasını sağladığı okul sayısı kendinden önceki dönemlerle karşılaştırılmayacak kadar fazladır. Kalifiye eleman ve memur yetiştirmek üzere açtığı yüksekokullardan bazıları, Mekteb-i Mülkiye, Güzel Sanatlar Akademisi, Yüksek Ticaret Mektebi, Hukuk, Yüksek Mühendis Mektebi, Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi, Yatılı Kız Lisesi, Üsküdar Lisesi, Maden Arama Mektebi, Fen ve Edebiyat Fakülteleri, Dilsiz ve Sağırklar Mektebi ve Bursa’da İpekçilik Mektebi... Birçok vilayette darülmualiminler ve bunlar gibi pek çok mektep Sultan Abdülhamid döneminde kurulmuştur. Bu yüzden II. Abdülhamid devri idadî mektepleri için de bir dönüm noktası olmuştur. Onun zamanına kadar ancak birkaç tane açılabilen bu eğitim kurumlarının sayıları II. Abdülhamid döneminde arttırılmış ve bu müesseseler devletin birçok bölgesinde faaliyet göstermiştir.

Bu araştırmada, Sultan II. Abdülhamid Dönemi İdadîlerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi, II. Abdülhamid’in eğitim siyaseti, devrinde açılan rüşdiye ve idadîler ile bu okullardaki eğitim öğretim faaliyetleri incelenip tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle “II. Abdülhamid döneminde açılan idadîlerde tarih ve coğrafya eğitimi-öğretimi nasıl olmuştur?” bu sorunun cevabı bulunmaya gayret edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi eğitim öğretim faaliyetleri konusunda birçok akademik çalışma yapılmış olsa da bunların, idadîlerde tarih, coğrafya eğitim- öğretimi üzerine yetersiz kaldığı müşahede edilmektedir. Bu araştırma ile idadîlerde tarih ve coğrafya eğitim-öğretimi konusundaki bahse konu eksikliğin ortadan kaldırılacağı düşünülmektedir.

Çalışmada bana hertürlü yardımı sağlayan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi görevlileri ile Marmara Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürü borç bilirim. Ayrıca araştırmamın her safhasında desteğini ve katkılarını esirgemeyen hocam Yrd. Doç. Dr. Ali ÜREMİŞ’e şükranlarımı arz etmeyi bir görev sayarım.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t	Adı geçen tez
AKÜADTKD	Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi
AKÜSBED	Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
AÜİFD	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜFEFEBAD	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi
AÜSBED	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DED	Değerler Eğitimi Dergisi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DÜSBD	Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Ed.	Editör
ESBD	Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi
EÜSBED	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
FÜİFD	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
FÜSBED	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
H.	Hicri

Haz.	Hazırlayan
HÜEFD	Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
İAD	İslam Araştırmaları Dergisi
KKEFD	Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MKÜSBED	Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
MÜSBD	Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
OBA	Osmanlı Bilimi Araştırmaları
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.	Sayı
s.	Sayfa
SÜEFD	Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
SÜSBED	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
SÜTAD	Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TAD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
TALİD	Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
TD	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
TEBD	Türk Eğitim Bilimleri Dergisi
Terc.	Tercüme
TM	Türkiyat Mecmuası
USAD	Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
UÜEFD	Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi

UÜSBD	Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
VD	Vakıflar Dergisi
vd.	ve devamı, ve diğerleri
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
YYÜEFD	Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi

KAYNAK ve ARAŞTIRMALAR

KAYNAKLAR

Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimin, nezaretlerin, askerî kurumların, vilayetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı neşriyata sal-name adı verilmiştir. Kelime Farsça sal (yıl) ile name (yazılı şey, mektup) kelimelerinden meydana gelmiş olup bu eserlere nev-sal de denilmiştir. Osmanlı ülkesinde salname geleneği, 1847 yılında Devlet Salnamelerinin yayınlanmasıyla ortaya çıkmıştır¹. Buna bağlı olarak, ilk Vilayet Salnamesi'nin yayınlandığı tarihin 1866 olduğu bilinmektedir. Bunların dışında, bazen resmî kurum ve kuruluşlar ve bazen de özel şahıs ve kuruluşlarca yayınlanan salnameler, şehir tarihlerine önemli katkılar sağlamaktadır. Bu anlamda, resmî kurum ve kuruluşlar için, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Hariciye, Maarif, Himâye-i Etfâl Cemiyeti, İlmiye; özel şahıs ve kuruluşlarla ilgili olarak da Türk Yılı, Hadika, Gayret, Resimli Yıl ve Ebuzziya salnamelerini zikretmek mümkündür².

Devlet Salnameleri

Türklerde ilk resmi salname Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortalarında Reşid Paşa'nın teşviki ile Tarihçi Hayrullah Efendi, Ahmed Vefik Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın ortak çalışmaları sonucu 1847 (Hicrî 1263) yılında Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye adı ile yayınlanmıştır. Devlet Salnamelerinin sayısı Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayınlanan üçünün de dâhil edilmesiyle toplam 71'dir. İlk zamanlar 100 sayfa civarında yayınlanan bu eserlerin hacmi, ilerleyen yıllarda 1000 sayfayı aşmıştır. Bu sâlnamelerde devletin resmi teşkilatının yanı sıra, memurların isimleri, yine memurların atama tarihleri, rütbeleri ve nişanları gösterilmiştir³. Tezimizde H. 1263, 1294, 1295, 1305 tarihli salnameleri kullandık.

¹ B. Aydın, "Salname", *DİA*, XXXVI, s.51.

² A. Z. İzgöer, "Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *TALİD*, 3/6, 2005, s.539.

³ H. Duman, *Osmanlı Sâlnameleri ve Nevsâlleri I*, Ankara 2000, s.134.

Vilayet Salnameleri

Osmanlı Devleti'nde, önem açısından devlet salnamelerinden sonra gelen resmi salnameler vilayet salnameleridir. Devlet sâlnamelerinin yararının görülmesi neticesinde vilayet salnameleri çıkarılmaya başlanmıştır. Osmanlı'da ilk vilayet sâlnamesi H.1283 (M.1866) yılında neşredilen Bosna Vilayeti Salnamesi'dir. Son vilayet sâlnamesi ise 1337-38 Rumî (Miladi 1921-22) Bolu Livâsı Salnamesi'dir. Özellikle 1867'de Vilayet Nizamnamesi'nin çıkarılmasından sonra vilayet salnamelerinde ciddi bir artış görülmüştür. İlk dönemlerde yayınlanan Vilayet Salnameleri şehrin umumî hayatıyla ilgili bilgiler verirken, daha sonraki dönemlerde yayınlanan ve “*ihtisas salnameleri*” diyebileceğimiz ve sadece kendi alanlarıyla ilgili Hariciye, Maarif, İlmiye gibi salnamelerde yer yer şehir tarihiyle alakalı bilgilere rastlamak mümkündür⁴. Çalışmamızda devletin farklı coğrafi bölgelerinden tespit ettiğimiz ve idadîlerin durumu ve öğrenci sayısı gibi konularda müracaat ettiğimiz Salname-i Vilayet-i Ceza'ir-i Bahr-i Sefid, H. 1311, Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, H. 1314, Salname-i Vilayet-i Konya, H. 1317, Salname-i Vilayet-i Kosova, H. 1314, Salname-i Vilayet-i Manastır, H. 1305, Salname-i Vilayet-i Selânik, H. 1315 tarihli salnameler en önemli kaynaklardır.

Maarif Salnameleri

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umûmîye adı ile 1898 ve 1903 yılları arasında yayınlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin eğitim-öğretim ve kültür hayatı ile maarif nazırları, öğretmenler, okullar ve kütüphaneler hakkında geniş bilgiler içeren kaynaktır⁵. Tezimizde H. 1316, 1317, 1318 ve 1321 tarihli salnameleri kullandık.

⁴ B.Aydın, “Salname”, *DİA*, XXXVI, s.53-54.

⁵ B.Aydın, “Salname”, *DİA*, XXXVI, s.53.

ARAŞTIRMALAR

Osmanlı Devleti'nin eğitim tarihi hakkında bugüne kadar birçok eser yazılmıştır. Çalışmamızın esas konusu olan idadîler hakkında yavaş yavaş bazı çalışmalar yapılmakta ise de henüz istenilen seviyede değildir. İdadîlerde tarih eğitimi konusunda da birkaç çalışma mevcuttur. Coğrafya konusunda ise sadece iki tane çalışma yapılmıştır. Tezimizi meydana getirirken mümkün mertebe ana kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış imkân olmadığında ise konuyla ilgili doğrudan ya da dolaylı yapılmış birçok çalışmadan da istifade yoluna gidilmiştir.

Osmanlı eğitimi konusunda konunun en önemli isimlerinden ve üzerinden uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen hâlâ başucu kitabı olarak kullanılan Osman Nuri Ergin'in Türk Maarif Tarihi ile Bayram Kodaman'ın Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, idadîlerin kuruluşu, gelişimi ve idarî yapısı konusunda Fatih Demirel'in Mekteb-i İdadî, Tarih eğitimi konusunda Caner Türk'ün Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi (1839-1922), Coğrafya eğitimi konusunda ise Didem Sevtap Yeşiltepe'nin Osmanlı Dönemi'nde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları isimli çalışmalarından geniş ölçüde faydalanılmaya gayret edilmiştir. Bütün bunlara ek olarak konunun uzamaması ve çalışmaya doğrudan etkisi olmaması açısından burada saymadığımız pek çok bilim insanının araştırmaları da dipnotlarda belirtilerek bibliyografyada gösterilmiştir.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süre içerisinde eğitim, resmi ve gayri resmi eğitim kurumları çerçevesinde görevini ifa etmiştir. Bu müesseseler içerisinde en önemli yeri teşkil eden eğitim kurumu “*Medreseler*”dir. Buna ilaveten çocuklar için “*Sıbyan Mektebi*”, kimi zaman usta çırak kimi zaman da belirli esaslar çerçevesinde eğitim veren “*teknik okullar*” ve devletin yönetim şekline ve düzenine uygun personel yetiştirmek üzere kurulan “*Enderun Mektebi*” ile dinî-tasavvufî eğitim öğretim ve bunu bilfiil yaşama yeri olarak kabul edilen “*Tekke ve Zaviyeler*” Osmanlı Devleti'nin özellikle klasik dönem eğitim kurumları olarak göze çarpmaktadır⁶.

Burada sayılan dört eğitim öğretim kurumu içerisinde birinci kademe durumunda bulunan Sıbyan Mektebi, yaşları dört⁷, beş civarındaki kız ve erkek çocuklarının eğitimi için açılan vakfiyelerde “*muallimhane*”, “*dârü't-talim*” ve “*mekteb*” gibi tabirlerle ifade edilen eğitim tarihi literatüründe “*sıbyan mektepleri*” olarak ünlenen ve hemen hemen her mahallede bulunduğundan “*mahalle mektebi*” adıyla anıldığı gibi çoğu taş binalarda hizmet verdiği için “*taş mekteb*”⁸ olarak da bilinen bu okullar klasik dönem Osmanlı eğitim sisteminin ilk adımıdır⁹. Sıbyan Mektepleri genellikle külliyelerin içerisinde camilerin bitişiğinde ya da müstakil bir yapı olarak bulunurlardı. Sıbyan mektepleri padişahlar tarafından yaptırıldığı gibi

⁶ E. İhsanoğlu, “Eğitim ve Bilim”, Osmanlı Medeniyeti Tarihi I, İstanbul 1999, s.229-230.

⁷ A.Şakir, “I. Murad’dan II. Bayezid’e Kadar Edirne ve Civarında Kurulan Osmanlı Eğitim Müesseseleri” http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/G00005/2011_3/2011_3_SAKIRA.pdf (Erişim Tarihi 22.11.2013) Yazara göre; Sıbyân mektebine başlama yaşı 4 yıl, 4 ay, 4 gün idi. Osmanlının bu yaş ölçüsünü uğurlu saydığı ve 7 yaşına gelene kadar mahallenin çocuklarının bu mektebe devam ettiğini belirtmektedir.

⁸ Ahmed Rasim’in hatıralarında da Taş Mekteb olarak geçmektedir. “*Mekteb denildi mi Umûmiyetle Taş Mekteb, Hafız Paşa Mektebi, Kaptan Paşa Mektebi, Tezgâhcılar Mektebi gibi binaları anlardık, ben değil, hiçbirimiz kırk sene evvel böyle bir kelimenin delâlet ettiği mecazî mânâyı bilmezdik.*” Bkz. A. Râsim, *Matbûat Hatıralarından Muharrir, Şair, Edib*, (Yay. Haz. Kemal Yetiş), İstanbul 1979, s. 15.

⁹ M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, İstanbul 1993, s.201; A. Çelik, “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri”, *AÜİFD*, S.27, 2007, s.126; Ş. Ülkütaşır, “Sıbyan Mektepleri”, *Türk Yurdu*, S.33, 1965, s.595.

valide sultanlar, diğer büyük devlet erkânı ve hayırsever kişiler tarafından da kurulmuştur¹⁰.

Müslüman ahalinin çocukları genellikle bu mektebe giderdi. “*Amin Alayı*” ya da “*bed-i besmele*” adı verilen ve çocukları heyecanlandıran bir tören ile bu mekteplerde derse başlanırdı. Bu okullar sabahleyin erkenden açılır, ikinci vaktine kadar eğitim devam ederdi. Teneffüs yoktu, sadece öğle arası paydosu vardı¹¹.

Öğretmenler ise medrese bitirmiş kişiler ya da bir camiin imamı veya müezzini olabilirdi. Öğrenci sayısının çok olduğu okullarda hocanın yetiştirdiği talebelerin seçilmiş kalfaları vardı. Bunlar hocanın yardımcısı olup hoca, talebelerin bir bölümü ile meşgul olurken kalfalar da diğer öğrenciler ile ilgilenirdi¹². Karma veya kız mekteplerinde ise belirli bir yaşa ulaşmış, bilgili, tecrübeli ve hafız olan kadın öğretmenler ders verirdi¹³.

Sıbyan Mekteplerinin genel amacı bir çocuğa İslam dininin kurallarını ve Kur’ân’ı öğretmektir. Bu sebeple sıbyan mekteplerinde elifba, kuran talimi, ilmihal bilgilerinin öğretilmesi, bazı surelerin ezberletilmesi ve basit aritmetik kurallar ile dört işlem gibi bilgiler verilir¹⁴. Bu derslere ek olarak yazı ve aritmetik gibi dersler de öğretilirdi. Mekteplerde mezuniyet yaşı tam olarak belli değildir. Ancak öğrencinin Kur’ân-ı Kerim’i bir defa hatmetmesi gerekirdi. Kur’ân’ı hatmeden çocuk, daha sonra kelime bilgisi, hitabet, dilbilgisi, edebiyat, tarih gibi ek konular üzerinde üç yıl daha öğrenciliğine devam edebilirdi¹⁵.

Klasik dönem Osmanlı eğitim sisteminin en önemli müessesesi ise şüphesiz Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde açılmış olan medreselerdir. Medreseler merkezin işine yarayan ve uyumlu kişiler yetiştirecek şekilde düzenlenmişlerdi. İlk

¹⁰ O.N. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi I*, İstanbul 1977, s.83; Y. Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu-Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler XV*, (Ed. H.C. GÜZEL), s.35.

¹¹ A. Birinci, “Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mekteb İlahileri” *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, (Cilt IV’den ayrı basım), 1982, s.41; M. Öcal, “Âmin Alayı”, *DİA III*, s.63; N. Keskin “I. Abdülhamit’in Şehzadelerinin Bed’i Besmele Törenini Anlatan Enderûnu Fâzıl’ın Sûname-i Şehriyâr’ı Üzerine”, *SÜTAD*, 27, 2010, s.150.

¹² Ü. Taşkın, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *USAD 1/3*, 2008, s.347-348.

¹³ E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.231.

¹⁴ M. Hızlı, “Osmanlı Sıbyan Mektepleri”, *Osmanlı V* (Ed. G. EREN), s.214.

¹⁵ Z. Demirtaş, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, *FÜSBED*, 17, 2007, s.176.

Osmanlı medresesi nitelikli bir kadro oluşturmak ve özellikle kadıları yetiştirmek üzere Orhan Gazi tarafından 1331’de İznik’te kurulmuş ve bu medreseye Davud-ı Kayseri tayin edilmiştir. Osmanlı uleması özellikle II. Murat ve Fatih Sultan Mehmet devirlerine kadar tefsir ve fıkıh eğitimi için İran, Suriye ve Mısır’a, matematik ve astronomi eğitimi için ise Semerkand’a giderdi¹⁶.

İstanbul’un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet sekiz kiliseyi medreseye dönüştürmüş ve bunlara ulemadan sekiz kişiyi tayin ederek Sahn-ı Seman veya Semaniye medreselerini kurmuştur. İstanbul’da Fatih Camii’nin iki yanına kurulan Sahn-ı Seman medreselerinin “*tetimme*” adı verilen hazırlık sınıfları mevcuttu¹⁷. Her medresenin on dokuz odası, bir de dershanesi vardı. Bu odaların on beşi danışmend denen öğrencilere ayrılmıştı. Bu öğrencilere vakıf gelirinden günde ikişer akçe verilirdi¹⁸. Genel bir kütüphanenin yanı sıra her medresenin bir vakıf kütüphanesi vardı. Her bir medresenin başındaki müderrisin gündeliği elli akçe idi. Müderrislerin yevmiyelerinden bahsolunması boşuna değildir. Çünkü medreseler de müderrislerin yevmiyelerine göre 20’li 40’lı, 60’lı medreseler şeklinde derecelenmiştir. Yani müderrisinin maaşı yüksek olan medresenin derecesi de yüksek demektir¹⁹. Bu medreselerin yanında ihtisas medreseleri de bulunmaktadır. Bunlar dini ilimlerden birini hedef alarak o ilmin tahsiline mahsus metodlarla öğretim faaliyetinde bulunan medreselerdir. Mesela Hadis ilmi ile ilgili II. Murad devrinde Edirne’de açılan Dar’ül-Hadis Medreseleri ve Yıldırım Bayezid döneminde Bursa’da açılan Dar’ül-Kurra’lar bunlara birer örnektir²⁰.

Kanuni Sultan Süleyman’ın Süleymaniye Camii etrafında yaptırdığı, Süleymaniye medreseleri Osmanlı medrese hiyerarşisinde önemli bir değişiklik meydana getirmiştir. Bu medreselere en yüksek derece verilerek devletin yıkılışına kadar devam edecek olan hiyerarşisi belirlenmiş oldu. Osmanlı Medreselerinin ders programlarını ayrıntılı bir şekilde tespit etmek tam olarak tespit edilememekle birlikte, bazı müderris ve âlimlerin hâl tercümeleri, icazetnameleri ile vakfiye ve kanunnamelerden istifade ile kısmen de olsa hangi derslerin ve hangi kitapların

¹⁶ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s.1-2.

¹⁷ İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.9.

¹⁸ C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim I*, İstanbul 1997, s.53.

¹⁹ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, (Çev. R. Sezer), İstanbul 2003, s.175.

²⁰ Y.Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991, s.117.

okutulduğu ana çizgileriyle belirlenebilir. Osmanlı medrese talebesinin tahsilinin başlangıcından sonuna kadar genel olarak değişik bilim dallarında çok sayıda kitap okuyarak ders görmesi gerekmektedir. Genellikle, Müderris, icazetini aldığı dersleri ve kitapları okuttuğu için, medreselerin ders programlarının belirlenmesinde akademik gelenek (ulemâ silsilesi) ve icazetler yol gösterici oluyordu²¹. Medreselerde verilen eğitim ile ilgili Fransa Elçisi Marquis de Villeneuve'nin isteği üzerine 1742'de yazılan müstakil eser Kevakib-i Seb'a'dır. Bu eserde o dönemde medreselerde okutulan dersler ve kitaplarla ilgili bilgi bulunmaktadır²².

Medreseler kuruluşundan 16. yüzyılın son dönemlerine kadar belli bir düzeni, hiyerarşisi ve sistemi olan bir kurumdu. Ancak akli ilimlerin terkedilmesi²³ (matematik, kelam ve felsefe vb.), mülâzemet usulünün bozulması, bilgili müderrislerin yetişmeyişi²⁴, eğitim öğretim metodlarının yenilenmeyişi, talebe isyanları, nüfus yoğunluğu, taht kavgaları ve aslında en önemlisi; o dönemde devletin bütün kurumlarındaki yozlaşma ve bozulmanın medreseleri de etkileyişi gibi sebeplerle medreseler o eski günlerini arar olmuştu. Medreselerin düzeltilmesi ve ıslah edilmesi için dönemin aydınları fikir üretmiş, devlet otoritesi ise çeşitli düzenlemeler yapmış olmasına rağmen istenilen sonuçlar elde edilememiş, sorunlar ortadan kaldırılamamıştır²⁵.

Medrese dışında eğitim veren diğer eğitim kurumu Enderun Mektebiydi. Enderun Mektebi mülkî, idarî, siyâsî ve askerî alanda görev yapacak nitelikli ve seçkin eleman yetiştirmek maksadıyla kurulmuş bir eğitim müessesesidir²⁶. II. Murat devrinde kurulan bu okul Fatih Sultan Mehmet zamanında devrin meşhur birçok âliminin getirilmesiyle geliştirilmiştir²⁷. Enderun mektebine önceleri devşirilen ya da savaşta esir düşen çocuklar alınırken daha sonraları Müslüman çocuklar da alınmaya

²¹ M. Ergün, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi I, Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *AKÜADTKD*, 1996, s.7.

²² Ö. Özyılmaz, *Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu'l Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübi'l Meşhure Fi'l Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm İsimli Eserlerine Göre, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002, s.37vd.

²³ Karşı görüş için, bkz. Y. Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerileme Meselesi Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İAD*, III, 1999, s.23vd.

²⁴ Y. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.127.

²⁵ İ. Çelebi, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri", *Osmanlı V*, s.168.

²⁶ F. Ürekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *MÜSBD*, 2/3, 2002, s.382.

²⁷ *Anonim Enderun Tarihi*, İstanbul Belediye Kütüphanesi, K.470, Muallim Cevdet Yazmaları, s.2.

başlanmıştır²⁸. Devşirilen çocukların zeki ve gösterişli olanları önce Edirne Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı ve Galata Saray gibi saraylara alınır. Bu saraylarda beş ile yedi yıl arasında eğitim gördükten sonra başarılı olanları Enderun mektebinin ilk sınıfları olan küçük oda ve büyük odaya alınırlardı. Burada da başarılı olan öğrenciler Doğanlı, Seferli, Kiler ve Hazine odalarında eğitilirler, en başarılıları ise Has odaya intikal ettirilirdi ki bu odada bulunanlara Enderun Ağaları denirdi²⁹. Enderun mektebindeki eğitim, belirli prensiplere göre “*zihin kontrolü*” esasına dayalı olarak, milliyet değişimini de içine alan bir kültürleştirme ve disiplinleştirme sürecinden geçirerek devlet adamı yetiştirme süreci olarak nitelenebilir. Eğitim-öğretimin temel amacı; devşirme yoluyla toplanan Hıristiyan çocukların, yetenekleri çerçevesinde, devletin çeşitli kademelerinde görev alabilecek bilgili, kabiliyetli ve yetenekli birer yönetici olarak yetiştirmek üzere Türkleştirmek ve Müslümanlaştırmaktır. Bu bağlamda, devletin resmî dili Türkçeyi, Osmanlı Türkçesi yazı çeşitlerini, musikimizin usul ve kaidelerini öğretmek Türkleştirme siyasetinin ve milli kültürü empoze etmenin birer aracı olmuştur³⁰.

Bu okulda Türkçe, Arapça ve Farsça gibi diller ile Kur’ân, Dinî Bilgiler, Edebiyat, Tarih, Matematik ve Musikî gibi dersler öğretilirdi. Enderun mektebi özellikle klasik dönemde devletin idarî kadrolarını elinde bulunduran elit tabakanın büyük bir kısmını yetiştirmiştir. 1 Temmuz 1909 tarihinde bir kararname ve bir de talimatname yayınlanarak Enderun mektebi lağvedilmiştir³¹.

Osmanlı Devleti’nin klasik döneminde günümüzdeki sanat ve teknik okullarına benzer tarzda eğitim kurumları bulunmaktaydı. Özellikle Askerî anlamda teknik eleman eksikliğini gidermek için tophane, tüfekhane ve kılıçhane gibi okullar bulunmaktaydı. Bu eğitim kurumlarında usta-çırak ilişkisi içerisinde bulunulur ve belli bir usule göre eğitilirlerdi³².

Dini eğitim veren medreselerin yanında tıp eğitimi veren eğitim kurumu bulunmaktaydı. Süleymaniye Medresesi’nden bir tanesi Tıp Medresesi yani Dâr’üt-

²⁸ M. İpşirli, “Enderun”, *DİA XI*, s.185-187.

²⁹ Ü. Akkutay, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi”, *Osmanlı V*, s.187-192.

³⁰ A. Cihan, *Osmanlı’da Eğitim*, İstanbul 2007, s.35.

³¹ Ü. Akkutay, *a.g.m.*, s.192.

³² E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.252.

Tıp idi. 1826'da Tıbhane, 1831'de Cerrâhhane 1836'da da bunların birleşmesiyle Mekteb-i Tıbbîye açılmıştır³³.

Askerî ve tıbbî eğitim kurumlarına ilaveten mimarlar ocağı da bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde hassa mimarları ve şehir mimarları adıyla iki çeşit mimarlık bulunmaktaydı. Sarayın Birun teşkilatı içerisinde bulunan Hassa Mimarları Ocağı'nda Mimarbaşlıların ve kıdemli halifelerin nezaretinde yetişen kişiler çeşitli aşamaları geçerek Ser Mimarân-ı Hassa'lığa kadar yükselebilmekteydi. Şehir Mimarları ise ehl-i hiref denilen taşçı, keresteci ve benna gibi esnafa nezaret etmekteydi³⁴.

Osmanlılara daha önceki İslam devletlerinden miras kalan bir diğer eğitim öğretim kurumu ise tekke ve zaviyelerdir. Buradaki dini ve tasavvufi eğitim, halkın kültür hayatında büyük etkilere sahiptir. Her tekke, eğitimini kendi mensup olduğu tasavvuf sistemine göre ele almaktaydı ve özellikle medreselerin ulaşamadığı uzak yerlerdeki yegâne eğitim kurumları olarak bulunmaktaydı. Tekkelerin, eğitim tarihinde oynamış olduğu bu etki yanında, toplum hayatında oynadıkları mühim vazifeler de vardı. Bugün, dernekler, kulüpler, vakıflar gibi bazı resmî ve gayri resmî kurum ve kuruluşlarca giderilmeye çalışılan ihtiyaçlar, o devirlerde tekkeler ve vakıflar kanalı ile yürütülmüştür³⁵. Yerleri bazen kendi arzuları bazen de devletin tensibi ile tespit edilen zaviyeler, ıssız dağ başları, tehlikeli boğazlar, serhadlar, önemli kavşak noktaları ve yamaçlara da kurularak, her biri, imkânları ölçüsünde, kendi çevrelerinde, âdeta birer minyatür şehir, birer medeniyet merkezi meydana getirmişlerdir³⁶.

İzah edilen bu okulların dışında özellikle Tanzimat döneminde meslekî ve teknik eğitim ve öğretim alanında bazı girişimlerde bulunulmuştur. 1842 yılında Prusyalı Veteriner Hekim Godlewsky tarafından Askerî Baytar Mektebi, 1847-1848'de Yeşilköy'de Ziraat Talimhânesi adıyla ilk olarak uygulamalı tarım okulu açılmıştır. 1848 yılındaki başarısız Mekteb-i Sanayî açma çabasından sonra meslekî

³³ T. Duman, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", *Türkler XV*, s.62.

³⁴ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1984 s.377vd; F. Afyoncu, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, Ankara 2001, s.9vd.

³⁵ İ. Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s.84.

³⁶ Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler II: Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", *VD II(1940)*, s.290.

ve teknik eleman yetiştirmeye yönelik ilk önemli adım Midhat Paşa tarafından “*Islâhhâne*” adı verilen kurumların açılmasıydı. 1861’de Niş ve 1864’te Tuna Valisi olan Paşa, Rumeli’de din ve ırk farkı gözetmeksizin, mahallî yönetim, sosyal-iktisadi hayat, eğitim ve kültür işlerinde önemli icraâtlarda bulunmuştur³⁷.

Araştırma önsöz, içindekiler ve girişten sonra üç bölüm, sonuç, bibliyografya ve eklerden meydana gelmektedir. Başlangıçta çalışmanın hazırlanması esnasında yararlanılan kaynaklardan ve kısaca araştırmalardan bahsedilmiştir. Şu ana kadar girişte verilen bilgilerle konunun dayandığı temeller ve tarihi süreç ana hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. I. Bölümde esas konunun anlaşılmasını sağlayacak gerekli ön bilgilerin verilmesi için, Yenileşme dönemi eğitimi, Tanzimat Döneminin eğitim anlayışı ve eğitim müesseseleri ve Islahat Fermanı dönemi eğitim anlayışı ve eğitim kurumlarına değinilmiştir. İdadîlerin kuruluşu ve ülke sathında gelişimi ile idadîlerin yönetimi hakkında II. Bölümde bilgi verilmiştir. Üçüncü Bölümde ise; İdadîlerde tarih ve coğrafya eğitimi ve öğretimi ile bu derslerin işlenişi ile bu derslerde okutulan kitaplara yer verilmiştir. Sonuç kısmında değerlendirme yapılmış, bibliyografyada kaynaklar belirtilmiş, eklerde konuyla ilgili bazı belgelere yer verilmiştir. Elbette ki konunun tamamen ortaya konulduğunu söylemek mümkün değildir. Buna rağmen II. Abdülhamid Dönemi İdadîlerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi ile sınırlandırılmış olmakla birlikte ilk defa böyle bir araştırma yapılmaya çalışılmıştır. Böylelikle dönemin eğitim hayatına ve ileride yapılacak daha ayrıntılı çalışmalara ışık tutmak istenmiştir.

---

³⁷ A. Şişman, “Osmanlı Devleti’nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu”, *UÜSBD I/I*, 2008, s.27vd.

I.BÖLÜM

YENİLEŞME, TANZİMAT FERMANI ve ISLAHAT FERMANI DÖNEMİ EĞİTİM ANLAYIŞI ve MÜESSESELERİ

I-YENİLEŞME DÖNEMİ EĞİTİM KURUMLARI

Osmanlılar Avrupa’da gelişen teknolojidenden ve özellikle askerî sahadaki ilerlemelerden etkilenmeleri sonucunda çağın bilimini öğretecek yeni eğitim kurumları tesis etme yoluna gitmişlerdir. Osmanlı klasik eğitim kurumlarına dokunmadan oluşturulan bu müesseseler devlette yeni bir bilim ve eğitim anlayışının doğuşunu hazırlamıştır.

A- Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn

Osmanlı Devletinde mühendislik eğitimi veren ilk kurum, Kapudan-ı Derya Gazi Hasan Paşa’nın (1713-1790) teşebbüsüyle Haliç Tersânesi’nde açılmıştır³⁸. Fransızca kaynaklarda “*Ecole de Theorie*” veya “*Ecol de Mathematiques*”, Türkçe kaynaklarda “*Hendesehane*” yahut “*Hendese Odası*”³⁹ olarak adlandırılmıştır. Geometri ağırlıklı bir eğitimin yapıldığı anlaşılan bu okulun hedefi, kuruluşundan yaklaşık 20 sene sonra, Donanma-yı Hümayû’nda hendese ve coğrafya ilmini bilen adamlar yetiştirmek” olarak ifade edilmiştir. Okul, Osmanlı askerî eğitiminde olduğu kadar Osmanlı modernleşme tarihinde de önemli bir adım olmuştur. Lafitte-Clavé ve Monnier Courtois gibi istihkâm mühendislerinin 1784’te İstanbul’a gelişini müteakip Halil Hamid Paşa, Fransa’dan gemi inşa konusunda da uzman mühendis ve yardımcılar istemiştir. Fransa hükûmeti 23 Mayıs 1784 tarihinde Halil Hamid Paşa’nın talebini kabul ederek, bu iş için kraliyet gemi inşa mühendislerinden Jean-Jacques Sébastien Le Roy’yı seçmiştir⁴⁰.

³⁸ E. Ceyhan, *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi 1299-1997*, Edirne 2004, s.12.

³⁹ K. Beydilli, “Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun”, *DİA XXXI*, s.514.

⁴⁰ M. Kaçar, “Tersâne Hendesehânesi’nden Bahriye Mektebi’ne Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun”, *OBA, IX/1-2 (2007-2008)*, s.51vd.

Le Roy ve ekibi, yaklaşık dört yıl içerisinde çeşitli büyüklükte 112 adet gemi inşa işini gerçekleştirmiştir. Sultan III. Selim'in 1789 yılında tahta çıkmasından üç yıl sonra başlattığı Nizam-ı Cedid hareketi çerçevesinde deniz ve kara mühendislik eğitimi de ele alınmıştır. 1793'te Tersâne-i Amire'de bulunan Tersâne Mühendishânesi'nde gemi inşa, seyrüsefer, haritacılık ve coğrafya derslerinin⁴¹ verilmesi için hazırlıklar yapılmış ve aynı yıl bu mühendishanenin başına Fransız bahriye mühendisi Jacques Balthasar Le Brun getirilmiştir⁴². Le Brun bu okulda Avrupa usulüne uygun olarak gemi inşa dersi vermiştir. 1821 yılına kadar “*Fenn-i İnşâ*” ve “*Fenn-i Harita ve Coğrafya*” adlarını taşıyan iki şube olarak faaliyetini sürdürmüştür. 1821 yılında Kasımpaşa'da çıkan büyük yangında kurumun binası da yandığından bir yıl kadar tedrisata ara verilmiştir. Ancak bir sene sonra, 1822'de, okul yine Tersâne içinde olmak üzere, Parmakkapı yakınındaki Bıçkı Mağazasına nakledilmiştir⁴³.

Mühendishâne-i Bahrî Hümayûn, 1830 yılında Heybeliada'daki kışlaya taşınmıştır. Burası da ihtiyaçlara cevap vermeyince, yine Tersâne içinde, şimdiki Kasımpaşa Askerî Hastanesi'nin bulunduğu tepe üzerine yeni bir okul binası inşa edilmiştir. Mühendishâne-i Bahrî Hümayûn, Heybeliada'dan 400 öğrenciyi barındıracak büyüklükte, dersane ve etüt salonları bulunan bu binaya, ancak 1838'de taşınmıştır. Daha sonra Tanzimat'ın ilanı ile bu kuruma Mekteb-i Bahrî ya da Bahriye Mektebi denmeye başlanmıştır. Haliç'teki bina da mektebin kadrosuna yeterli gelmemeye başlamıştır. Bunun üzerine Bahriye Mektebi, 1851 yılında inşaatı tamamlanan Heybeliada'daki binasına taşınmıştır⁴⁴.

B- Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn

III. Selim devrinde yeniden yapılanmanın (Nizam-ı Cedid) en önemli kurumlarından biri olarak 1795 yılında Hasköy'de açılmıştır. 1775'te kurulan Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn'dan sonra devletin ikinci mühendishanesidir.

⁴¹ M. Ergün-T. Duman, “19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları”, *Yeni Türkiye XVII*, s.494vd.

⁴² B. Özcan, “XIX. Asrın Ortalarına Kadar Osmanlı Bahriyesinde Yabancı Uzmanların Görevlendirilmesi”, *AÜFEFEBAD 24*, 1997, s.39vd.

⁴³ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.332vd.

⁴⁴ A. Avcı, *Türkiye'de Askerî Yüksek Okullar Tarihçesi (Cumhuriyet Devrine Kadar)*, Ankara 1963, s.41.

Buraya kaydedilen öğrenciler, eski Humbarahane ve Mühendishane mensuplarının çocuklarıyla Enderun-ı Hümayun Ağaları'nın gençleridir. Ders programı olarak Fransız Askerî okullarının programını kabul etti. Okulda kullanılan ders kitaplarının çeşitli çizelgeler ve geometrik şekiller içermesinden dolayı bunların düzgün bir şekilde çoğaltılması ve hazırlanacak telif ve tercüme eserlerin de ucuz bir şekilde temin edilmesi düşüncesiyle mühendishane binasının zemin katında bir matbaa açılmıştır (1797)⁴⁵.

Birinci sınıftaki öğrencilere öncelikle hat, imlâ, hesap ve hendese, teknik resim dersleri verilmekteydi. Birinci ve ikinci sınıftaki öğrenciler için ayrıca Arapça ve Fransızca dersleri yer almaktaydı. İkinci, üçüncü ve dördüncü sınıf talebelere coğrafya, arazi ölçümü, harita çıkarma, lağımçılık ve müstahkem binalar inşası, çağdaş askerlik tertibi, isabetli ve seri top atıcılığı yüksek matematik bilgisine dayanan koni kesitleri, diferansiyel hesap, integral hesap, mekanik ve astronomi gibi derslerde öğretim görmekteydi⁴⁶. 1806'da Mühendishane-i Berrî Hümayûn, daha iyi bir işleve kavuşturulmak amacıyla Humbaracı ve Lağımçı ocakları bünyesinden ayrılarak müstakil bir kurum haline getirilmek istendi ve bu maksatla Eyüp'te Hançerli Sultan Yalısı'na taşındı. Aynı tarihte mühendishane için ayrı bir kanunname hazırlandı. Daha uygun bir bina yapılması düşünülmüş olmakla birlikte III. Selim'in tahttan indirilmesi yüzünden bu gerçekleşmedi ve mühendishane 1808 yılı başlarında eski binasına geri döndü⁴⁷.

Siyasî istikrarsızlıklarda yeni ve eski düzen taraftarları arasındaki mücadelelerden etkilenmiş olarak sarsıntılar geçiren kurum yine de ilk mühendislerin yetişmesini ve ilerideki dönemlerde mühendislik hizmetlerinin yabancı mühendislerin hizmete alınmasına ihtiyaç duymadan karşılanmasını büyük ölçüde sağladı. Böylece ordunun mühendis ihtiyacının yerine getirilmesi, serhad kalelerinin çağdaş savaş bilimi doğrultusunda inşa ve tahkimleri, çeşitli yerlerin haritalarının çıkarılması, yeni yerleşim semtleri oluşturularak genişleyen başşehirin kadastrounun hazırlanması, suyollarının ve yeni açılan şoselerin yapımı, çeşitli bina ve mabedlerin inşa ve tamiri, sınırların tespiti, Sakarya-Sapanca gölü-İzmit körfezi kanalı projesi

⁴⁵ K. Beydilli, "Mühendishâne-i Berr-i Hümayun", *DİA XXXI*, s.516.

⁴⁶ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.327vd.

⁴⁷ K. Beydilli, "Mühendishâne-i Berr-i Hümayun", s.517.

gibi sahalarda önemli hizmetlerde bulunabilecek mühendisler yetiştirilmiştir. Ayrıca dönemin mühendislerinin farklı işlerde de kullanıldığı dikkati çeker mesela 1821 Rum isyanı sebebiyle Rum tercümanlarının işten çıkarılması esnasında resmî tercüme hizmetlerinin aksamaması için Fransızca bilmeleri sebebiyle mühendishane hocaları devreye sokulmuştur⁴⁸.

1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılıp yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin zabıt ihtiyacını karşılamak üzere mühendishane talebe mevcudu 100 kişiye kadar çıkarılmıştır. Tanzimat döneminde Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn için 1847'de yeni ve büyük bir bina inşası kararlaştırılmıştır. 1845'te Mühendishane-i Berrî Hümâyûn nazırı olarak tayin edilen Bekir Paşa zamanında okul genişletilmek üzere tamir ve yeniden tanzim edildi. Mühendislik eğitimi 1864 yılına kadar eski binasında sürdürüldü. Aynı yıl topçu kısmı idadî talebeleri Galatasaray'a nakledildi. Burada Harbîye, Bahriye ve Tıbbîye mekteplerinin idadî kısımlarıyla Mekatib-i İ'dadî-i Umumî adı altında birleştirildi. 1867'de Galatasaray'daki mektep kapatılarak talebeleri eski binalarına iade edildi ve mühendislik eğitimi tekrar Hasköy'deki eski yerine alındı. 1871'de Mühendishane-i Berrî Hümâyûn talebelerinin Harbîye sınıfları Harbîye'ye, topçu idadî sınıfları Maçka'daki kışlaya nakledildi; böylece Mühendishane-i Berrî Hümâyûn topçu ve istihkâm subayı yetiştirecek hazırlık okulu haline getirildi⁴⁹. Hasköy'de boşalan bina 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda hastane olarak kullanıldı. Savaş sonunda bina tamir edilip genişletildikten sonra 1892 yılında Mühendishane olarak kullanılmaya başlandı⁵⁰. Nazırlığına Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa⁵¹ getirildi. Harbîye Mektebi'ndeki topçu ve istihkâm kısımlarına idadî sınıfı talebeleri getirilerek eğitime burada devam edildi⁵².

⁴⁸ M. Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mühendishanelerin Kuruluşu", *Osmanlı VIII*, s.680vd.

⁴⁹ M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s.604.

⁵⁰ Mehmed Esad, *Mirat-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn*, Karabet Matbaası, İstanbul 1312, s.10.

⁵¹ Matematikçi ve devlet adamı Hüseyin Tevfik Paşa'nın "Linear Algebra" eseri konusunda ilkler arasındadır. Paşa, Linear Algebra terimini ilk kullanan bilim adamıdır. Birincisi 1882 ve ikincisi ise 1892 yılında basılan bu kitap İngilizcedir. Yurtdışı bilimsel etkinlikleri yakından takip eden Paşa, Osmanlı ve sonrasına bilim adamı kimliğiyle öncülük etmiştir. Bkz. G. Schubring, "Hüseyin Tevfik Pasha- The Inventor of "Linear Algebra", *OBA*, VIII/2 (2007), s. 43-48.

⁵² K. Beydilli, "Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn", s.517.

C- Tıp Mektepleri

Hekimbaşı Behçet Mustafa Efendi'nin, Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye hizmet edecek tabip ve cerrahların yetiştirilmesi amacıyla II. Mahmud nezdinde yaptığı girişim sonucunda kuruldu. Günümüzde tıp bayramı olarak kutlanan 14 Mart'ta Behçet Mustafa Efendi'nin nazırlığında Şehzadebaşı'ndaki Tulumbacıbaşı Konağı'nda öğretime başlandı⁵³.

1836 yılında "*Tıbhane (Tıphane-i Âmire)*" ve "*Cerrâhhane (Cerrâhhane-i Mamure)*" birleştirilerek, Mekteb-i Tıbbîye" (Tıp Okulu) adını aldı ve Gülhane'deki Otlukçu Kışlası'na taşındı (Bu bina sonradan "*Gülhane Hastanesi*" olan binanın ön kısmıdır). Okul, Batıdaki benzerlerine göre yeniden düzenlenerek ve "*Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahane*" adını alarak 17 Şubat 1839 tarihinde Galatasaray'daki bir binada görkemli bir törenle hizmete açıldı. Okulun eğitim dili ise Fransızcadır⁵⁴.

Mekteb-i Tıbbîye'de eğitim sistemi günümüzden farklı olarak büyükten küçüğe doğru sıralanmaktaydı. Önce ilk sınıf olan sınıf-ı rabi' (dördüncü sınıf)'den başlanıp, sonra bir üst sınıf olan sınıf-ı sâlis (üçüncü sınıf), daha sonra sınıf-ı sani ve son sınıf sınıf-ı evvel olacak şekilde düzenlenmiştir⁵⁵. Ancak okulun binası 1849'daki Galatasaray'daki yangın sonucu yine taşınmak zorunda kalır. Önce Halıcıoğlu'ndaki Topçu Kışlası'na, ardından Hasköy'deki Gergeroğlu Konağı'na yerleşen okul, 1866 yılında Sirkeci'deki Demirkapı Kışlası'na geçer. Bu sırada, 1867 yılında Mekteb-i Tıbbîye içerisinde Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkiye yani sivil tıbbîye kurulur; eğitim dili ise Türkçedir. Hem sivil hem de askerî tıbbîye okulları, 1874 yılında onarılmış olan Galatasaray'daki binaya dönerler. Her iki okul 1876 yılında tekrar Demirkapı Kışlası'na taşınır. Sivil tıp okulu daha sonra Kadırga'ya yerleşir. 1909 yılında, askerî ve sivil tıbbîyeler Haydarpaşa'daki tıbbîye binasında birleştirilerek Haydarpaşa Tıp

⁵³ N. Sarı, "Mekteb-i Tıbbîye", *DİA XXIX*, s.2.

⁵⁴ M.C. Uğurlu, "14 Mart Tıp Bayramı'nın Düşündürdükleri", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 50/1, 1997, s.2vd.

⁵⁵ Y.I. Ülman, "Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahane (Galatasaray Tıbbîyesi 1838-1848)", *Türk Tıp Eğitimi'nin Önemli Adımları*, (Ed. H. Hatemi), İstanbul 2006, s.71vd.

Fakültesi adını alır fakülte reisi, yani dekan olarak ise Cemil Paşa (Topuzlu) seçilmiştir⁵⁶.

Tıp fakültesi Birinci Dünya Savaşı sırasında sıkıntılı dönemler geçirmiştir. 1913 yılında verdiği 118 mezunun ardından eğitime ara verilmiş ve bina 1914'te Yedek Askerî Hastane olarak hizmet vermiş, 1916 yılında ise öğretime yeniden başlanmıştır. İstanbul'un işgalinden sonra okul, işgal kuvvetlerinin denetimine girmiş ve sebeple eğitim öğretim faaliyetlerinde sıkıntılar yaşanmıştır⁵⁷. Ancak tüm bunlara karşın, Mekteb-i Tıbbîye-i Şahane ve sonraki ismiyle Haydarpaşa Tıp Fakültesi'nden 1912-1922 arasında yetişen hekimler, askerî hekimlik ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele sahalarında başarıyla hizmet vermişlerdir⁵⁸.

D- Mekteb-i Harbîye

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye kurulmuştur. Kurulan bu modern ordunun en büyük eksiği ise okumuş ve yeni harp tekniklerini bilen yetişmiş subay bulunmamasıydı. Bu açığın kapatılabilmesi için Avrupa'da "*Ecole Militaire*" denilen askerî okulun açılması planlanmış ve birkaç teşebbüste bulunulmuş ise de 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbî ve ardından Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa meselesi gibi sebeplerden, ordunun yenileşme çabalarını sekteye uğratmıştır. Harbîye'nin kuruluşu konusunda en önemli teşebbüs 1831'de gerçekleşmiştir. Hassa Ordusu Müşiri Ahmed Fevzi Paşa'nın, Selimiye'deki Mansure askerleri arasından yaşları 19-21 arasında bulunan gençlerden birkaç yüz kişiyi seçerek kurduğu "*sıbyan bölükleri*"dir. Bunlar diğer askerler gibi görevlerini yerine getirmekle beraber diğerlerinden farklı olarak bunlara okuma yazma öğretiliyor ve aralarından başarılı olanlar onbaşı, çavuş ve mülazım olarak mezun oluyorlardı⁵⁹.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanından sonra Maçka Kışlası okul haline getirilerek Selimiye Kışlası'ndaki sıbyan bölükleri buraya nakledildi (1834). 400

⁵⁶ A. Altıntaş, "Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması Tıbhâne-i Âmire", *Osmanlı VIII*, s.528vd; A. Terzioğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi'nin Batılılaşması", *Osmanlı VIII*, s.518vd; A. Ataç, "Askerî Tıp Tarihi", *Osmanlı VIII*, s.565.

⁵⁷ A. Altıntaş, *a.g.m.*, s.528-529.

⁵⁸ A. Terzioğlu, *a.g.m.*, s.518.

⁵⁹ A. Avcı, *a.g.e.*, s.23-35.

kişilik sınıflar, kütüphane, cami, hamam, hastane, eczane, matbaa ve mutfakla donatılan mektebin laboratuvarları için gerekli malzemeler Avrupa'ya sipariş edildi. Eğitime başladıktan sekiz ay sonra II. Mahmud mektebi ziyaret etti. Bu ziyaret, okulun resmen açılış tarihi olarak kabul edildiği gibi adı da Mekteb-i Harbîye olarak tescil edildi⁶⁰. Harbîye, 1834-1851 arasındaki öğrenimi ile devrin klasik öğreniminden fazla ayrılamamıştır. 1851 yılında Harbîye'nin öğretim ve eğitimiyle ilgili görevlilerin katılması ile yapılan toplantıda, sistemin geliştirilmesini sağlayan yeni kararlar alınmıştır. Bu kararlara göre, Harbîye'nin dört yıl süreli olması ve eğitimin bu süreyle dengeli bir programa kavuşturulması esas alınmıştır. Her yıl okunacak derslerin miktar, süre ve konularının ayrı ayrı ve önceden tespiti düzenli bir programa göre uygun bir ders sistemi getirilmesi yoluna gidilmiştir Harbîye'nin temel bilgilerle ilgili yükü azalmış eğitim süresi üç yıla indirilerek askerî konular arttırılmıştır⁶¹.

II. Abdülhamid döneminde askerî okullar müfettişliğine getirilen Alman Goltz Paşa⁶², Harbîye'nin eğitim sistemini değiştirdi. Okuldaki teorik derslerin yerine daha çok pratik dersler verilmeye başlandı. Bu dönemde Goltz Paşa'nın etkisiyle Osmanlı ordusu, Fransız etkisinden Alman etkisine girmiştir. Goltz, özellikle genç subayların eğitiminde etkin rol oynadı. 12 yıllık ilk çalışma döneminde, Harbîye Mektebi'nde ders kitabı olarak okunmak üzere, 4000 sayfadan fazla Türkçe broşür ve ders kitabı yayınladı⁶³. Goltz Paşa'nın telkinleriyle İstanbul dışında Manastır, Şam, Bağdad, Erzincan ve Edirne'de olmak üzere beş yeni okul açıldı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra ise bu okullar kapatılarak sadece İstanbul'da Harbîye Mektebi bırakılmıştır⁶⁴.

⁶⁰ A. Özcan, "Harbîye" *DİA XVI*, s.115-116; A. Yaramış, "Atatürk'ün Yetiştirdiği Mekteb-i Harbîye'nin Kuruluşu", *AKÜSBD*, 8/3, 2006, s.187vd.

⁶¹ Milli Savunma Bakanlığı, "*Osmanlı Dönemi Askerî Okullarda Eğitim*", Ankara 2000, s.254.

⁶² Colmar Von der Goltz Paşa'nın faaliyetleri hakkında bkz. Z. Güler, "*Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa'nın Rolü*" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin 2007; L. Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi Berlin-Bağdat*, (Çev. R. Zarakolu), İstanbul 2001, s.26-29; M. Tepekaya, "Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)", *Türkler XIII*, s.41.

⁶³ İ. Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981, s.64.

⁶⁴ A. Özcan, "Harbîye", s.117.

II-TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİM ANLAYIŞI VE MÜESSESELERİ

3 Kasım 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı’nda maarife ilişkin herhangi bir düzenleme bulunmamasına karşın bu dönemde eğitimin farklı bir şekle büründüğü ve batılı bir çizgide yol aldığı gerçektir. Osmanlı İmparatorluğu’nda eğitimdeki değişim askerî sınıfın eğitimiyle başlamıştır. İmparatorluğun aldığı mağlubiyetler ve buna mukabil kaybedilen topraklar nedeniyle devlet bir refleks olarak askerî alanda ve askerî okullarda batılı tarzda okullar açmak zorunda kalmıştır.

A-Tanzimat Dönemi Eğitim Anlayışı

Tanzimat Fermanı’nın ilanını müteakip eğitimi ıslah etmek amacıyla hazırlanan programlarda, ülke coğrafyasında yapmayı düşündükleri geniş çaplı reformlar için mevcut bürokrasinin ihtiyacını karşılamak üzere reformcu memur yetiştirilmesine yönelik vurgu yapılmıştır⁶⁵. Daha önceki dönemlerde kurulmuş olan Mühendishaneler, Tıbbîye ve Harbîye Mektepleri gibi askerî yükseköğretim kurumlarında eğitim ve çeviri yolu ile sınırlı bir çevrede kalan batıcılık hareketinin topluma girmeye başladığı görülmektedir⁶⁶. Ancak bu okullarda eğitim genellikle yüksek tahsili kapsamaktaydı. Bunun için devletteki bütün yüksek tahsil okullarına öğrenci hazırlayacak yeni bir orta öğretim programı hazırlanması düşünülmektedir. Tanzimatçıların görüşü, Avrupa’nın liberal ve laik fikirlerinin etkisini taşımakla birlikte; Osmanlılık ideolojisi bu dönemde eğitim kurumlarına da yansımıştır⁶⁷.

“Osmanlılık” Tanzimat öncesinde “Müslümanların” hâkimiyetini gösteren bir kavram iken Tanzimat’ta “milletler arası” eşitliği anlatan ve bu eşitlik içinde devletin bütünlüğünü savunan bir ideoloji içeriği kazandı⁶⁸. Bu anlayışla yeni okullar açılarak müslim ve gayrimüslim kesimi Osmanlılık fikriyle kaynaştırılmaya çalışıldığı gibi gayrimüslimler üzerindeki milliyetçilik etkisinin de azaltılması amaçlanmıştır Bu amaçla gayrimüslim cemaatlere kendi okullarını kurma hakkı

⁶⁵ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s.354.

⁶⁶ H.Z. Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1992, s.41.

⁶⁷ Ş. Demir, “Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlılık Düşüncesinin Etkisi”, *ESBD* 9/31, Kış 2010, s.285.

⁶⁸ İ. Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi II*, s.468.

verilmiştir. Bundan sonra bu cemaatlerin açtıkları okulların sayıları devletin sınırları içerisinde hızla artmaya başlamıştır⁶⁹.

A.1-Meclis-i Muvakkat'ın Kurulması

1845 yılında Halife Sultan Abdülmecid, Babıâli'ye gelerek Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de okuduğu hatt-ı hümayûnunda⁷⁰; Tanzimatın o ana kadar başarısızlıkla sonuçlandığını ve bu başarısızlığın ortadan kalkmasını sağlayacak olan şeyin, eğitim olduğunu; dolayısıyla ulûm, fûnun ve sanayi eğitimi yapacak mekteplerin açılması gerektiğini söylemiştir. Eğitim işlerini düzenlemek üzere ulema, bürokrat ve asker sınıfından seçilen kişilerden oluşan, Meclis-i Muvakkat (Geçici Maarif Meclisi), M. 13 Mart 1845 (H. 4 Rebi'ülahir 1261) tarihinden itibaren çalışmalarına başlamıştır⁷¹. Meclisin başkanlığına, ulemadan Meclis-i Vâlâ azalığı yapmış, 1843'te reis'ül ulema olmuş Melekpaşazade Abdülkadir Bey, azalıklarına sonradan şeyhülislam olan Arif Hikmet Bey, Vak'anüvis Esad Efendi, Said Muhib Efendi, Meşrebzade Mehmed Arif Efendi, Mekteb-i Harbîye Nâzırı Ferik Mehmed Emin Paşa, sonradan Sadrazam olan Fuad Paşa, kâtipliğine ise Mehmed Recai Efendi getirilmiştir⁷². Dördü ilmiye sınıfına mensup, üçü bürokrat ve biri de askerîye sınıfına mensup olan bu şahıslar yeni eğitim politikasının temel prensiplerini ve planlamalarını yapmakla görevlendirilmişlerdir. Gelenekçilerle yenilikçiler bu mecliste birlikte yeni bir eğitim reformu ortaya koymaya

⁶⁹ S.C. Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.446; A.İ. Gencer, "Tanzimat Fermanı'nın İlâmı ve Tatbiki Meselesi", *150. Yılında Tanzimat*, s.7-8; Y. Baytal, "Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları", *OTAM 11*, 1990, s.25; N. Cemaloğlu, "Osmanlı Devleti'nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları", *MÜSBD*, XIV s.153vd.

⁷⁰ "Efkâr ve âmâlimin mevki-i tatbiki vaz' için sarf edilen gayretlere rağmen ıslahat-ı askerîye müstesna olmak üzere tasavvuratımdan hiçbiri ümit ve intizar eylediğim netayici hasıl etmemiştir. Hatta ıslahat-ı askerîye bile sağlam bir esastan, memleketin terakkiyat-ı Umûmiyesi gibi metin bir temelden mahrumdur. Buna son derece müteessifim. Binaenaleyh sana (sadrözama) ve bütün vükelâyâ, tebaamin refah ve saadet hâlini temin için lâzım gelen tedâbiri ittihad-i tam dairesinde teemmül ve müzakere etmenizi emrediyorum. Bu terakkinin husuli gerek umur-i diniyyede ve gerek umur-i dünyeviyede cehaletin izaalesine mütevakıf olduğundan ulûm ve fûnun ve sanayi tedrisine mahsus mekteplerin tesisini, en müstacel işlerden addederim" Bkz. E. Okumuş, "Tanzimat Dönemi'nde Eğitimde Laikleşmenin İşaretleri", *DED 2/9*, 2005, s.150

⁷¹ Lütü Tarihi, VIII. s.15-17.; Mahmud Cevad İbn'üş Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul 1338, s.27.

⁷² E. İhsanoğlu, "Eğitim ve Bilim", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi I*, İstanbul 1999, s.300-301; E. İhsanoğlu-S. Aydın, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilimi ve Eğitimi", *Türkler XIV*, s.881vd.

çalışmışlardır⁷³. Çalışma yeri Babıali olarak tespit edilmişti. Meclis, ele aldığı konulara dair tanzim edeceği mazbataları Meclis-i Vâlâ'ya takdim edecek ve burada da uygun bulunursa iradesi çıkmak üzere Padişaha arz edilecekti⁷⁴.

Meclis-i Muvakkat bir yıllık⁷⁵ çalışma sonunda, Meclis-i Vâlâ'ya sunmuş olduğu raporunda, sıbyan mekteplerinin yeniden düzenlenmesi, rüşdiye mekteplerinin nizama konması ve burada ulûm-ı dinîyeye ait öğretimin arttırılması⁷⁶ ve her kim ilim ve fen sahibi olmak istiyorsa ona cevap verebilecek vasıfta, gece gündüz öğrencilerin barınabileceği “*Dârülfünûn*” adında bir müessesenin kurulması ve bu müesseselerin faaliyetlerini takip etmek üzere eğitim işlerinden sorumlu genel bir eğitim meclisi kurulmasını kararlaştırmıştır⁷⁷.

A.2- Meclis-i Maarif-i Umûmîye

Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin 21 Temmuz 1846 tarihli kararıyla daha önce Mekteb-i Harbîyye müdürlüğünde bulunmuş Dâr-ı Şurâ-yı Askerî başkan Ferik Mehmed Emin Paşa'nın başkanlığında ve Meclis-i Valâ başkanı Sadık Rıfat Paşa ile Hariciye nâzırı Reşid Paşa⁷⁸'nin ortaklaşa nezaretleri altında ve çalışma yeri olarak Meclis-i Valâ dairesinde bir odada başlangıçta bir başkan, Ferik Emin paşa, üyeliğine altı kişi atanarak 1846 yılında Dâimi Meclis-i Maarif kuruldu. “*Meclis-i Maarif-i Umûmîye*⁷⁹”nin görevi ve amacı Meclis-i Muvakkat'ın almış olduğu kararları uygulamak, memleketin eğitimle ilgili konularını müzakere etmek ve gerekli reformları yapmaktı. Eğitim işleriyle doğrudan doğruya sorumlu olan bu meclis, maarifte modern eğitimin, hükümetin de desteği ile gelişmesine çalışmıştır. Meclis, hazırladığı layiha ile Meclis-i Muvakkat'ın aldığı kararların karara bağlanmasını istemiştir. İlk olarak da sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin idaresini sağlamak üzere

⁷³ C.Y. Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir 1984, s.22.

⁷⁴ A. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, s.229.

⁷⁵ M.A. Ubcini'ye göre 8 haftada hazırlanmıştır. Bkz. *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev. C. Aydın), İstanbul 1998, s.150.

⁷⁶ F. Demirel, “Osmanlı Eğitim Sistemini Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi”, *UÜEFD*, 25(2), 2012, s.512.

⁷⁷ O.N. Ergin, *a.g.e.*, I, s.442; B. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s.11.

⁷⁸ Meclisin kurulmasına dair Reşid Paşa'nın (Maarif Nezaretinin Teşkili) yazısı için Bkz. Mehmed Selahaddin, *Bir Türk diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi*, s. 265-268.

⁷⁹ *Salname-i Devlet*, 1263, s.31.

1838’de kurulmuş olan Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti’ni, Evkaf Nezareti’nden ayırarak 1846’da Mekâtib-i Umûmîye Nezareti adıyla yeniden teşkil etmiştir. Bu şekilde İstanbul’daki mekteplerin idaresi yeniden düzenlenmiştir⁸⁰.

Meclisin, Hariciye nazırı ve Meclis-i Vâlâ başkanının ortak denetimi altında bulunması eğitim konusunda gözle görülür bir laikleşmenin olduğunu göstermektedir. Bu döneme kadar Şeyhülislamlığa bağlı olarak yürütülen eğitim işlerinde bundan böyle Bâb-ı Âli’nin yani hükümetin etkisi yavaş yavaş artmıştır. Eğitim olmadan gerçekleştirilecek reformların eksik olacağını tecrübelerle anlayan Tanzimat aydınları, bu suretle eğitim mekanizmasını ellerine geçirerek reformları daha rahat ve etkili bir şekilde yönlendirmek istemişlerdir⁸¹.

A.3- Encümen-i Dâniş

Böyle bir müessese kurulması fikri, Osmanlı Devleti’nde maarifin Batılı örneklerle göre düzenlenmesi gayesiyle girişilen teşebbüsler arasında, 1845’te teşkil edilen Maarif Meclis-i Muvakkatı’nın layihası ile ortaya atılmıştır. Layihada, Maarif-i Umûmî’ye Nezareti’ne bağlı olarak Encümen-i Daniş’in kurulması isteniyor, bunun gayesi ve bünyesi ana hatlarıyla belirtiliyordu. Ancak bu düşünce hemen uygulamaya konulamadı. Meclis-i Muvakkat yerine, çalışmaları sürekli olmak üzere 1846’da kurulan Meclis-i Maarif-i Umûmîye’ce de benimsenerek beş yıllık bir beklemenin ardından bu meclis tarafından görevine başlamıştır (11 Şubat 1851⁸²).

Fransız Akademisi’nden (Academie Française⁸³) ilham alınarak kurulan⁸⁴ “Encümen-i Dâniş”in görevlerinin başında “Ulûm-u Âliye” ve “Fünûn-u Nâfîa”nın memlekete yayılmasını sağlamak, okullar için lüzumlu ders kitaplarını telif ve tercüme etmek; sade Osmanlıca ile dil, edebiyat ve tarih alanlarında yeni eserler yazmak gibi ilmi çalışmalar geliyordu. Encümen-i Dâniş’e medreseli ya da değil,

⁸⁰ A. Akyıldız, *a.g.e.*, s.233.

⁸¹ A. Akyıldız, *a.g.e.*, s.232; E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.303.

⁸² A. Uçman, “Encümen-i Daniş”, *DİA XI*, s.176.

⁸³ 1634’te Kardinal Richelieu tarafından kurulan Akademi ’nin özgün amacı, edebî beğeni düzeyini korumak ve edebiyat dilini oluşturmaktır. A. Hakan, Dünyada ve Türkiye’de Akademilerin Tarihçesi ve Bugünkü Durumu, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı:2, s.225-226.

⁸⁴ B. Lewis, *Modern Türkiye ’nin Doğuşu*, (Çev. M. Kıratlı), Ankara 2000, s.432.

zamanın tanınmış kişilerinin alınmasından başka, büyük Osmanlı tarihçisi Hammer ve James Redhouse gibi yabancı kişiler de buraya alınmışlardır⁸⁵. Bu müessese istenilen şekilde yararlı olamadan 1862'den sonra silinip gitmiştir. Fakat yeni açılan ilk, orta ve yüksek dereceli okullarda öğretim birliğini temin etme ve ilmi araştırma zihniyetinin memlekete sokulması lüzumunun, o devrin maarif çevrelerince anlaşıldığını “*Encümen-i Dâniş*”in kuruluşunda görürüz. Her şeyden önce, maarif alanında şekli yeniliklerin yanında, esasta, yani düşünce, anlayış, program ve öğretimde de yenilik yapma düşüncesini getirmiştir.⁸⁶

Encümen-i Dâniş Türk kültür hayatında büyük beklentiler oluşturmaya rağmen bazı sebeplerden ötürü bu umutların çoğunu boşa çıkarttı. Kuruluş nizamnamesinde aykırı olarak sivil ve askerî zevattan birçok kimsenin sırf pâyeye için üye olarak kabul edilmesi, Dârülfünûn’un açılmasının gecikmesi ve Kırım Savaşı’nın yıkıcı ekonomik etkileri gibi nedenlerle bu kurum tarihin tozlu sayfalarındaki yerini aldı. Encümenin kapatılması ile ilgili bir belge bulunmamakta ise de, 1862’den sonraki Devlet Salnamelerinde üyelerinin adı bulunmadığından Encümen-i Dâniş’in on yıl kadar faaliyette bulunduğu düşünülebilir⁸⁷.

B- Tanzimat Dönemi Eğitim Müesseseleri

Tanzimat Dönemi daha önceki eğitim anlayışının dışında sivil eğitim kurumlarında da yeniliklerin yapıldığı dönemdir. İlköğretim ve sıbyan mektepleri, rüşdiyeler, darülmaarif, darülmualimin ve darülmualimat gibi eğitim kurumları bu dönemde yenilenmiş ya da ortaya çıkmış eğitim müesseseleridir.

B.1- İlköğretim ve Sıbyan Mektepleri

Sultan II. Mahmut devrinde ilk defa askerî eğitim sahası yanında sivil eğitim sahasında da ıslahat yapılması düşünülmüş; bu çerçevede 1824 yılında klasik Osmanlı eğitim çizgisini sürdüren sıbyan mekteplerinin durumu ele alınmıştır. II.

⁸⁵ N. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. A. Kuyaş), İstanbul 2003, s.235; F. Arslan, “Encümen-i Dâniş ve Osmanlı Aydınlanması”, *MKÜSBED*, 6/11, 2009, s.431.

⁸⁶ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.13; F. Arslan, *a.g.m.*, s.435.

⁸⁷ A. Uçman, “*Encümen-i Daniş*”, s.178.

Mahmut, zikredilen tarihte “*Tâlim-i Sıbyan*” adıyla bir ferman yayımlamış ve burada çocukların eğitimi ve öğretimi için gerekli esasları belirlemiştir⁸⁸. Buna göre çocukların çıraklık yerine mektebe gönderilmesi tavsiye edilmekte, ayrıca çocukların ergenlik çağına kadar okullara gönderilmesi istenmektedir. Sadece İstanbul için gerekli olan fermanda bazı müeyyideler konmuş, bu arada devam mecburiyeti getirilmiş ve medresenin sıbyan mektepleri üzerinde etkisi olduğundan idareleri Şeyhülislamlığa bırakılmıştır. Fermanın hükümleri yalnızca İstanbul içindeki sıbyan okullarına devam zorunluluğu getirmekteydi. Fakat bu zorunluluk, taşra sıbyan okulları için geçerli olmadığından, genel olarak ilköğretim zorunluluğunun bu tarihte getirildiğini söylemek doğru olmamakla beraber II. Mahmut’un sıbyan okullarının durumuyla yakından ilgilenmesini bir yenilik saymak gerekir ve bu tutumu II. Mahmut’un eğitimin toplum ve devlet hayatındaki önemini kavramış olduğunu göstermektedir⁸⁹.

Sultan II. Mahmut 1838 yılında ilköğretim alanında yeni bir teşebbüse daha girişmiştir. Bu gaye ile Meclis-i Umûr-ı Nafi’ a bir layiha hazırlamış, II. Mahmut da bazı değişikliklerle bunu onaylamıştır⁹⁰. Bu layihanın ana hedefi ilköğretimde bir ıslahat gerçekleştirmektir. Layihada bulunan maddeler arasında belki de en önemlisi eğitim sistemini bir bütün olarak gören eğitimin her seviyesinde bir uyum sağlanmasını isteyen maddededir. Layihada somut tekliflerden çok genel mahiyetteki tavsiyelerin ön plana çıktığı görülmektedir. Buna göre okula devam mecburiyeti, sınıf sistemi, kimsesiz çocuklar için yatılı okul açılması, hocaların teftişi gibi bazı tavsiye kararları alınmıştır. Tanzimat devrinde sıbyan okulları ile ilgili ıslahat teşebbüsü 1845 yılında Sultan Abdülmecid tarafından başlatılmıştır. Bu tarihte yayınlanan hattı hümayun da Tanzimat’ın genel siyasetine uygun olarak cehaletin kaldırılması ve kamu terbiyesinin sağlanması istenmiştir. 1845 yılında Meclis-i Muvakkat bir layiha hazırlamıştır. Bu layihada mevcut sıbyan mekteplerinin yeniden düzenlenmesi istenmektedir. Islahatın ilk önce mahalle mekteplerinden başlanması, mevcut mekteplerin hocalarına okutacakları derslerle ilgili birer talimat verilmesi, ehliyetli kimselere hocalık yaptırılması, sınıf ve imtihan usulünün getirilmesi gibi

⁸⁸ Y. Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler XV*, s.35vd.

⁸⁹ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.58-59.

⁹⁰ N. Berkes, *a.g.e.*, s.161.

maddeler yer almaktadır. Meclisi maarifi Umûmî bu kararları uygulamaya koymuş ve alınan tedbirlerin okullarda uygulanması ve kontrolü için Mekâtib-i Umûmiye Nezareti kurulmuştur⁹¹.

Sıbyan okullarındaki ıslahat teşebbüsleri 1847 tarihinde Maarif-i Umûmiye Nezareti'nin hocalara rehber olarak hazırladığı bir talimatname⁹² ile yeni bir safhaya girmiştir. Bu talimatnameye göre öğretim dört yıl olacak ve rüşdiyelere temel teşkil edecek, Türkçeye önem verilecek, eğitim millileştirilecek, okullarda taş levha ve divit kullanılacak, devam mecburiyeti getirilecektir. Ancak çeşitli sebeplerden dolayı bu kararlar uygulanamamış, sıbyan mektepleri de eski usulde öğretime devam etmiştir. 1857'de maarif nezaretinin kurulması ile sıbyan mekteplerinin ıslahı yeniden ele alınmış, ancak buna 1863'te teşebbüs edilmiştir. Pilot bölge olarak seçilen İstanbul'da 1847 kararları uygulanmış; bu arada hocalara devletten maaş verilmesi ilköğretimin parasız olması gibi bazı yeni fikirler ileri sürülmeye başlanmıştır⁹³. 1864'te kurulan Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu 1868'de sıbyan mektepleri için on maddelik bir nizamname tertip etmiştir⁹⁴. Nizamnamenin getirdiği yenilikler, sıbyan okulu dersleri arasına imla, malumatı nafi'a, coğrafya ve aritmetik derslerinin konulmasından ibarettir. Fakat bu nizamname de uygulanamamıştır. Bütün maarif sistemi ve buna bağlı olarak sıbyan mekteplerinin bir düzene konulması 1869 *Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi* ile olmuştur⁹⁵. Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin sıbyân mektepleri ile ilgili temel hükümleri şunlardır:

1) Her mahalle ve köyde, gereğine göre iki mahalle veya iki köyde birer sıbyân mektebi bulunacak, halkı karışık olan mahalle ya da köylerde biri İslâm diğeri gayrimüslim iki okul meydana getirilecektir (madde; 3).

2) Sıbyân mekteplerinin öncelikle inşaat, tamir ve öğretmen maaşları olmak üzere diğer bütün masrafları buldukları yer ahalisi tarafından karşılanacaktır (madde; 4).

⁹¹ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.59.

⁹² Y. Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", *OTAM* 5, 1994, s.1vd.

⁹³ H. Alp, *Tevhid-i Tedrisat'tan Harf İnkılâbına İlköğretim (1924-1928)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009, s.9.

⁹⁴ Z. Demirtaş, *a.g.m.*, s.178.

⁹⁵ Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s. 184-219.

3) Sıbyân mektepleri için gerekli olan öğretmenlerin seçimi ve ataması, nizamnameye tevfiken yapılacaktır (madde; 5).

4) Sıbyân mekteplerinin tahsil müddeti dört senedir. “*Usûl-i cedîde veçhile Elifbâ, Kur’ân-ı Kerîm, Tecvîd, Ahlâka Müteallik Resâil, İlm-i Hâl, Yazı Ta’lîmi, Muhtasar Fenn-i Hesâb*”. Bu dersler, gayrimüslim vatandaşların çocuklarına kendi din kurallarına göre, kendi ruhani reisleri vasıtasıyla öğretilecektir. “*Muhtasar Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya, Ma’lûmât-ı Nâfi’ayı Câmi’ Risâle*”. Bu dersler gayrimüslim sınıflarında kendi dilleri üzere okutulacaktır. Ayrıca Kur’an’ı ezberlemek isteyen öğrencilerin bir süre daha okulda öğrenim görebileceklerdir (madde; 6).

5) Bu derslerin değiştirilebilmesi için, mahallî maarif meclisinin, Maarif Nezâreti’nden izin alması ve bu iznin Meclis-i Kebîr-i Maarif tarafından onaylanması gerekmektedir (madde; 7).

6) Müslim ve gayrimüslimlerin dinî bayramlarının olduğu günler ve belirli günler ile padişahın cülus yıldönümündeki günler haricinde okullar açık tutulacaktır. Okullarda öğretmenler hazır bulunarak iki devreli ders okutacaklardır. Mahalle ve köylerdeki tahsil çağındaki çocukların okula gitmeleri mecburidir (madde; 8).

7) Sıbyân mekteplerine devam mecburiyeti erkekler için 7-11, kızlar için 6-10 yaşları arasındadır (madde; 9).

8) İhtiyar meclisleri, mahalle ve köylerde tahsil çağına gelmiş çocukları tespit edip, bunların ve velilerinin isimlerini bir deftere yazacaklar daha sonra defteri mühürleyerek okul öğretmenine teslim edeceklerdir (madde; 10).

9) Okul öğretmenleri ellerindeki defterde ismi yazılı olan çocuklardan okula gelmeyen olursa, durumu muhtara haber vereceklerdir. Çocuğun babası veya validesi veyahut en yakın akrabası muhtar tarafından ihtiyar meclisine celb edilerek orada çocuğunu okula göndermesi hususunda ihtar edilecektir (madde;11).

10) Veli bir ayda üç kere uyarıldığı hâlde, yine çocuğunu okula göndermemekte ısrar ederse velinin ekonomik durumuna göre 5 ile 100 kuruş arasında bir ceza kesilerek alınan para maarif sandığına aktarılacaktır. Bu cezaya rağmen veli tutumunda ısrar ederse çocuk zorla okula getirilecektir (madde; 12).

11) Tahsil çağında olup da okula devam zorunluluğu olmayan çocuklar şunlardır;

- a. Yetkililerce muayene ettirilip, vücutça ve ruhen okula devam edemeyecek derecede hasta olanlar,
- b. Fakir bir kimsenin çocuğu olup, ailenin geçimini sağlamak zorunda olanlar,
- c. Ekin ve harman vakitlerinde çalışmak zorunda olan çiftçi çocukları,
- d. Oturduğu yere yarım saat mesafeye kadar okul bulunmayan çocuklar,
- e. Oturduğu yerde okul olmayan ya da varolan okula öğrenci fazlalığından dolayı kayıt yaptıramayanlar,
- f. Evlerinde özel ders alan çocuklar.

Bu çocukların velilerinden de para cezası alınmayacaktır (madde; 13).

12) Sıbyân mektebini tamamlayan öğrenciler imtihansız olarak rüştiye mekteplerine kabul edilecektir (madde; 14).

13) Bir mahalle veya köyde aynı cemaate ait iki sıbyân mektebi varsa ve konumu bakımından bir mahzur da yoksa bunlardan birisi erkeklere diğeri kızlara ayrılacaktır. Böyle olmayan yerlerde kızlar için bir okul yapılınca kadar kız-erkek aynı okula devam edecekler, fakat öğrenciler birbirleri ile karışık oturtulmayacaklardır (madde; 15).

14) Kız sıbyân mektebi öğretmenleri ve dikiş ustaları kadın olacaktır. Fakat yeterli sayıda ehliyetli öğretmen yetişinceye kadar bu okullarda iyi ahlak sahibi yaşlı erkek öğretmenler de görev yapabilirler (madde; 16).

15) Erkek sıbyân mektepleri için geçerli olan kurallar, kız sıbyân mektepleri için de aynen geçerli olacaktır (madde; 17)⁹⁶.

16) Okullarda çocukların uygunsuz hareketlerinden veya tembelliklerinden dolayı dövülmesi ya da onlara kötü sözler söylenmesi yasak edilmiştir (madde; 130)⁹⁷.

17) Maarif Müdürü unvanıyla bir kişinin emri altında olmak üzere her vilayette bir Maarif Meclisi oluşturulacaktır. Bu meclis bir başkan, iki muavin, dört muhakkik, dörtten on kişiye kadar aza, bir kâtip, bir muhasip ve bir sandık emininden meydana gelecektir (madde;143)⁹⁸. Meclisin müdür ve muavinleri vilayet merkezindeki okulları teftiş etmekle de mükelleftirler (madde; 147). Muhakkikler de merkez

⁹⁶ Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s.184-187.

⁹⁷ Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s.205.

⁹⁸ Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s.207-208.

vilayetteki okulları ve livalardaki müfettişleri teftiş edip, meclise rapor vereceklerdir (madde; 148). Müfettişlerin her biri sancak dâhilinde bulunan okulları önce üç ayda bir ve okulların düzeni sağlandıktan sonra altı ayda bir teftiş edeceklerdir. İslah mecburiyeti olan okulları düzenlemeye çalışacaklar, altından kalkamadıkları meseleler için meclise müracaat edecekler ve her ay düzenleyecekleri “vukuat jurnalleri”ni meclise göndereceklerdir (madde; 149)⁹⁹.

18) Vilayet dâhilinde bulunan öğretmenlerin mercii, muhakkikler ve müfettişlerdir. Bunlar bulunmadığı zaman sıbyân mektebi öğretmenleri hangisi yakında ise rüştiye ya da idadî öğretmenlerine müracaat edeceklerdir (madde; 151).

19) Sıbyân mektepleri için iki tip imtihan söz konusudur. Bunlardan birincisi, sınıf geçme imtihanıdır. Bu eğitim-öğretim yılı sonunda bir üst sınıfa geçecek öğrencileri tespit etmek için yapılır. Bu imtihanlar her mahalle veya köy ihtiyar meclisi huzurunda okulların öğretmenleri marifetiyle gerçekleştirilecektir (madde; 154). İkinci tip imtihanlar yine aynı şekilde yapılacak olan mezuniyet imtihanlarıdır. Bunda başarılı olanlara şehadetname verilerek rüştiye mekteplerine imtihansız kabul edilmeleri sağlanacaktır (madde; 155)¹⁰⁰.

20) Okul öğretmenleri Osmanlı vatandaşı olacaklar ve Darümuallimin-i Sıbyân mezunu olmayan ya da imtihanla şehadetname almaya hak kazandıklarını belgelemeyenler sıbyân mektebi öğretmenliğine tayin edilmeyeceklerdir (madde; 178). Sıbyân mektebi öğretmenlerinin kurallara aykırı davranışlarda bulunanları suçlarının derecesine göre resmî suretle “*tevbîh*” ve “*tekdîr*” olunacaklar, suçlarını tekrarlamaları hâlinde işten çıkarılacaklardır (madde; 180)¹⁰¹.

Sıbyan mekteplerinin gelirleri ise, vakıf irâdları, bölgenin avarız parası, mirasçısı olmayanın mal varlığı, fitre, zekât ve kurban derileridir¹⁰². 1869 nizamnamesinde öngörülen sıbyan mekteplerinin ıslahı ve iptidai adı altında yeni kurulması düşünülen mekteplerin açılması teşebbüsü 1870 yılında başlamıştır. Meclis-i Kebîr-i Maarif’in İlmiye ve İdare Daireleri üyelerinden seçilen dört kişiden oluşan “*İslâh-ı Mekâtib Komisyonu*” sıbyân mekteplerinin ıslahı için yaptığı

⁹⁹ Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s.209.

¹⁰⁰ Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s.210-211.

¹⁰¹ Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s.215.

¹⁰² B. Bayram, *1876-1908 Arası İstanbul’da Açılan Okulların Mali Kaynakları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, s.17.

çalışmaları kitap haline getirerek Maarif Nezâreti'ne sundu. Kitap, “*Rehnümâ-yı Muâllimîn-i Sıbyân*¹⁰³” adını taşımaktadır¹⁰⁴. Selim Sabit Efendi, *Rehnümâ-yı Muâllimîn-i Sıbyân* isimli eserinde; o dönemde okullarda kullanılan “*infirâdî*”, “*ictimâî*” ve “*mütekabil*” öğretim yöntemlerinin hiç birisinin kendi başına kullanılamayacağını belirterek bunların faydalı taraflarını alarak “*Usûl-ı Cedid*” isimli ve mekteplerde sınıf sistemini getiren yeni bir eğitim modeli ortaya koymuştur¹⁰⁵.

Yeni usûle göre hazırlanan tedris programının tatbiki ve tecrübesi için 1873’de Nuruosmaniye Camii içinde bir mektebi iptidai açılmıştır. Bu okul aynı zamanda öğretmen yetiştirmek için açılan Darümuallimin-i Sıbyân öğrencilerinin yeni usûlü tatbik etmek için kullanacakları bir staj yeri olarak da düşünülmüştür¹⁰⁶. Bu yeni usulün verdiği heyecanla açılan okulların sayısı artmıştır. İstanbul’da 1880 yılı itibariyle 3’ü kızlara 16’sı erkeklere mahsus olmak üzere 19 yeni tip mektep bulunmaktaydı¹⁰⁷.

İlköğretim meselesi 1876 Kanun-i Esasi ile ele alınmış ve burada yer alan “*Osmanlı efrâdının kâffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecatı ve teferruatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır*” maddesi ile ilköğretim mecburiyeti getirilmiştir¹⁰⁸. 1879’da Mekâtib-i Sıbyaniye dairesi kurulmuş ve bu dönemde ilköğretim geleneğe dayalı eğitim veren Mekâtib-i Sıbyaniye ve modern eğitim veren Mekâtib-i İptidaiye olarak ikiye ayrılmıştır. 1882’de maarif nezareti bu ikiliği kaldırmak için ağırlığını iptidailer tarafından koymuş, zaman içerisinde sıbyan mektepleri iptidaiye dönüştürülmüş ve 1909’a

¹⁰³ *Rehnümâ-yı Muallimîn* isimli Selim Sabit Efendi’ye de ait bir eser bulunmaktadır. Islâh-ı Mekâtib Komisyonu’nda görevli olan Selim Sabit Efendi’nin bu eseri yazdığı ve komisyonca kabul edildiği düşünülebilir. Bkz. Selim Sabit Efendi, *Rehnümâ-yı Muallimîn Sıbyân Mekteblerine Mahsus Usûl-ı Tedriye*, (Kısaltma: *Rehnümâ-yı Muallimîn*), (Baskı Yeri ve Tarihi yok).

¹⁰⁴ “1287 senesi saferinde Mekâtib-i Sıbyâniyenin ıslahı hakkında icrâ-yı tedkikât eylemek üzere kebir-i maarif kısm-ı ilmi ve idarî azasından dört zâtdan ibaret bir komisyon teşkil edilerek tedkikât-ı lazıme icrasıyla bazı mukarrerât ittihaz olunmuş ve o zamanın ibtida-i muallimleri için “*Rehnümâ-yı Muallimîn-i Sıbyân*” nâmıyla bir de risale kaleme alınmıştır”. Bkz. Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁰⁵ Selim Sabit, *Rehnümâ-yı Muallimîn*, s.4-9.

¹⁰⁶ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s. 468.

¹⁰⁷ Erkeklerle ait olan Nûr-ı Osmâniye’de 78, Simkeşhâne’de 66, Saraçhane’de 78, Fatih’te 79, Hafız Paşa’da 64, Eski Ali Paşa’da 48, Şehzade’de 34, Vezneciler’de 25, Mahmudiye’de 166, Haydarhane’de 29, Deveoğlu’nda 29, Küçükklanka’da 32, Beşiktaş’ta 42 ve Üsküdar’da 87 öğrenci bulunurken, Kızlara ait olan Üsküdar’da 71, Vefa’da 51 ve Sineklibakkal’da 56 öğrenci bulunmaktaydı. Bkz. *Salname-i Devlet*, 1298, s.461.

¹⁰⁸ *Kanûn-ı Esâsî*, (Madde 114), Matbaa-i Ahmed Kamil, tarihsiz, s.30; *Salname-i Devlet*, 1317, s.49.

kadar birçok sıbyan mektebi yeni usul üzere tedris yapar hale gelmiştir. Abdülhamit döneminde ise ilk eğitim ve öğretim sahasında yapılan çalışmaları şu şekilde özetlemek mümkündür. Mecbur tutulan ilköğretim için idarî ve hususi tedbir olarak merkez ve taşrada ilköğretim teşkilatının kurulması, iptidai okulların açılması ve çoğaltılması, sıbyan okullarına yeni usul öğretimin sokulması, Müslüman halkın kalabalık olduğu yerlerde ilköğretime öncelik ve ağırlık verilmesi, halkın maarif alanında maddi yardımının sağlanması ve taşrada öğretmen yetiştirmek üzere Darümualliminlerin açılması ve bu konularda alınan kararların düzenli bir şekilde yürürlüğe sokulması. Ayrıca bu dönemde İstanbul'da çok sayıda iptidai mektebi açılmıştır. Okullarda dayak ve ağır cezalar kaldırılmıştır. Taşraya eğitim götürülmeye çalışılmıştır. Ancak mâlî durumun bozukluğu bunların tam olarak uygulanmasına imkân vermemiştir¹⁰⁹.

Sultan II. Abdülhamid döneminde ilköğretim alanındaki faaliyetlerin canlılığını anlayabilmek için 1905-1906 arasında Osmanlı Devleti'nin çeşitli vilayetlerinde mevcut olan ve yeni tarz üzere eğitim yapan iptidai okulların istatistikî analizine bakılabilir. Buna göre başkent İstanbul' da 12 erkek, 17 kız ve 326 karma olmak üzere 355 resmi ve karma olan 9 hususi iptidai mevcuttu. Anadolu'da bulunan şehirlere bakıldığında Aydın'da 669 erkek, 92 kız ve 698 karma olmak üzere toplam 1379; Kastamonu'da 52 erkek, 23 kız ve 780 karma olmak üzere toplam 855; Trabzon'da 82 erkek, 1 kız ve 443 karma olmak üzere toplam 526; Bursa'da 43 erkek, 7 kız, 6 karma olmak üzere toplam 56 resmi, ayrıca 1208 erkek 7 kız 191 karma olmak üzere 1406 hususi iptidai vardı. Ayrıca Anadolu'da Çanakkale 400'ün, Ankara, Diyarbakır, Konya, Sivas ve İzmit 200'ün ve Erzurum 100'ün üzerinde iptidaiye sahiptiler. Balkanlara baktığımızda da aynı yoğunluğun devam ettiğini görüyoruz; mesela, Kosova ve Manastır da 500'ün, Edirne'de 200'ün, İşkodra ve Yanya'da 100'ün üzerinde iptidai olduğu tespit edilmiştir. Ege denizinde bulunan adalarda toplam 69 iptidai olduğu görülmektedir. Arap vilayetlerinde de aynı şekilde iptidai mektebinin inşa etme sürecinin hızlandığı görülmektedir. Mesela, Kudüs 300'ün, Beyrut 200'ün ve Halep¹¹⁰ 100'ün üzerinde iptidai mektebe sahipti¹¹¹.

¹⁰⁹ G. Emiroğlu, "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Konulu Lâyhalar (1876-1908)", *SÜSBED* 8, s.169vd.

¹¹⁰ M. Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara 2012, s.565-566.

B.2- Rüşdiye Mektepleri

Rüşdiyelerin Osmanlı eğitim düzenindeki statüsünün bugün için tam karşılığı bulunmamaktadır. Buna rağmen rüşdiye mekteblerini, kuruluşu sırasında sıbyan mektepleri sonrası eğitimi kapsayan ve aynı zamanda yüksek mekteplere hazırlık okulu şeklinde, 1869'dan sonra ise ilk mekteplerin üstünde ve lise seviyesindeki “*idadîlerin*” altında, ortaokul seviyesinde eğitim veren bir okul şeklinde görmek mümkündür¹¹².

Sultan II. Mahmud döneminde yukarıda ifade edildiği üzere sıbyan mekteplerinin ıslahı ele alınmış, bu arada bu mekteplerin üzerinde “*sınıf-ı sâni*” mekteplerinin açılmasına karar verilmiştir. Ancak daha sonra, yeni kurulan sınıf-ı sâni mekteplerine rüşdiye adı verilmiş, akabinde Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti tesis edilmiş ve nezarete İmamzade Esad Efendi tayin edilmiştir¹¹³. 1838 tarihinde açılan Mekteb-i Adliye 1839'da açılan Ulûm-ı Edebiyye adlı mektepler içerikleri itibariyle meslek okulu olmalarına rağmen daha sonra bu seviyede açılan mekteplere rüşdiye denilince, bu iki okul da rüşdiye olarak telakki edilmiştir. Ancak bu iki okul rüşdiyeye eşit olmalarına rağmen mesleki eğitim vermeleri itibariyle daha sonra kurulan rüşdiyelerden farklıdır¹¹⁴.

1845'te Muvakkat Maarif Meclisi'nce rüşdiyelerin, Dârülfünûn'a öğrenci yetiştiren orta dereceli mektepler olarak kabul edilmesiyle, Osmanlı eğitim sistemi içindeki yerleri belirlenmiştir. İlk açılan rüşdiye mekteplerinden iyi sonuçlar alınmaya başlamasıyla rüşdiye açma süreci hızlanmış, İstanbul'da 1847 yılında sayıları dört olan rüşdiyeler 1852 yılına kadar ona ulaşmıştır. 1848 yılında Dâr'ül-Muallimin ilk mezunlarını vermeye başlayınca vilayetlerde de rüşdiye açılması yoluna gidilmiş ve 1853 yılında büyük vilayetlerde yirmi beş rüşdiye açılması için gerekli tahsisat ayrılmıştır. 1867 yılından itibaren ise rüşdiyelere gayrimüslim talebe

¹¹¹ E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.306.

¹¹² E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.307.

¹¹³ A. Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s.27.

¹¹⁴ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.386.

alınmaya başlanmıştır¹¹⁵. 1869 Nizamnamesi ile de rüşdiyeler tam bir nizama kavuşturulmuştur. Bu nizamnameye göre:

1) Beş yüz haneden fazla olan her kasabada yalnız Müslümanların yaşadığı yerlerde sadece Müslüman, yalnız Hristiyanların yaşadığı yerlerde ise sadece Hristiyanlar için birer rüşdiye açılacaktır. Nüfusu karışık olan yerlerde de ayrı ayrı rüşdiye mekteplerinin açılacaktır (Madde 18).

2) Rüşdiyelerin her türlü masrafları vilâyet maârif idaresi sandığından karşılanacaktır (Madde 19).

3) Rüşdiye binaları Meclis-i Kebîr-i Maârif tarafından gönderilen plânlara göre yapılacaktır (Madde 20).

4) Her rüşdiyeye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mubassır (gözetmen) ve bir de hademe tayin olunacaktır (Madde 21).

5) Muallim-i evvel (başöğretmen) 800, ikincisi 500, mubassır 250 ve hademe 150 kuruş maaşla istshdam edilecektir (Madde 22).

6) Rüşdiyelerde öğretim süresi 4 yıl olacaktır (Madde 23).

7) Bütün rüşdiyeler ağustos ayının başlangıcından üçüncü haftasının sonuna kadar tatile girecektir (Madde 25).

8) Rüşdiyeyi bitirenler imtihanla idadîye kabul edilecektir (Madde 26)¹¹⁶.

Rüşdiyelerin önemli bir özelliği ise, Osmanlı Devleti'nde kız çocuklarının sıbyan mahalle mektebi üzerine öğrenim görme imkânına sahip olabildikleri ilk eğitim kurumları olmasıdır. 1858'de kızların da orta öğrenim görmesini sağlamak için İstanbul Sultanahmet'te Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi açıldı. Ancak bu okul başlangıçta sekiz-on yaşına gelen kız çocuklarını okula göndermeye alışkın olmayan halktan fazla ilgi görmedi. Kızların okula gönderilmesi için Takvim-i Vekayi aracılığı ile duyuruda bulunuldu¹¹⁷.

II. Abdülhamid Dönemi başlarında Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde bir kısım Balkan topraklarının devlet elinden çıkmasıyla 80'e yakın rüşdiye binası da elden gitmiştir. Ayrıca göçler sebebiyle gelen Rumeli ve Kafkas muhacirlerine İstanbul ve

¹¹⁵ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.92-93.

¹¹⁶ Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s.187-189.

¹¹⁷ İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (Kısaltma: En Uzun Yüzyıl), İstanbul 2001, s.188; C. Öztürk, "Rüşdiye", *DİA XXXV*, s.301; S.K. Kurt, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Kız Rüşdiyeleri", *Akademik Bakış Dergisi* 29, Mart-Nisan 2012, s.1vd.

Anadolu'da mevcut rüşdiye binaları barınak olarak verilmiştir. Bu olayların sonucunda bina azlığı ve öğretmen yetersizliği eğitimi idadilere kaydirmiştir¹¹⁸.

1879 yılında maarif merkez teşkilatı yeniden düzenlenmiş, Maarif Nezareti bünyesinde bir Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi kurulmuştur. Müdürlüğüne Selim Sabit Efendi'nin getirilmesi ve hükümetin kararlı bir şekilde çalışmaya başlamasıyla savaş ve göçler sebebiyle sekteye uğrayan rüşdiye eğitimi yeni bir canlılık kazanmış ve rüşdiye yapımına hız verilmiştir. Bu faaliyetlerin neticesinde 1883 yılına kadar Osmanlı topraklarında rüşdiye mektebi sayısı 460'a ulaşmış ve bu mekteplerde öğrenim gören öğrenci sayısı ise 30.000'i bulmuştur¹¹⁹.

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında Anadolu'da 271 erkek, 25 kız, 1 karma, 2 özel ve 11 askerî olmak üzere toplam 310, Rumeli'de 126 erkek, 23 kız, 6 özel ve 4 askerî olmak üzere toplam 159, Arap Vilayetlerinde 42 erkek, 8 kız, 10 özel ve 4 askerî olmak üzere toplam 64 rüşdiye bulunmaktaydı¹²⁰. II. Meşrutiyetin ilanından hemen önce ise devletin sınırları içinde 78'i İstanbul'da olmak üzere toplam 619 rüşdiye bulunmaktaydı¹²¹.

1869 Nizamnamesine göre rüşdiyelerin ders programları belirlenmiştir. Mebâdi-i Ulûm-ı Diniye, Lisân-ı Osmânî Kavâidi, imla ve inşa, tertib-i cedit üzere Kavâid-i Arabiye¹²² ve Farişiye, tersim-i hutut, ilm-i hisab, defter tutma usulü, Mebâdî-i Hendese, Tarih-i Umûmî ve Tarih-i Osmanî¹²³, coğrafya, jimnastik ve kurulduğu bölgedeki mahalli dil ile ticaret merkezlerinde Fransızca dersleri verilmekteydi¹²⁴. 1881 yılında Maarif Komisyonu rüşdiyelerde tahsil müddetini iki yıla indirerek, idadî mektepleri ile birleştirmiştir. Öğrencinin az olduğu yerlerde ise rüşdiye binalarının idadîye verilmesi kararlaştırılmış ve ayrıca rüşdiyelerin yeni yapılacak iptidailerde ilave sınıf olarak açılması uygun görülmüştür¹²⁵. 1882 yılından

¹¹⁸ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.96.

¹¹⁹ F. Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. A. Berktaş), İstanbul 2006, s.290-293; E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.309.

¹²⁰ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.98-105; E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.309.

¹²¹ C. Öztürk, "Rüşdiye", s.303.

¹²² S. Tenger, *Rüştiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitim ve Öğretimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005, s.101-106.

¹²³ F.K. Doğanay, "Rüşdiye Mekteplerinde Tarih Dersi", *Atatürk Enstitüsü Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 25, 2010, s.107vd.

¹²⁴ M.A. Ubcini, *a.g.e.*, s.152-153; C. Öztürk, "Rüşdiye", s.302.

¹²⁵ Fiyibe'ye bağlı Cerban kasabasının yolları ile ahalinin bir araya gelerek satın aldıkları arsalar üzerine inşa edilen mektep binasının rüşdiye idadî olarak kullanılması bu mektebe bir erkek ve bir

itibaren de müfredat programlarında din derslerine ağırlık verilmiş ve Fransız hocalar derslerden alınmışlardır. 1892 yılında ise ders programı yeniden gözden geçirilmiş, bunun sonucunda tahsil süresi üç yıla çıkarılmış ve din ahlak dersleri ağırlıklı olarak okutulmaya başlanmıştır. Bunun yanında gayrimüslimlerin kendi hususi mekteplerine gitmeleri sağlanarak rüşdiyelere milli bir karakter verilmeye çalışılmıştır¹²⁶.

B.3- Dârülmaarif

Tanzimat döneminde bilgili bürokrat yetiştirme programı dâhilinde rüşdiyelerden daha ileri seviyede bir öğretim ve müfredat uygulaması öngören Dar'ül-Maarif adlı yeni bir eğitim müessesesi ortaya çıkmıştır. Bu müessesede ehliyetli memur yetiştirilmesi yanında kurulması planlanan “*Darülfünûn*”a öğrenci yetiştirmek amacıyla müfredatına aritmetik, geometri, felsefe, astronomi ve coğrafya gibi o günün rüşdiyelerinde okutulmayan dersler de ilave edilmiştir¹²⁷. Sultan Abdülmecid’in annesi Bezmialem Valide Sultan’ın modern tarzda yaptırdığı binada padişah ve devlet ricalinin katıldığı bir merasimle devrin Sadrazamı Mustafa Reşid Paşa’nın nutku ile 21 Mart 1850’de öğretime başlamıştır¹²⁸. Kuruluşunun ilk yıllarında “*Mekteb-i Âli*” ve “*Valide Mektebi*” olarak anılan bu okulun adı, Maarif Nazırı Kemal Efendi’nin teşebbüsüyle “*Darülmaarif*” olarak değiştirilmiştir¹²⁹. İlk öğrencileri arasında Sultan Abdülmecid’in çocukları Murad Efendi ve Fatma Sultan da bulunuyordu. Açıldığında 200-250 kişilik kontenjanı, daha sonra 180’e indirilmiş ve giriş imtihanı konulmuştur¹³⁰. Bu okulda okutulacak dersler, hoca ve yardımcıları,

---

bayan öğretmen ile bir kapıcının atanması ve böylece kızların elbise dikmek, çorap ve eldiven örmek ve oya yapmak gibi şeyleri öğrenmelerinin sağlanması hakkındaki Müderris Mehmet, Müderris Mustafa Sabri, Müderris İsmail, Müderris Rıza, Nakşibendi Şeyhi Halil, Nakşibendi Şeyhi Ahmet Sipahi Dede, Nakşibendi Şeyhi es-Seyyid Mehmet Eşref, Kadiriyye Tarikati'nden es-Seyyid Abdülkadir ileri gelenlerden el-Haca Hüseyin Hüsnü, Ahmet, es-Seyyid Ömer, Hacı Hekim Abdullah, es-Seyyid Hüseyin, Mehmet, Hüseyin ve Mehmet Eşref mühürlü arızası. Bkz. Atatürk Kitaplığı, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı, PVS_Evr_03625.

¹²⁶ S. Tenger, *a.g.e.*, s.95-96.

¹²⁷ M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, s.399-400.

¹²⁸ M.H. Şentürk, “Dârülmaarif”, *DİA VIII*, s.548; M. Demirel, “Bezmîâlem Valide Sultan School: Darülmaarif”, *Middle Eastern Studies*, 45/3, 2009, s.507vd.

¹²⁹ N.K. Pilehvarian, Divanyolu Valide Mektebi/Darülmaarif 1266/1850, *Osmanlı X*, s.490-496.

¹³⁰ *Bezm-i Âlem Valide Sultanisi*, İstanbul 1335, s.5.

diğer görevlilerinin maaşları Valide Sultan tarafından düzenlenen vakfiyesinde ayrıntıları ile belirtilmiştir. Ayrıca mektep bünyesinde bir kütüphane yaptırarak şahsına ait değerli eserlerden oluşan ve bugün Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunan 546 cilt kitabı buraya nakletmiştir. Ayrıca Mektebin üst katında padişaha mahsus hünkâr dairesi yer almaktaydı¹³¹. Dört yıllık rüşdiye mektepleri programı uygulanan bu okulun vakıf idaresinde faaliyet göstermesi orta öğretimde modernleşme gayretlerinin başlangıcında klasik Osmanlı eğitim geleneğine uygun olarak yapılmış bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır¹³². Zamanla önemini kaybeden bu okulun, 1872'de binasında ilk numune idadî mektebi kurulmuş ve bu idadînin adı Dâr'ül-Maarif İdadîsi olarak anılmıştır¹³³.

C-Yeni Açılan Okullara Öğretmen Yetiştiren Müesseseler

Darülmualimîn, Rüşdiye mekteplerine muallim yetiştirmek üzere Sultan Abdülmecid devrinde Fatih civarında açılan mektebe verilen addır. Erkek muallim mektebi demektir¹³⁴. Bu okula sonraları Darülmualimîn-i Rüşdî de denmiştir. Okulun açılışı, 29 Mart 1848 tarihli ve 372 no'lu Takvim-i Vekayî gazetesinde haber olarak verilmiştir. Bu haberde, eğitim ve öğretimin geliştirilmesinde karşılaşılan güçlüklerin ancak kolay öğretim yöntemlerinin bulunması ile çözülebileceği, işte Darülmualimîn'in bunu gerçekleştirmek ve ilerde, okullar için gerekli öğretmenleri sağlamak amacıyla açıldığı belirtiliyordu¹³⁵.

¹³¹ H. Şentürk, "Dârülmaarif", s.548-549.

¹³² E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.310.

¹³³ Mehmet Zeki Pakalın'a göre yerine sıbyan mektebi yapılmıştır. M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, s.399-400.

¹³⁴ M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, s.400.; C. Öztürk, "Darülmualimin", *DİA VIII*, s.551-552.

¹³⁵ Y. Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmualimîn'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış", *OTAM 20*, s.28.

C.1- Dârümuallîmîn

Dârümuallîmîn'in ilk müdürü ve nizamnamesini hazırlayan kişi devrin tanınmış devlet ve fikir adamı olan Ahmed Cevdet Paşa'dır¹³⁶. Beş ayrı başlıkta on altı madde halinde tertip edilen Dârümuallîmîn nizamnamesinde dikkat çeken unsurların başında mezun öğrencilerin tayinlerinde önce staj yapmak üzere "muidlik" ile istihdam edilecekleri, mekteb-i rüşdiye hocalığı gerektiği takdirde buralara tayin olacakları gelmektedir. Dârümuallîmîn-i Rüşdi'nin tahsil süresi üç yıl olarak düzenlenmiş ve yirmi talebe alınarak haftada beş gün derslere devamlı mükellef tutulmuş ve ilk mezunlarını 1854-1855 ders yılında vermiştir¹³⁷. 1862'den sonra sıbyan mektepleri iptidai adı altında usul-ı cedid üzere açılıp Maarif Nezaretine bağlanınca bu mekteplerin de öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere 1869'da Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nde öğretmen okullarına gereken önemin ve yerin verilmesinde etkileri olmuştur. Nizamnameye göre, ülkedeki okulların çeşitli kademelerine öğretmen sağlamak üzere İstanbul'da büyük bir Darümuallîmîn kurulacaktı. Bu büyük öğretmen okulunun, rüştiye, idadî ve sultanî olmak üzere üç şubeden oluşması planlandı¹³⁸.

Rüştiye şubesi iki kısımdan müteşekkil olacaktı. Birinci kısımda Müslüman rüşdiyeler için, ikincisinde ise gayrimüslim rüşdiyeleri için öğretmen yetiştirilecekti. Rüşdiye şubesinde üç yıl tahsil yapılması planlanmakta ve bu şube Ulûm ve Edebiyat sınıflarına ayrılmakta ve her sınıfta farklı dersler okutulmaktaydı¹³⁹. Nizamnamede öğrenci alımında rüşdiye, idadî ve sultanî diploması olanlara öncelik verilerek imtihansız olarak okula yerleştirilecekleri, diploması olmayanların ise bir heyet

¹³⁶ G. Candan, *Ahmed Cevdet Paşa'nın Maarif Nazırlığı ve Eğitim-Öğretim Alanlarındaki Faaliyetleri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2012, s.63.

¹³⁷ E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.311.

¹³⁸ İ. Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s.169; T. Duman, "Osmanlıda Öğretmen Yetiştirme Sistemi", *Osmanlı* V, s.308.

¹³⁹ Ders Programları için Bkz. *Salnâme-i Devlet, 1294*, s. 385-386; *Dârümuallîmîn'in Programı*, İstanbul 1312; H. Altın, "1869 Maarifi Umûmiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri" *FÜİFD*, 13:1, 2008, s.276.

huzurunda yapılacak sınavla sözü geçen şubelerden birine gündüzlü olarak alınacakları ifade ediliyordu ¹⁴⁰.

II. Abdülhamid devrinde Dârümuallîmîn İstanbul'a has bir okul olmaktan çıkarılarak devletin diğer vilayetlerinde de açılmıştır. Bu konudaki ilk teşebbüs 1880'de Priştine'de bir Dârümuallîmîn-i Sıbyân açılmasıdır¹⁴¹. Bu okulun açılmasını müteakip Edirne, Konya¹⁴², Sivas, Amasya, Bursa, Selanik, Aydın, Diyarbakır¹⁴³, Haleb, Van ve Musul vilayet merkezlerinde de açılmıştır¹⁴⁴.

1891 yılında hem idadî hem de sultanî öğretmenliğine kaynak olmak üzere Âliye şubesi açılmıştır. İptidaî, rüşdiye ve âlî şubelerinin her birinde öğretim müddeti ikişer yıl olarak tespit edilmiştir. 1923 yılına kadar çeşitli değişiklikler yapılan bu kurumun adı Yüksek Muallim Mektebi adını almıştır¹⁴⁵.

C.2- Dârümuallimât

Kız öğretmen okulları, Tanzimat devrinde kızlara ait mekteplerin faaliyete geçmesi üzerine bunlara bayan öğretmen yetiştirmek için açılmıştır. Önce İstanbul Dârümuallimâtı veya Dârümuallimât-ı Âliye adlarıyla İstanbul'da ardından II. Meşrutiyet döneminde taşradaki bazı vilayetlerde açılan bu okulların kuruluş gayesi, Osmanlı maarifini düzene koymayı hedefleyen 1869 tarihli Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi'nin 68. maddesinde kız sıbyan ve rüşdiye mekteplerine kadın öğretmen yetiştirmek olarak belirtilmiştir¹⁴⁶. 1870 yılında Ayasofya'da Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın da bulunduğu bir törenle açılmıştır. Talebe mevcudu 45 kişi olan bu

¹⁴⁰ U. Kaya, "Dârümuallimin İle İlgili Bir Nizamname Layihası ve Dârümuallimin'e Giriş Sürecinde Bir İmtihan", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 5, s. 40.

¹⁴¹ E. Sofuoğlu-C. Topsakal, "Osmanlı Devleti'nin Kosova Eğitim Sistemi'ne Yönelik Yönetimsel Düzenlemeleri", *YYÜEFD* 4/1, 2007, s. 62.

¹⁴² S. Taşer, "Konya Vilayeti Sancak Merkezlerinde Eğitim Veren Darümualliminler", *SÜTAD* 27, 2010, s.665vd; S. Taşer, "Konya Darümuallimini'nde Eğitim Yönetimi ve Denetimi", *SÜSBED* 23, 2010, s.209vd. *Eğitim süresi üç yıl olarak düzenlenmiş ise de Konya Darümuallimini'nde eğitim süresi iki yıl olarak geçmektedir. "...Mekâtib-i Sıbyaniye ve İbtida'iyeye muallim yetiştirmek üzere sa'ir merâkiz-i vilayât gibi nefs-i Konya'da dahi bir Darümuallimin vardır. Müddet-i tahsili iki senedir. Bu Darümuallimine 85 talebe devam etmektedir."* Bkz. *Vilayet-i Salname-i Konya, 1317*, s. 67.

¹⁴³ H. Yıldız, "Diyarbakır Muallimini'nin Tarihçesi", *DÜSBD*, 4/2, 2012, s.133vd.

¹⁴⁴ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.152.

¹⁴⁵ E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.312.

¹⁴⁶ Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, *Düstür*, I. Tertib, C. II, s. 196; C. Öztürk, "Dârümuallimât", *DİA VIII*, s.550.

mektebin tedris heyetine biri müdür üç erkek muallim, nakış ve resim hocası olarak da ikisi yabancı üç kadın muallim tayin edilmiştir¹⁴⁷. Nizamnameye göre, sıbyan ve rüşdiye şubelerinden meydana gelen darümuallimatın sıbyan şubesinin öğretim süresi iki, rüşdiye şubesinin üç yıl olacaktı. Öğrenci sayısı ise elli olarak belirlenmişti. Bu öğrenciler mecburi hizmet karşılığında ayda 30-50 kuruş arasında harçlık alacaklardı¹⁴⁸.

II. Meşrutiyet dönemine kadar çeşitli evrelerden geçen bu okula beklenen ilgi oluşmadı. 1910-1911 öğretim yılından itibaren Darümuallimat'ta reformlara başlanmıştır. İlk iş olarak gündüzlü olan okul yatılıya çevrilmiş, öğretim programına Medeni bilgiler dersi konulmuş ve 1913-1914 öğretim yılında ise öğretmen adaylarının uygulamalı öğrenim görmeleri için Uygulama Okulu açılmıştır. 1914-1915 öğretim yılında hazırlanan programla Kız Öğretmen Okulu; Uygulama Okulu, İlköğretim Okulu, Ana Öğretmen Okulu ve Ana Okulu olmak üzere dört kısma ayrılmıştır¹⁴⁹.

III-ISLAHAT FERMANI DÖNEMİ EĞİTİM ANLAYIŞI ve EĞİTİM MÜESSESELERİ

Tanzimat Fermanı'nda eğitim ile ilgili herhangi bir madde bulunmamasına karşın Islahat Fermanı'nda eğitim meselesi;

“...ve Saltanat-ı Seniyyem tebaasından bulunanlar mekatib-i Şahanemin nizamat-ı mevzualarında gerek sinnce ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bila-fark u temyiz Devlet-i Aliyyemin mekatib-i askerîyye ve mülkîyyesine kabul olunması...”¹⁵⁰ ” maddesi ile ele alınmıştır. Buna göre Osmanlı tebaasında bulunanlar devlet mekteplerinin talimatnamelerinde gerek yaş gerek imtihan yönünden tespit edilmiş olan şartları yerine getirdikleri takdirde, tamamı

¹⁴⁷ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.668vd; E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.313.

¹⁴⁸ *Salname-i Devlet, 1295*, s.254.

¹⁴⁹ E. Taşdemirci, “Yüzyılımızın Başından Günümüze Kadar Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Sisteminde Çağdaş Pedagoji Akımları”, *EÜSBED*, 8, 1999, s.155vd.

¹⁵⁰ S.A. Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Savaşın Barışa: 150. Yıl Dönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, (Ed. F. Emecen), İstanbul 2007.

hiçbir fark gözetmeksizin askerî ve mülkî yüksek okullara kabul olunacaktır¹⁵¹. Ayrıca her cemaat, sanat ve sanayiye dair kendi mekteplerini açabilecektir. Ancak bu gibi Umûmî mekteplerin tedris usulleri, öğretmen tayinleri ve azâları padişah tarafından seçilecek karma bir Meclis-i Muhtelit-i Maarif tarafından gözetilip denetlenecekti¹⁵².

A-İslahat Fermanı Dönemi Eğitim Anlayışı

İslahat Fermanı'nın öngördüğü ve yukarıda sözünü ettiğimiz Meclis-i Muhtelit-i Maarif 1856'da oluşturuldu. Söz konusu meclisin altı üyesi Derviş Paşa, İstefanaki Karatodori Bey (Rum), Barutçubaşı Ohannes Bey (Ermeni), Duzoğlu Mihran Bey (Katolik), Panayot Efendi (Protestan) ve Şapıcı Damadı Davicen Efendi (Musevi) gibi başlıca cemaat temsilcilerinden müteşekkildi. Öte yandan 1846'dan bu yana varlığını koruyan bir Meclis-i Maarif vardı. Yeni bir düzenlemeyle Meclis-i Maarif ile Meclis-i Muhtelit-i Maarif arasında bir görev ayrımı getirildi. Buna göre Meclis-i Maarif münhasıran din eğitime dair meselelerden sorumlu olacak, buna karşın Meclis-i Muhtelit-i Maarif Müslim ve Gayrimüslim okullarına dair ortak meselelerle ilgilenecekti¹⁵³.

A.1- 1869 Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi

1 Eylül 1869 tarihinde yürürlüğe giren Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi¹⁵⁴, İslahat Fermanı döneminde parça parça ortaya çıkmış olan gelişmelerin sistemleştirilmesi, denetim altına alınması, tutarlı ve bir bütünlük içerisinde yürütmesini amaçlamıştır¹⁵⁵. Türk eğitim tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı

¹⁵¹ E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.314.

¹⁵² A. Akyıldız, *a.g.e.*, s.246.

¹⁵³ A. Akyıldız, *a.g.e.*, s.247.

¹⁵⁴ A. Cihan, *a.g.e.*, s.25.

¹⁵⁵ İ. Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s.188; İ. Tekeli, *a.g.m.*, s.469.

olduğu gibi, eğitim müesseselerinin Batılılaşması istikametinde resmi devlet politikası olarak hazırlanmış ilk kapsamlı belgedir¹⁵⁶.

Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi'nin hazırlanmasında zamanın Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'un da etkisi büyüktür. Kırım Savaşı dolayısıyla yakınlaşan Osmanlı-Fransız ilişkileri sadece askerî sahada etkisini göstermemiş, eğitim alanında da yakınlaşma devam etmiştir. Fransız hükümetinin tavsiyesiyle Fransa Milli Eğitim Bakanı Victor Duruy'ye Osmanlı Eğitim kurumlarının sistemleştirilmesi için bir proje hazırlatıldı¹⁵⁷.

Bu taslak üzerinde Dadyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Ebuzziya Tevfik Bey, Mehmed Mansur Efendi ve Dragan Cankov Efendi'nin de mütalaaları alındıktan sonra Maarif Nazırı Safvet Paşa, Mekatib-i Askerîyye Nazırı Sadullah Paşa ve Şura-yı Devlet Maarif Şubesi Reisi Kemal Ahmed Paşa'nın yaptıkları düzenlemelerle bildiğimiz şekliyle Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi ortaya çıkmıştır¹⁵⁸.

Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi 5 bölüm ve 198 madde olarak hazırlanmış ve eğitimin hemen hemen her konusu ile ilgilenmiş bir kanun mahiyetinde idi. Nizamname ilkokuldan üniversiteye tüm öğretim kademelerinde yapılacak eğitim ve öğretimin özelliklerini; okutulacak dersleri, kayıt kabul işlerini, kız ve erkek çocukların öğrenimlerini ne şekilde yapacaklarını, idarecilerin, hizmetlilerin ve öğretmenlerin aylık ücretleri gibi konuları bir kurala bağlıyordu¹⁵⁹. Bu Nizamname ile örgün eğitim, ilk, orta ve yüksek şeklinde derecelendirilmiştir. Bunlar Mekâtib-i Sıbyaniye, Mekâtib-i Rüştiye, Mekâtib-i İdadîye, Mekâtib-i Sultanîye, Mekâtib-i Âlîye olmak üzere beş kısma ayrılmıştı. Maarif Nizamnamesi, sıbyan mekteplerinden, Dârülfünûna medrese dışı eğitimin bütün kademeleri için önemli bir girişimdir. Yine bu nizamname yabancı okullar ve azınlık okulları ile de ilgili yenilikler getirmiş, söz konusu okulları devlet denetimi altına almıştır.

¹⁵⁶ M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s.287-288; E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.315; H. Altın, *a.g.m.*, s.273.

¹⁵⁷ N. Berkes, *a.g.e.*, s.236; E. Ceylan, *An Analysis of History of Turkish Education: Sources, Pioneers and Approaches*, www.historyonline.eu, (Erişim tarihi 10.03.2014)

¹⁵⁸ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 2. Baskı, Ankara, 1999, s.67.

¹⁵⁹ Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, *Düstür*, I. Tertib, C. II.

Görüldüğü üzere nizamname, temel eğitimin zorunlu hale getirilmesinden, okulların yeniden taksimine, eğitim ile ilgili maddi problemlerin çözümünden eğitim-öğretim metodlarına kadar birçok soruna çözüm bulmak için yayınlanmıştı. Esasen 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile İlköğretimin zorunlu hale getirilmesi, okulların muhtelif kısımlara ve derecelere ayrılması, bin evden fazla yerleşim yerlerinde idadîlerin açılması, 500 ev bulunan kasabalarda rüştiye açılması hedefleniyordu. Sıbyan okulları ise her köyde ve her mahallede bulunacaktı. Ayrıca İstanbul'da bir Dârülfünûn açılması tasarlanıyordu¹⁶⁰. Bu nizamname eğitim-öğretim işini bir düzene koymaya çalışıyor, öğretmenlerin iyi yetişmeleri ve itibarlarının artırılması için çareler arıyor ve Maarif Nezareti teşkilatında da yenilikler getiriyor, vilayet maarif meclisleri teşkil ediyordu. Bunun yanında yapılacak hizmetler için halkın maddi anlamda destek sağlaması isteniyordu¹⁶¹.

Tanzimat dönemi ve sonrası eğitim ve bilim hayatına şekil veren Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin ilginç yönlerinden bir tanesi de Osmanlı eğitim kurumlarının en önemlisi ve köklüsü olan Medreseler ile ilgili herhangi bir madde bulunmamasıdır. Bu durum Osmanlı eğitim hayatında doğan ikiliğin kökleşmeye başladığını, yeni-eski arasında köprü kurma, bir sentez oluşturma veya eskiyi islah etme ve yeni şartlara uygun hale getirme hususunda siyasî iradenin mevcut olmadığını göstermektedir. Osmanlılar'da fikri ve siyasî hayatı derinden etkileyen ve köklü zıtlama ve kamplaşmayı doğuracak farklılıklar böylece kendini göstermiştir¹⁶².

1856 sonrasındaki Osmanlılık siyasetinin gerçekten başarılı olup olmadığını sınamak zordur. 1871 sonrasındaki iktidar değişiklikleri ve bunları izleyen 93 Harbî gibi olumsuz etkenler böyle bir sınamaya herhangi bir zaman veya fırsat bırakmamıştır. Nizamnamenin kendisinin gerçek anlamda taşra sathında uygulamaya konması ancak 1881'den itibaren II. Abdülhamid'e nasip olacaktır. Ne var ki 1878 sonrası Osmanlı idaresi 1856-1871 devresi Osmanlılığından ziyade İslamcılık siyasetini desteklemekteydi. Örneğin devlet eliyle Gayrimüslimlere mahsus ilkokul açılması yaklaşımı iptal edilmiştir. Ayrıca nizamnamenin aksine okul

¹⁶⁰ E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VII*, Ankara 1988, s.201.

¹⁶¹ H. Altın, *a.g.m.*, s.275-276.

¹⁶² E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.316.

müfredatlarında dini derslerin adedi ve haftalık saat süreleri artırılmıştır. Diğer taraftan nizamnamenin öngördüğü modern eğitim altyapısının Hüdavendigâr, Aydın, Ankara, Konya, Kastamonu, Edirne gibi vilayetlerde önemli ölçülerde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu anlamda Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi'nin öngördüğü eğitim modernizasyonu II. Abdülhamid döneminde İslamî değerler katılarak uygulamaya konmuştur¹⁶³.

B-Yeni Kurulan Ortaöğretim Kurumları

Tanzimat dönemi maarifçileri her ne kadar rüşdiyeleri yüksek mekteplere ve Dârülfünûn'a kaynak kabul etmişlerse de zamanla rüşdiye öğretiminin bu görevi yerine getiremeyeceği anlaşılmıştır. Daha başlangıçta yani 1848'den itibaren rüşdiye ile yükseköğretim kurumu arasında ders veren Dârülmaarif ve Mahrec-i Aklâm gibi bazı hazırlık sınıfları açma yoluna gitmeleri rüşdiye üstünde bir okula ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir¹⁶⁴. Ayrıca 1856 Islahat Fermanı'nda yer alan Müslim ve gayrimüslim bütün Osmanlı tebaasının, eşit şartlar altında maarif hizmetinden yararlanmasını temin etmek ve bu suretle Osmanlı birliğini sağlamak hususu, gayrimüslim tebaanın eğitim ihtiyaçlarının da göz önüne alınmasını mecburi kılmıştır. Bu okulda Müslim ve gayrimüslim tebaanın bir arada bulunarak Osmanlılık düşüncesine hizmet etmesi beklenmesine rağmen bu konuda tam olarak başarı sağlandığını söylemek zordur. Balkan Savaşlarında Bulgar ordusuna kumanda eden Savof Galatasaray mezunu idi¹⁶⁵. Mekteb-i Sultanî bir bakıma Avrupa'ya öğrenci gönderme işlemine son vermek için de düşünülmüştü¹⁶⁶.

B.1- Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi)

1 Eylül 1868 tarihinde açılan ve model olarak Fransız liselerini örnek alan bu okulda öğretim süresi beş yıl idi. Bunun dışında, bilgi seviyesi çok düşük olan, fakat

¹⁶³ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.87-88.

¹⁶⁴ A. Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi", *DİA XIII*, s.323-326; E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.316.

¹⁶⁵ İ. Tekeli, *a.g.e.*, s.468.

¹⁶⁶ İ. Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s.190.

okula girmek isteyenler için de üç yıllık hazırlık sınıfları konmuştur. Yalnız okul ilk açılışında beş yıllık idi¹⁶⁷. Öğretimin aksaması yüzünden söz konusu hazırlık sınıfları daha sonraki yıllarda konmuştur. Böylece okul müddeti sekiz yıl olmuştur. Mekteb-i Sultanî’de tedrisat esas itibariyle Fransızca olacak, fakat Türkçe başka dersler de gösterilecekti. Mektebin müdürü ve hocaları Fransız olacağı gibi ders nazırı da yine Fransız olacaktı¹⁶⁸. Buna rağmen II. Abdülhamid Dönemi’nde bu durum değiştirildi. Müdürlüğe Said Paşa’nın tavsiyesiyle Ali Suavi getirildi¹⁶⁹.

Meşrutiyet döneminde “*Sunûf-ı İbtidâîye*” ve “*Esas Sultani*” kısmı olmak üzere iki safhada üçer yıllık eğitim yapılıyordu. Sultanî kısmında ayrıca üç yıllık “*Sunûf-ı Âliye*” kısmı bulunmaktaydı. Âliye kısmı ayrıca kendi arasında “*edebiyat*” ve “*ulûm*” yani fen şubelerine ayrılmıştır. Edebiyat şubesinde, Fransızca dâhil dil dersleri, tarih, coğrafya ve felsefe gibi sosyal ve beşeri ilimler, ulûmlar şubesinde ise fizik, kimya, hendese ve ulûm-ı riyazîye gibi fen dersleri okutulmaktaydı¹⁷⁰. Cumhuriyet döneminde Galatasaray Lisesi adını almış olan Mekteb-i Sultanî günümüzde de faaliyetlerine devam etmektedir.

C-Yükseköğretim

Osmanlı İmparatorluğu’nda üniversite kurma fikri resmi olarak 1846’da kurulan Meclis-i Maarif-i Umûmiye’de gündeme alınmıştır. Burada öngörülen ilk hedefin devlet hizmetini iyi bir şekilde yürütecek memur yetiştirmek olduğu belirtilmekte ve “*Bâb-ı Âli*”de yahut başka uygun bir mahalde Dârülfünûn teşkili şeklinde yeni bir eğitim kurumunun kurulması istenmektedir. Daha sonra malumat ve hüsn-i ahlakça mükemmel olmak isteyen ve bütün ilim ve fenleri okumaya hevesli veya devlet dairelerinde çalışmak isteyen herkese, gerekli bilgileri sağlayacak bir kurum olarak tarif edilmiştir¹⁷¹.

¹⁶⁷ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.135.

¹⁶⁸ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.481vd; A. Semiz, *Türk Ortaöğretim Sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultanî): Yeri ve Tarihsel Gelişimi*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s.65-68.

¹⁶⁹ M.C. Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, İstanbul 1946, s. 19.

¹⁷⁰ B. Kodaman, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁷¹ E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.322-323.

C.1- Dârülfünûn

Kasım 1846'da mimar Gaspere Fossati ile İstanbul'da bir Dârülfünûn binası inşası için mukavele yapılmış ve Ayasofya civarında tespit edilen büyük bir arsa üzerine 3 katlı, 125 odalı, gösterişli ve Avrupa üniversitelerindeki gibi büyük bir bina yapılması istenmiştir. İnşasına hemen başlanan binanın bitirilmesi ise uzun zaman sonra olmuştur¹⁷². Keçecizade Fuad Paşa, binanın inşasının bitmesini beklemeden, bitmiş olan bazı odalarda, halka açık serbest konferans şeklinde dersler verilmesini uygun görmüştür. 13 Ocak 1863'te Edhem Paşa'nın nezareti altında, Derviş Paşa tarafından fizik ve kimya konferansları verilmeye başlandı¹⁷³. Bu derslere halkın ilgisini arttırabilmek için Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde yayınlar yapıldı. Büyük alaka uyandıran bu konferanslara tarih, coğrafya ve tabii ilimler de eklendi¹⁷⁴.

1865 yılında binanın inşası tamamlanmış olmasına rağmen Dârülfünûn'a tahsis edilmeyerek Mâlîye Nezaretine verildi¹⁷⁵. Darülfünûn'a yeni bir bina tahsis edilene kadar dersler Çemberlitaş civarındaki Nuri Paşa Konağı'nda verildi¹⁷⁶.

1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nde elli bir madde ile en çok Darülfünûn'a yer verilmiştir. Nizamnameye göre; Dârülfünûn üç ayrı şubeden oluşacaktı. Bunlar Felsefe ve Edebiyat Şubesi, Ulûm-ı Tâbîye ve Riyazîye Şubesi ve Hukuk Şubeleridir. Üç yıl öğretim ve bir yıl bitirme tezi, toplam dört yıllık eğitim veren Dârülfünûn'a on altı yaşını doldurmuş, idadî mezunu talebelerin alınması öngörülmüştür¹⁷⁷.

Dârülfünûn 1870'de devletin ileri gelenlerinin de bulunduğu büyük bir törenle açılmıştır. Düşünülenin aksine her üç şubenin de aynı ders programını takip yoluna gidilmiş ve şubeler kaldırılarak tek tip ders yapılmıştır. Dârülfünûn'un birinci yılı 1870 Ağustos ayına kadar devam etmiş ve yapılan yılsonu sınavında başarılı olanlara

¹⁷² E. İhsanoğlu, "Dârülfünûn", *DİA VIII*, s.521-522.

¹⁷³ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.551.

¹⁷⁴ N. Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara 2002, s.202-209.

¹⁷⁵ E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.522.

¹⁷⁶ E. Kahya, "Batılılaşma Hareketleri Çerçevesinde Osmanlılarda Bilimsel Yapılanmanın Kısa Bir Değerlendirilmesi", *Türk Yurdu*, 700. Yılında Osmanlı Özel Sayısı 19-20/148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, Ankara, s.45.

¹⁷⁷ Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II., s.198-204.

“*şahadatname*” verilmiştir. Neden ve nasıl kapatıldığı bilinmeyen Dârülfünûn’un 1872-1873 öğretim yılına kadar eğitimine devam ettiği bilinmektedir¹⁷⁸.

C.2- Dârülfünûn-ı Sultânî

Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi’nin temeli üzerine oturtulmaya çalışılan ve bu orta eğitim müessesesinin gövdesine, bir yüksek filiz aşılınması hedeflenen bu okulun, Hukuk, Fen ve Edebiyat yüksek mekteplerinden oluşması öngörülmüştür. Bunların üçüne birden resmi yazışmalarda Mekâtib-i Âliye denmiştir. Mektebin birinci eğitim yılı sonunda adı “*Turuk u Maabir Mektebi*” olarak değiştirilmiştir¹⁷⁹.

İlk mezunlarını 1879-1880 öğretim yılında vermiştir. 1880-1881 yılında ikinci mezunlarını veren Hukuk ve Turuk u Maabir Mektepleri daha sonra faaliyetlerini tamamen devletin kontrolünde olan ve Müslüman talebeler aleyhindeki eşitsizliğe de mani olacak şekilde kurulan ve ilgili bakanlıklarla organik bir bağ oluşturan, birbirinden bağımsız Mekteb-i Hukuk ve Mülkîye Mühendis Mektebi gibi yüksek mekteplerde sürdürmüşlerdir¹⁸⁰.

C.3- Dârülfünûn-ı Şahane

II. Abdülhamid’in yirmi beşinci cülus yıl dönümünde 31 Ağustos 1900 tarihinde, Edebiyat¹⁸¹ ve Felsefe Şubesi, Ulûm-ı Riyazîye ve Tabiiye Şubesi ve Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi’nden oluşan üç fakülteli Darülfünûn-ı Şahane kurulmuştur. Darülfünun-ı Şahane’de eğitim süresi İlahiyat Fakültesi’nde dört yıl olup, diğer şubelerde üç yıldır. İlahiyat Şubesi’ne onu sınavsız otuz öğrenci alınırken, Edebiyat Şubesi’ne onu sınavsız yirmi beş kişi, Ulûm-ı Riyazîye ve Tabiiye Şubesi’ne ise altısı sınavsız yirmi beş talebe kabul edilmiştir¹⁸².

¹⁷⁸ E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.325.

¹⁷⁹ E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.326.

¹⁸⁰ E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.326-327.

¹⁸¹ Bkz. M. Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.

¹⁸² E. İhsanoğlu, *a.g.m.*, s.521-524; S. Taşer, “Darülfünun-ı Şahane’de Kayıt, Ücret ve İmtihanlar İle İlgili Hususlar ve Başarılı Öğrencilerin Ödüllendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi* 29, 2010, s.357vd.

II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen süre içerisinde birçok mezun veren Darülfünun-ı Şahane, meşrutiyet döneminde daha sistemli bir hale gelmiştir. Meşrutiyetin ilanı ile ismi İstanbul Darülfünunu olarak değiştirilmiştir. Tıp ve Hukuk şubelerini de bünyesine katmak suretiyle resmen 5 şubeli olarak yeniden düzenlenmiştir. 21 Ağustos 1909'da Vezneciler'deki şimdiki İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi binasının bulunduğu yere taşınmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'dan gelen çok sayıdaki yabancı hocanın çalışmalarıyla Darülfünun önemli bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde modern mânâda bir üniversite fonksiyonunu icra etmeye başlamıştır. "Dâr'ül-Mesai" adı verilen enstitüler kurulmuş, bunlar için kütüphaneler ve laboratuvarlar hazırlanmıştır. 12 Eylül 1914'te Edebiyat, Riyazîyat ve Tabiiyat şubelerinden oluşan kız öğrencilere mahsus İnas Dârülfünûn'u kurulmuştur¹⁸³.

Milli mücadele döneminde sarsıntılı günler geçiren Dârülfünûn, Lozan Antlaşması'ndan hemen sonra bugünkü binasına taşınmıştır. Darülfünûn, lağvedilip İstanbul Üniversitesi'nin kurulduğu 1933 Üniversite reformuna kadar yürürlükte kalmıştır¹⁸⁴.

---

¹⁸³ B. Baskın, *2. Meşrutiyet'te Eğitim, Kadın ve İnas Darülfünunu (İlk Kadın Üniversitesi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007, s. 104-105.

¹⁸⁴ A. Arslan, *Darülfünun'dan Üniversite'ye Geçiş*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992, s.1vd.

II. BÖLÜM

İDADİLERİN KURULUŞU, GELİŞİMİ, İDARESİ ve ÖĞRENCİ İŞLERİ

I-İDADİ MEKTEPLERİNİN KURULUŞU ve GELİŞİMİ

Sözlük manası hazırlamak demek olan idâd¹⁸⁵, ilk zamanlarda kendisinden daha üst bir mektebe öğrenci hazırlayan ve yetiştiren mekteplere denilmiştir. Nitekim 1838 yılında ilk defa açılan rüşdiye mektebi için öğrenci yetiştiren sıbyan mekteplerine¹⁸⁶ ve Harp Okulu ile Askerî Tıbbîye’de okumak isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlamak için açılan hazırlık sınıflarına idadî denilmiştir¹⁸⁷.

Daha önce ortaya çıkarılmış olan askerî idadîlerle olan isim benzerliği konusundaki şüphe ve tereddütleri ortadan kaldırmak için Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile açılması kararlaştırılıp daha sonra tesis edilen ortaöğretim kurumu hüviyetindeki idadîlere, mülkîye sıfatı eklenerek, mülkîye idadîsi adı verilmiştir. Ancak daha sonraki tarihlerde idadîler yaygınlaşıp kurumsallaşınca, bu mülkî sıfatının, idadî isimlerinde, bazen kullanıldığı, bazen de kullanılmadığı görülmektedir¹⁸⁸.

A-İdadî Mekteplerinin Kuruluşu

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile tahsil derecesi üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan birincisi, sıbyan ve rüşdiye mekteplerine; ikincisi, idadî ve sultanî mekteplerine; üçüncüsü ise Mekâtib-i Âliye’ye mahsus olan derslerdir. Bu cihetle Osmanlı Devletinde Mekâtib-i Umûmiye de beş sınıfa ayrılmıştır. Birincisi sıbyân,

¹⁸⁵ M.Z. Pakalın, *a.g.e.,II*, s.34; F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1999, s.409; M. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986, s.159.

¹⁸⁶ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.546-547; C. Öztürk, “İdadî”, *DİA XXI*, s.464.

¹⁸⁷ H.A. Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1971, s.130.

¹⁸⁸ F. Demirel, *Mekteb-i İdadî*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2010, s.12.

ikincisi rüşdiye, üçüncüsü idadî, dördüncüsü sultanî mektepleri olup, beşincisi Mekâtib-i Âliye'dir¹⁸⁹.

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nde idadî okulları ile ilgili maddelerde şunlar vardır¹⁹⁰:

1- İdadî okullarında, rüşdiye okullarında öğrenimini tamamlamış olan Müslüman ile gayrimüslim sınıfın çocukları için karışık olarak eğitim ve öğretim yapılacaktır (Madde 33).

2- Bin haneyi geçen, hâl ve yerlerine göre lüzum görülen kasabalarda birer idadî okulu inşa edilecektir (Madde34).

3- İdadî okulunun yapımı, öğretmen, hizmetli giderleri ve diğer masraflar, vilayet idaresi sandığından karşılanacaktır (Madde 35).

4-Her okulun değişik ilimler için muavinlerle beraber altı öğretmeni olacak; bunlar, Büyük Darülmuallimin Şahâdetnamesi ve Maarif Nezâreti Celilesi'nin görüşü ile atanacaklar ve her idadî okulun mubassır (belletmen) ve bevâb (kapıcı-hizmetli) gibi hizmetlisi de olacaktır (Madde 36).

5-Her idadî mektebinin muallim ve hademe maaşı, aylık (şehriye) altı bin ve yıllık giderleri (senelik) sekiz bin kuruş olup, toplam personel gideriyle birlikte mekteplerin yıllık tahsisatı 80.000 kuruş olacaktır (Madde 37).

6-İdadî mekteplerinde öğretim süresi üç yıldır ve Türkçe kitâbet ve inşâ, Fransızca, Kavânin-i Osmaniye, Mantık, İlm-i servet-i milel, Coğrafya, Târih-i umûmî, İlm-i mevâlid, Cebir, Hesap ve defter tutma, Hendese ve ilm-i mesâha, Hikmet-i tabiyye, Kimya ve Resim dersleri okutulacaktır (Madde 38).

7-Öğrenimini tamamlayan öğrenciler imtihanda başarı gösterdikleri takdirde mezun olacak, muvaffakiyet gösteremeyenler ise eğer isterlerse bir yıl daha okulda kalacaktır (Madde 41).

İdadîlerin açılması, Tanzimat devri eğitiminin temel unsuru olan Osmanlıcılık ilkesinin hayata geçirilmesi için de gerekliydi. Zira bu ilkeye göre Müslüman ve gayrimüslim çocuklarının aynı çatı altında eğitim almaları lüzumluuydu. Böylece farklı ırk ve dinlerden gelen gençler birbirleriyle kaynaşacak, aynı duyguları

¹⁸⁹ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.470.

¹⁹⁰ Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s. 190-191.

paylaşan vatandaşlar olarak “*Osmanlı Milleti*”nin temelini oluşturacaklardı¹⁹¹. Bahse konu müesseseler 1884’te konan eğitim vergisinin ardından vilayet ve liva merkezlerinde hızla açılmaya başlamıştır. İdadîlere karşı geleneksel eğitim kurumlarından mezun olanlardan herhangi bir tepki gelmediği gibi, aksine birçok ilmiye mensubu bu okulların açılış törenlerine iştirak etmiş, eğitim öğretim faaliyetlerine belli ölçüde katkı sağlamıştır¹⁹².

Nizamname ile açılması kararlaştırılan idadîler 1874 tarihine kadar ne taşrada ne de İstanbul’da açılabilmiştir. Hâlbuki Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile gerçekleştirilmek istenen eğitim hamlesinde idadîler, sultanîlerle birlikte sıbyan ve rüşdiye mektepleri ile âlî mektepler arasındaki kademeyi teşkil ediyordu¹⁹³. Bu nedenle idadîlerin açılmamış olması eğitim ve öğretim alanındaki ilerlemeyi engelliyordu. Nitekim M.18 Aralık 1873 (R.6 Kanûn-ı Evvel 1289) tarihinde Cevdet Paşa tarafından hazırlanmış olan sadaret takrir suretinde de idadîlerin açılmamasından dolayı ortaya çıkan sıkıntılar ve idadîlerin ne şekilde açılabileceği ifade edilerek bu takrirden şu tespitlere yer verilmiştir:

1. Nizamname-i Mahsusa icabınca köylere varıncaya kadar sıbyan mektepleri açılmış ve ıslah edilmiş, hemen her şehir ve kasabada ekserisi Darülmualimin’den mezun olmuş muallimler idaresinde, birer ikişer de rüşdiye açılmıştır.

2. Ancak rüşdiyeden mezun olan öğrencilerin gidebileceği rüşdiyelerin üzerinde Mekteb-i Sultanî’den başka okul bulunmadığından, tahsiline devam etmek isteyen öğrenci zorluklarla karşılaşmaktadır.

3. Mekâtib-i Harbîye, Mekâtib-i Tıbbîye gibi âlî mekteplere girmek isteyen rüşdiye mezunu öğrenciler, idadîlerin açılmamış olmasından dolayı bir müddet daha bu mekteplerin idadîlerine, yani hazırlık sınıflarına devam etmek zorundaydılar.

¹⁹¹ F.R. Unat, *Türkiye’de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s.42; C. Öztürk, “*İdadî*”, s.465.

¹⁹² “*Bâ-hade-i seniyye vergi ve aşardan maarifa tahsis buyrulan vâridâtдан vilayet ve elviye-i mülhaka-i şahane merkezlerinde müceddeden tesis ve küşâdı mukarrer olan mekâtib-i idadiyenin sâha-zib vücûd olmasıçün her tarafça teşebbüsât-ı lâzimeye ibtidâr edilmiş ve bu cümleden olmak üzere Trabzon Vilayet-i aliyyesince geçende iştirak kılınmış olan gayet vâsi’ ve mevkian münâsebât-ı mukteziyeyi cami bulunan arsa üzerine idadî mektebinin esasî bilcümle memûrin-i mülkîye ve Askerîye ve Ulemâ-yı belde ve rüesâ-i ruhaniye ile alelumûm mekâtib şakirdânı ve binlerce ahali hazır oldukları halde vali-i vilayet Seri Paşa yediyle teyemmûnen mahalline vaz olunmuş olduğunun ilânına ibtidâr kılındı.*” Bkz. A. Cihan, a.g.e., s.72.

¹⁹³ Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 2001, s.153.

4. Bunun yanında devletçe, Orman ve Madencilik, Mülkîye Mühendisliği gibi çeşitli fenlere mahsus bir mektep tesisine teşebbüs edilse, bu mektepler için eğitim düzeyi yeterli öğrenci bulunamadığından, bunlar açılmamakta, açılrsa bile idadî şekline dönüşeceğiinden istenen netice hâsıl olamamaktadır¹⁹⁴.

İfade edilen bu problemleri çözmek için, maarif idaresi erkânından, Mekatib-i Harbîye ve Tıbbîye memurlarından oluşan bir komisyon vücuda getirilmiştir. Bu komisyon, Maarif Nizamnamesi hükmünce her ne kadar bin haneyi geçen, hal ve mevkîlerince lüzum görülen kasabalarda birer idadî açılması gerekirse de böyle bir teşebbüsün çeşitli eksikliklerden dolayı mümkün olamayacağı; bu nedenle numune olarak bir idadî açıldıktan sonra, öncelikle askerî idadîsi olan yerlerde birer adet idadî açılması ve Darümuallimin’de idadî için muallim yetiştirildikçe açılan bu idadîlere gönderilmesi gerektiği tespitini yapmış ve şu kararları almıştır:

1- Numune olacak mektebin mükemmel suretle inşası bir hayli vakit ve nakit gerektireceğinden şimdilik mevcut mekteplerden biriyle yetinmek gerekir. Bunun için Valide Macid Türbesi civarında bulunan Darülmaarif binaca ve mevkîce münasip olup, mevcut olan öğrencisinden idadîye elverişli olanlar tesis edilecek idadîye nakledilmek ve eksik kalacak öğrencisi ise diğer rüşdiyelerden temin edilmek suretiyle idadîye çevrilecektir. İdadîye elverişli olmayan öğrenciler ise o civarda bulunan ve tamir edilmiş halde olan Fazıl Paşa Mektebi’ne nakledilecektir.

2- Maarif Nizamnamesi’nde belirlendiği şekliyle idadîler için tahsil süresi üç sene olup; bu sürede okutulacak dersler, öğrencilerin, gerek mekatib-i Harbîye ve tıbbîyeye, gerek fen tahsiline mahsus mekatib-i âliyeye girdiklerinde, bir daha o mekteplerin idadîlerine gitmek mecburiyetinde bırakmayacak surette, mükemmel olarak verilecektir. Umum idadîlerde Fransızca, Almanca ve İngilizce yabancı dillerinden icabına göre, biri verilecektir.

3- Mekâtib-i rüşdiyenin tahsil süresi dört sene olup, idadîlere girmek isteyen öğrencileri rüşdiyelerde dört sene alkoymaya gerek olmadığından rüşdiyelerin üçüncü senesini bitirenler idadîlere girebileceklerdir.

---

¹⁹⁴ B.J. Fortna, *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, (Çev. P. Sıral), İstanbul 2005, s.150; F. Demirel, *a.g.t.*, s.13.

4- Numune olarak açılacak idadî ile beraber darümualliminde idadîye mahsus bir şube teşkil kılınacak ve bu şubeden mezun olup idadî muallimliğine atananlara rüşdiye muallimlerinden 200 kuruş fazla maaş verilecektir. Bu şubeden mezun olan muallim, o sırada idadîlerde ihtiyaç yoksa rüşdiye muallimleri ile aynı maaşla rüşdiyelere öğretmen olarak atanacaktır. İdadîler açılıp ihtiyaç oldukça ehliyet derecesine ve eğer eşitlik olursa kıdemine göre sırasıyla idadîlere nakledilmeleri kaide kılınacaktır.

5- Orta dereceli mekteplerden olması cihetiyle, idadîlerde derslerin ehemmiyetine göre hiç olmazsa on muallim görevlendirilecek ve icabına göre bir müdür ile iki hademe istihdam edilecektir¹⁹⁵.

Cevdet Paşa tarafından hazırlanmış olan bu tahrir M.19 Aralık 1873 (H.28 Şevval 1290) tarihinde arz edilmiştir. M.07 Ocak 1874 (H.17 Zilkade 1290) tarihinde tahrirle ilgili iradenin çıkmasıyla Darülmaarif, idadî şeklini almış ve böylece ilk idadî açılmıştır. Bu değişiklikten dolayı gereken paranın Maarif Dairesi tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır¹⁹⁶.

Yukarıda da ifade edildiği üzere 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi hükmünce nüfusu bin haneyi geçen, hâl ve mevkîlerince uygun olan yerlere idadî açılacağı kararlaştırılmıştır. Nizamnamenin bu hükmüne binaen Yanya Vilayeti'ne bağlı Tırhala Sancağı meclisince hazırlanan mazbata ile sancağın merkezi olan Yenişehir Kazası'nda bulunan ve hâlihazırda 140 öğrenciye sahip olan rüşdiyenin idadîye çevrilmesi istenmiştir. Ancak rüşdiye binasının iki katlı olması ve bir memlekette rüşdiye olmaksızın açılacak idadîden istifade edilemeyeceği gerekçesi ile mevcut rüşdiyenin kapatılmaması ve bu binanın alt katının rüşdiyeye üst katının idadîye tahsis edilmesi de talep edilmiştir. İstek makul karşılanmış ve Yanya Vilayeti Tırhala Sancağı'nın merkezi olan Yenişehir'de bulunan rüşdiye M.16 Aralık 1874 (H.06 Zilkade 1291/R.04 Kanûn-ı Evvel 1290) tarihinde alınan kararla idadîye tahvil edilmiştir¹⁹⁷. Böylece taşrada ilk idadî açılmıştır. Açılan Yenişehir İdadîsine M.28

¹⁹⁵ F. Demirel, *a.g.t.*, s.14-15.

¹⁹⁶ F. Demirel, *a.g.t.*, s.15.

¹⁹⁷ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.117.

Nisan 1875 (R.16 Nisan 1291) tarihinde, imlâ, inşa ve Türkçe öğretmeni olarak sekiz yüz kuruş maaşla Süleyman Niyazi Efendi atanmıştır¹⁹⁸.

Taşrada ilk idadînin neden burada açılmış olduğuyula ilgili kaynaklarda kesin bilgiler yoktur. Ancak devletin gayrimüslim tebaasının en çok yaşadığı yerlerden biri olan Yanya'da 300 müslüman öğrenciye karşılık, 680 gayrimüslim mektebi öğrencisi vardı. Kazalarında ise 95 Rum mektebinde 2800 Rum çocuğu okumaktaydı. Yine Kamanıçe'nin Leskopiç kazasında 142 Müslüman öğrencinin okuduğu 4 okula karşılık, 898 öğrencinin 200 Hıristiyan mektebi vardı; Yenişehir'de sıbyan ve rüşdiye öğrencileri toplamı 1240 civarındaydı. Bu durumlar değerlendirilerek Yanya'nın önemli merkezlerinden biri olan Yenişehir'de karma öğretim yapan idadî açarak buradaki çocukların devlete bağlı iyi vatandaşlar olarak yetiştirilmesi düşünülmüş olabilir. Böyle bir girişim hem Osmanlılık hem de Rumeli'de sağlamak istenen denge politikasına da uygundur¹⁹⁹.

B-İdadîlerin Gelişimi

Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi'nde açılması düşünülen idadîler maddi imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu yüzünden bir türlü açılmamıştı. Bu durum nizamnamede yer alan üç dereceli öğretim sisteminin oluşmasına engel teşkil ediyordu. Maarif Nezareti'nce 1873-1874 öğretim yılı başlarında İstanbul'da ilk sivil idadîlerin açılması için gerekli hazırlıkları yapmak üzere bir komisyon kuruldu. Komisyon, ülke genelinde idadîler açılmasını gerekli görmekte birlikte bunun hemen mümkün olmadığını göz önünde bulundurarak İstanbul'da örnek bir idadî açılmasını kararlaştırdı. Darülmaarif binası da bu okula tahsis edildi. Komisyon ayrıca idadîlere öğretmen yetiştirmek üzere İstanbul'daki Darümuallimin-i Aliye'de bir idadî şubesi açılmasını teklif etti ve böylece ilk idadî şubesi 1874'te Darümuallimin-i Aliye içinde hizmete girdi²⁰⁰. 1875'te İstanbul'da Fatih ve Beşiktaş'ta iki idadî daha öğretime başlamıştır. 1876 tarihine gelindiğinde ise İstanbul'da Darülmaarif, Fatih, Beşiktaş, Davut Paşa, Feyziye ve İbrahim Ağa Çayırı'nda olmak üzere altı idadî

¹⁹⁸ F. Demirel, *a.g.t.*, s.16.

¹⁹⁹ M. Orhan, *a.g.t.*, s.17.

²⁰⁰ C. Öztürk, "İdadî", s.465.

bulunmaktadır²⁰¹. Ancak bu idadîler, sağlıklı bir eğitimin uygulanabilmesi için bina, öğretmen ve program bakımından yeterli değildi. Çoğu kiralık binalarda veya başka amaçla yapılmış yerlerde geçici olarak eğitim vermekteydiler. 1869 Nizamnamesi ile açılması kararlaştırılan idadîlerin hangi tipte inşa edileceklerine dair, Sadrazam Said Paşa'nın dönemin eğitim sistemi için gerçekleştirmiş olduğu eylemler zincirine kadar, Maarifin net bir görüşü oluşmamıştır²⁰².

İdadîler, daimî giderleri ve inşa masrafları bakımından çok miktarda paraya ihtiyaç duyuyordu²⁰³. Maarif reformunu diğer bütün gelişmelerin de ön şartı²⁰⁴ olarak gören Sadrâzam Said Paşa, buna çare bulmak üzere, evvelce ilköğretim için kabul olunan öşrün, öşrü nispetindeki vergiyi kaldırmış, bunun yerine 1300 malî yılından itibaren âşar-ı seb'i (1/7) ve rub'u (1/4) alınıp ve ayrıca müsakkafât vergisi²⁰⁵'nin de % 6'sının maarife ayrılmasını temin etmiştir²⁰⁶. Ayrıca 21 Aralık 1879 tarihinde Diyarbekir Valiliğine gönderilen bir yazıda vakıf gelirlerinin tahsis edildiği kişi veya cihetlerden eser kalmaması durumunda bu vakıfların gelirleri Evkâf Hazinesi'ne aktarılmayarak; maarifin yaygınlaştırılması yolunda sarf edileceği bildirilmiştir²⁰⁷. Bu şekilde sağlanan mâlî kaynaktan idadîlerin masraflarına da karşılık bulunmuş oldu. Bunun sonucu olarak vilayetlerde idadîlerin açılmasına girişildi. Nitekim ilk hamlede, 1885 (1302) yılında Bursa²⁰⁸, Edirne, Yanya, Çanakkale²⁰⁹'de birer idadî

²⁰¹ *Salname-i Devlet*, 1294, s.393.

²⁰² E. Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008, s.61.

²⁰³ *Mekâtib-i İdadîye tesisâtı için gerek inşaat gerek muallimin heyet-i idare ma'âşâtından dolayı haylice mesârife muhtaç idi. Maarif-i Umûmiye tahsisatı böyle büyük masraflar ihtiyarına müsaid değil idi...* Bkz. Mahmud Cevad *a.g.e.*, s.236-237.

²⁰⁴ Said Paşa 1880 yılında hazırladığı layihasının giriş bölümünde "... bir devletin irtifai münhasıran marifet ve istikametle hasıl olur..." diyerek eğitimin önemini vurgulamıştır. Bkz. Z. Çevik, "II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları", *Turkish Studies* 4/8, 2009, s.856.

²⁰⁵ Bu vergi öşür alınan arazi ve bahçeler ile üzerinde bina bulunmayan arsalar, emlak denilen çiftlikler, arazi içindeki ahır, samanlık, ambar gibi araziye bağlı yapılarla, yarıcı evlerinden alınmaktadır. Bkz. M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s.626.

²⁰⁶ *Menâfi sandıkları için alınan aşrû'l-öşrün yerine bin üçyüz sene-i maliyesinden itibaren aşarın süb' ve bir rub'u alıncağından bunun sülûsatının kemâ-kan ita ve sülûsünün maarifin fazla-i masarifine karşılık ittihaz kılınmak üzere suret-i istihsali hakkında...* Bkz. *Öşür İzahnamesi*, İstanbul 1301.

²⁰⁷ H. Yıldız, "Diyarbekir Vilayeti Maarif Masraf Bütçeleri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* I, 2009, s.190.

²⁰⁸ Bu konu hakkında bkz. O. Çetin, M. Hızlı, *Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Mekteb-i Sultanîsi (Bursa Erkek Lisesi)*, Bursa 2011.

açılmıştır. Aynı yıllarda İzmir²¹⁰, Selânik²¹¹, Trabzon, Rodos, Konya²¹², Elâzığ (Mamuratülaziz)²¹³, Ankara, Üsküp²¹⁴, Priştine, Serfice, Gümülcine, Manisa, Adana, Halep²¹⁵, Kudüs, Maraş, Kırşehir, Çankırı, Teke, Bitlis, Muş, Kastamonu, İzmit ve Sivas şehirlerinde idadî açılmasına karar verilmiş ve yapımlarına başlanmıştır. Ayrıca, Erzurum, Hakkâri, Diyarbakir, Burdur, Karesi²¹⁶, Kaza-ı Erbaa, Karahisar-ı Sahip²¹⁷, Kırklareli²¹⁸, İstanköy, Midilli²¹⁹, Tekirdağ, Yenipazar, Taşlıca ve Görice'de de birer idadî yapılması için mahallî makamlarla bağlantı kurulmuştur. Bu idadîler kısa zamanda tamamlanmış ve hatta İzmir, Manastır²²⁰ gibi büyük yerlerdeki idadîler yatılı hâle getirilmiştir²²¹.

Bu tarihlerde idadîlere o kadar önem verilmiştir ki binalarının mimarî tarzı üzerinde bile titizlikle durulmuştur. İdadî binaları için Maarif Nezareti'nce hazırlanan tip projeler, idadîlerin inşa edileceği arsaya o bölgede idadîye devam edecek öğrenci sayısı dikkate alınarak kısa sürede işlevselleştirilmekteydi²²². Planlar, bina büyüklüğü ve programına göre belirli tiplere ayrılıyordu, idadîler için Nezaretçe hazırlanan tip projelerin, yerel ihtiyaçlar ve bölgenin şartlarına göre okulun yapılacağı yerdeki yöneticiler tarafından tekrar projelendirilmesi bu yapıları tek tip devlet okulu olmaktan uzaklaştırmıştır. Bunlar; boyutları, resmiyet dereceleri, bitirilme tarihleri şehri oluşturan yapı ile bütünleşmiş halleri ya da bütünleşmemiş

²⁰⁹ Ş. Korkmaz, "Kal'a-i Sultanîye (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1924)", *Çanakkale Araştırmaları Yıllığı* 2, s.1vd.

²¹⁰ M. Tınal, "İzmir Mekteb-i İdadîsi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1999, s.349-359

²¹¹ 1303/1887-1888 yılında eğitime başlayan bu okul leylî idadîdir. 1315 tarihli salnameye göre bu okuldaki öğrenci sayısı 10'u bulan ve gayrimüslim cemaatler ile yabancı milletlere ait idadîler bulunmaktadır. Bu okullardaki öğrenci sayısı 2022'dir. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Selânik, 1315*, s.594

²¹² Konya'da açılan bu okulun 1313-1314 ders yılında 106 öğrencisi bulunmaktadır. Bkz. *Maarif-i Umûmîye Nezareti Salnamesi, 1316*, s.1152vd.

²¹³ Ü. Taşkın, "Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz", *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/3, 2013, s.1327vd.

²¹⁴ *Salname-i Vilayet-i Kosova, 1314*, s.315.

²¹⁵ 1321-1322 ders yılında 230 öğrencisi bulunmaktadır. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Halep, 1324*, s.138

²¹⁶ K. Uygun, *Karesi İdadîsi ve Sultânisi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon 2006, s.52vd.

²¹⁷ 1314 yılında 139 öğrencisi bulunmaktadır. Bkz. *Hüdâvendigâr Vilayeti Salnamesi, 1314*, s.413.

²¹⁸ M. Ayar, "Kırklareli (Kırkkilise) Mekteb-i İdadîsi", *History Studies* 2/3, 2010, s.39vd.

²¹⁹ *Salname-i Vilayet-i Ceza'ir-i Bahr-i Sefid, 1311*, s.196.

²²⁰ 3 Şubat 1304 (5 Şubat 1889) tarihinde yatılıya dönüştürülmüştür. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Manastır, 1305*, s.154.

²²¹ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.119.

²²² E. Parmaksız, *a.g.e.*, s.61.

halleri ile Fransa'daki çağdaşlarının aksine birbirlerinden farklı olarak tasarlanmışlardır²²³.

1884-1885 yılından itibaren Sadrazam Said Paşa, maarifin devletten aldığı ödeneği arttırmış, idadîlerin masraflarına karşılık bulunmuştur²²⁴. Said Paşa hatıratında, idadîlerden ve dönemin idadî mimarisinden bahsetmektedir. “*Milli mimarimizi geliştirmeyi arzu ederdik, ama artık buna gönül vermiş mimar bulunmadığı gibi, bulunsa da bu tarzın inşası zahmetli olurdu. Ayrıca binalar için eski usul taksimat uygarlığın detayları ile kurulan yeni usul ve gereksinimlere uygun düşmez. Bu nedenle yapacağımız mekteplerin resimlerini, planlarını Avrupa’dan getirtmeye mecburiyet hâsıl oldu. Paris Sefiri Esad Paşa’dan muhtelif mektep plan ve resimleri talep ettim. Bunlar gelince de Maarif Nezaretine verilerek çoğaltmak suretiyle vilayetlere gönderildi. İdadî mekteplerinin eşkâli ve taksimatı Paris mekteplerine uygundur*”²²⁵. Said Paşa’nın idadîler için hazırlattığını belirttiği mektep planlarının Paris mekteplerinden farklı olduğu düşünülebilir. Bu farklılık yalnız bina cephelerinde değil, bina programı, işleyişi ve mimarî kriterlerde görülebilir. Fransız Liselerinde, bina, cephe, işleyiş ve programına bakıldığında idadîlerle arasında açık bir fark gözlenir. Karmaşık ve çok amaçlı mekân anlayışı içeren, Buffon, Fenelon, Grenoble gibi liseler, şehir içinde bir alana kurulmak üzere tasarlanmıştır. Avlular, koridorlar ve buralara açılan sınıflarla bir ızgara plan tipindedir. İdadîlerle mimarî etkileşiminin, dersliklerin mekân boyutunda olduğu söylenebilir. Avrupa’daki çok katlılık anlayışı idadîlerde, bir mimarî biçimleniş olarak benimsenmemiştir²²⁶.

Said Paşa tarafından başlatılan vilayetlerde idadî açma siyaseti kısa bir müddet sonra bazı tenkitlere hedef olmuştur. Bu tenkitlerden ilki 1887’de toplanan Maarif Komisyonu’ndan gelmiştir. Komisyon, idadîlerden o zamana kadar açılanların muhafazası, fakat bundan sonra yapılacak olanların durdurulması yolunda bir karar almıştır²²⁷. İdadîlerin aleyhine alınmış olan bu kararda vilayet maarif yetkililerinin hükümetin okul yapılmasında takip ettiği siyasete gösterdikleri tepkinin de büyük

²²³ E. Parmaksız, *a.g.t.*, s.61-62.

²²⁴ E. Parmaksız, *a.g.t.*, s.61.

²²⁵ B. Özgüven, “İdadî Binaları”, *Tarih ve Toplum* 82, İstanbul 1990, s.44-47.

²²⁶ Ş. Duymaz, *II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri Türkiye Örnekleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2003, s.127.

²²⁷ “...Mekâtib-i İbtidaiyenin ihtiyaç nisbetinde teksir ve tanziminden evvel, mekâtib-i idadîyenin her vilayet ve liva merkezlerinde tesisine devam olunmasını faidesiz...” Bkz. B. Kodaman, *a.g.e.*, s.120.

payı vardır. Çünkü Maarif Vergisi adıyla halktan toplanan paralar, halk çocuklarının gidebileceği okullar dururken, zengin çocuklarının devam ettikleri idadîler ve İstanbul'daki yüksek okullar için harcanıyordu. Taşra maarif yetkilileri bu durumu protesto etmişler ve maarif siyasetinde adaletsizlik olduğunu yazılarla hükümete duyurmuşlardır²²⁸. Ancak komisyon taşrada idadî yapımını durdururken, İstanbul'da Fatih, Beşiktaş, Üsküdar semtlerinde birer yeni idadî yapılmasına karar vermiştir. Herhalde İstanbul idadîlerine ilginin artması böyle bir kararın alınmasını zaruri kılmıştır²²⁹.

Komisyonunda idadîler hakkında alınan diğer kararlara gelince: Üç yıl olan idadî tahsili dört yıla çıkarılmıştır. Buna sebep olarak, rüşdiyelerin kendi programlarındaki dersleri, öğretmensizlik yüzünden uygulayamadıkları ve bu derslerin bir kısmının iptidaîlerde, bir kısmının da idadîlerde okutulabileceğini göstermiştir. İdadîler dört yıla çıkartılıp 1869 Nizâmnamesinde olduğu gibi sultanîlere değil, Darülfünûna ve Harbîye'ye mahreç gösterilmiştir. Böylece idadîler, sultanî seviyesine çıkarılmış oluyordu²³⁰.

C-Yatılı (Leylî) ve Gündüzlü (Neharî) İdadîler

İdadîler ücretli mektepler olup, leylî ve neharî olmak üzere ikiye ayrılırdı. Bunlardan leylî idadîler, öğrencileri yatılı, neharî idadîler ise gündüzcü olan mekteplerdi. Bu okullara bir de meccanen denilen ve maddi durumu yetersiz olan öğrenciler alınır, bu öğrenciler para vermeksizin okutulurdu²³¹.

Taşradaki, daha evvel neharî olarak açılmış ve sadece buldukları şehirlerin çocuklarına faydası dokunan idadîlerin leylîye çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun

²²⁸ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.120-121.

²²⁹ Komisyon raporunda, İstanbul'da sadece iki idadînin olduğu ve bunların yetersiz olduğundan söz edilmektedir. Bkz. B. Kodaman, *a.g.e.*, s.121.

²³⁰ "... Mekâtib-i idadîyede tahsil olunacak ulûm ve fûnûn müddet-i tahsilin dört sene olmasını iktiza ettiğinden ol veçhile tehdit ve milel-i gayrimüslime etfâlinin Usân-ı Osmanî kavâidini tahsil etmelerine mahsûs olarak iki senelik bir ihtiyat sınıfı tayin edildi, idadî mektepleri, talebe-yi Darülfünûn "şubelerinden" her hangi şubeye girmek ister ise, orası için hazırlayacağından hidemât-ı mülkîyede istihdâm edilmek veya tabib ve hâkim ve mühendis ve asker olmak üzere tabakat-ı âliyyede arzû-yı ihtisas için ne mertebe makamât-ı ulûma lüzum var ise o miktar tecavüz edilmeyib cedvel (ders programı) bu esas bina kılındı..." Bkz. B. Kodaman, *a.g.e.*,s.121.

²³¹ D. Demirel, *a.g.t.*, s.94.

birden yapılmasına hisse-i maarifin tahammül etmeyeceği düşünülerek, hisse-i maarifin imkânına göre tedricen büyük vilayetlerde birer, Hakkâri, Dersim, Van gibi küçük vilayetlerin ise birleştirilerek hepsi için, merkez seçilecek yerlerde yine birer leylî idadî açılması kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine, İzmir, Manastır idadîleri leylîye çevrilmiş ve bundan böyle diğer vilayet idadîlerine de yatılı usûlü uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca yeni idadîlerin yapılmaması fikri hükümetçe kabul edilmemiş ve 1887'den sonra idadî yapımına hız verilmiştir. Kapatılan rüşdiyelerin tahsisatının iptidaîlere değil, fakat idadîlere verilmesi için 1889 tarihinde, komisyonun kararının aksine, irâde-i seniyye çıkarılmıştır²³². Hükümet, fakir çocukların köy ve kazalarda kalıp da merkeze gelemeyecek olanların okumasını teşvik etmek amacıyla merkez vilayet idadîlerini leylî hale getirmiştir. Meclis-i Vükela tarafından yayınlanan bir irade de bu durum şu şekilde belirtilmiştir:

“Saye-i maarifvaye-i hazret-i hilafetpenahi de taşralarca tesis ve küşad olunan idadî mekteplerinin bir kat daha tanzim-i idaresiyle görülen lüzum dolayısıyla ittihaz ve icrası lazım gelen suver-i islahiyeye (düzeltmeye dair suretler) dair maarif nezaretinden gelen tezkire melfufu cetvel ile beraber muayene-i bendganemizde okundu ve mütalaa olundu. Mealinde müsteban (açık) olduğu üzere şimdiye kadar memâlîk-i şahanede küşad edilen otuz dört adet mekatib-i idadîyeden görünen lüzum üzerine Suriye, Beyrut, Selanik, Yanya ve Manastır mektepleri bir aralık leylîye tahvil olunmuş ise de diğer vilayetlerle liva merkezlerinde bulunan idadî mektepleri nehârî halinde kalacağı cihetle bunların talebesi yalnız buldukları mahaller ahalisinin evladına muhassır olarak hisse-i iane ile mükellef olan mülhakatı (merkeze bağlı yerler) ahalisinin evladı merkezde barınacak yerleri olmamasından dolayı tahsilini bitirmek için merkeze gelememekte olmasına mebni vilayet merkez idadî mekteplerinin tamamının leylîye tahvili ve ulum ve fününun terakkiyat-ı hazırasına ve icab-ı zamana nazaran livaların nehârî ve vilayetlerin yatılı mekteplerinin yekdiğerine olan revabit (bağlantı) ve münasebatı muhafaza edilmek esası üzerine teşkil edilen komisyonca tanzim ve maarif meclisi tarafından kabul ve tasdik olunan iki kıta program ile talimat-ı dâhiliye mucebince rüşdiyeye beraber sancak nehârî mektepleri beşve vilayet leylî mektepleri yedi sınıf üzerine tertip

²³² B. Kodaman, *a.g.e.*, s.121; C. Öztürk, “*İdadî*”, s.465.

edilmesinden dolayı liva merkezlerinde tahsilini tamamlayan talebe onunla kanaat etmediği halde bakiye iki sınıfına gelebileceği gibi kazalar rüşdiyelerinden şahadetname getiren talebeden isteyenlerin ücreti muayenesiyle ve fakir olanların dahi ücretsiz doğrudan doğruya vilayet leylî kısmına nakil olunabilecekleri cihetle tahvil derecelerinin tanzimiyle idadî mektepleri kaidelerinin bilcümle kazalar ahalisine şamil bir hale getirilmesi...²³³.”

İstanbul’da açılan idadîler, diğer vilayet idadîleri gibi olmayıp rüşdiye ve idadî kısmı ayrı idi. Buna göre İstanbul’da 3 yıl rüşdiye tahsilinden sonra 4 yıllık idadî mekteplerine giriliyordu. Yani İstanbul İdadîlerinde 7 senelik vilayet yatılı idadîlerinin 4. den 7. seneye kadar olan eğitimi gündüzlü olarak verilirdi. Osman Ergin’in belirttiğine göre bu idadîlerden yalnız bir tanesi yatılı idi. Bu yatılı idadî de Numune-i Terakki İdadîsidir²³⁴.

1888’de idadîlerin öğretim süresinin dört yıla çıkarılması, vilayet merkezlerinde gündüzlü olarak açılmış idadîlerin köy ve kasaba çocuklarının girebilmesini sağlamak üzere yatılıya çevrilmesi kararlaştırıldı. Öte yandan idadî bulunan yerlerdeki rüşdiyeler idadîlerle birleştirildi. Bu uygulamaya paralel olarak idadîlerin süreleri yeniden belirlendi ve taşra idadîleri beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrıldı²³⁵. Bu ayırma bazı sancakların yedi yıllık idadî açacak mâlî imkâna sahip bulunmaması sebep olmuştur. Beş senelik sancak idadîlerinin ve yedi senelik vilayet idadîlerinin ilk üç senesinde rüşdiye eğitimi, diğer senelerinde idadî eğitimi veriliyordu²³⁶. Böylece bir öğrenci, üç yıllık ilk mektepten sonra, üç senelik rüşdiye eğitimi ve eğer sancakta ise iki, vilayette ise dört yıllık idadî eğitimi alıyordu. Yedi yıllık idadîlerin ilk üç yılı ile bazı yerlerde bulunan şubeler rüşdiye, diğer dört yılı ise idadî derecesindeydi. İbtidai mezunları birinci sınıfa rüşdiyelerden veya idadîlerin rüşdiye kısmından mezun olanlar ise dördüncü sınıfa kaydedilecekti. Beş yıllık idadîlerin ilk üç yılı rüşdiye diğer iki yılı idadî derecesindeyse de bu tür okullarda beşinci yıl öğrenimini tamamlayanlara verilecek idadî diplomasında yalnız iki yıllık

²³³ M. Orhan, *a.g.t.*, s.22.

²³⁴ O.N. Ergin, *a.g.e.*,3, s.934.

²³⁵ C. Öztürk, “*İdadî*”, s.465.

²³⁶ E. Gökmen, “Aydın Vilayeti İdadî Mektepleri”, *OTAM* 23, s.103.

öğrenim kaydedilecek, ancak yedi yıllık idadîlerin yedinci ve Dersaadet idadîlerinin dördüncü yıllarını tamamlayanlara tam idadî diploması verilecekti²³⁷.

Vilayet merkezlerinde 1895 yılında 18 leylî idadî mektebi, livalarda 35 nehârî idadî mektebi bulunmaktaydı²³⁸.

Leylî idadîleri, inşaat masraflarından çok, yapıldıktan sonraki yıllık masraflarının karşılanması açısından devletin bütçesine büyük bir yük getiriyordu. Leylî ve nehârî idadîlerin giderleri karşılaştırıldığında bunu açıkça görmek mümkündür.

Masraflar	Sivas Leylî İdadîsi	Elazığ Leylî İdadîsi	Erzurum Leylî İdadîsi	Diyarbakir Leylî İdadîsi
Okul müdürü maaşı	18.000	9.000	12.000	9.000
Öğretmen maaşı	115.200	87.600	81.000	82.200
Muavin ve Mubassır maaşı	10.200	11.400	18.000	7.800
Diğer memurlar	10.200	11.400	13.200	10.200
Hademelerin maaşı	12.240	16.920	16.320	9.840
Tevzi-i mükâfat için	2.250	2.250	1.500	1.500
Tenvirat masrafı	4.000	4.000	5.000	4.000

²³⁷ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.467-468.

²³⁸ *Maarif İstatistiği (1310-1311)*, s.25-27.

Mekûlât masrafı	50.000	50.000	75.000	50.000
Melbusat masrafı	30.000	30.000	37.500	30.000
Mahrukat masrafı	7.200	6.000	12.000	6.000
Müteferrik masraf	3.200	2.000	2.400	2.000
Ecza-yı Tıbbiye	1.500	1.500	1.500	1.500
TOPLAM	263.990	232.320	275.420	214.40²³⁹

Van ve Bitlis vilayet merkezlerinde bulunan nehârî idadîlerin kuruluş olarak yıllık masrafları;

Masraflar	Van Nehârî İdadîsi	Bitlis Nehârî İdadîsi
Müdür Maaşı	9.000	9.000
Öğretmen Maaşları	34.800	34.000
Hademe Maaşları	3.000	3.000
Diğer Masrafları	1.200	1.200
Mahrukat (yakıt)	1.200	1.200
Tevzi-i Mükâfat	750	750
Mubassırların maaşı	4.800	4.800

²³⁹ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.123.

TOPLAM	54.750	54.750²⁴⁰
---------------	---------------	-----------------------------

II-İDADİ MEKTEPLERİNİN İDARESİ VE ÖĞRENCİ İŞLERİ

İdadîler, 1869 Nizâmnamesine ve 1873'te açılan mülkî idadîler için öngörülen bazı genel hükümlere uygun olarak idare edilmişlerdir. Fakat daha sonraki yıllarda, idadîlerin rüşdiyelerle birleşerek leylî-nehârî, sancak-vilayet, beş yedi yıllık gibi isimler altında açılmaya başlaması, yeni bir talimatname yapılmasını zaruret haline getirmiştir. Nitekim 1892 (1310) yılında idadîler için bir talimatname hazırlanarak müdürlerin, muavinlerin, mubassırların vazifeleri ve talebelerle ilgili husûslar, ayrıntılı bir şekilde hükümlere bağlanmıştır²⁴¹.

A-İdadî Mekteplerinin Dâhili İdaresi

İdadî mekteplerinde işler müdür, müdür-i sani ve muavinler tarafından yürütülüyordu. İkinci müdür, leylî talebe sayıları 250'den fazla olan mekteplerde bulunuyordu. Muavin sayısı da talebe sayısına bağlı olarak tahsis edilmiştir. Nehârî mekteplerde bir muavin, leylî mekteplerde yüz talebeye kadar iki muavin, iki yüz elli talebeye kadar üç muavin tayin edilirdi²⁴².

A.1- Müdür

Müdürlerin tayini nezaret tarafından yapılırdı. Görevlerinin başında bulunmayan ya da görevini kötüye kullanan müdürlerin maaşları kesilirdi²⁴³. Müdürlerin görevleri şunlardır.

²⁴⁰ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.123-124.

²⁴¹ Maarif-i Umûmîye Nezâreti, *Vilâyât-ı Şâhânedede Bulunan Leylî ve Nehârî Mekâtib-i İdadîyeye Mahsûs Olarak Bu Kere Maarif Nezâreti'nce Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları*, (Kısaltma Ders Programları 1310), İstanbul 1310.

²⁴² H. Salman, *İdadî Mektepleri'nin Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005. s.39.

²⁴³ D. Demirel, *a.g.t.*, s.114.

1-Mektebin idaresinden birinci derece sorumlusu müdürdür. Öğrencinin terbiyesine, okulun temizliğine ve derslerin bir düzen içerisinde cereyan etmesine nezaret edecektir (Madde 2).

2- Müdür, memurlar ve muallimlerden birinin kusurunu görürse ihtarda bulunur ancak tesirini göremezse, bunu yazı ile maarif müdürüne bildirirdi. İşin aciliyeti olduğu durumlarda sorumluluk alarak ilgili memur hakkında geçici surette işten el çektirme cezası verebilirdi (Madde 3).

3- Müdür üçer aylık periyotlar sonunda mektep vukuatına dair matbu evrak ile her ayın sonunda resmi programa uygun derslerin işlenişini gösteren bir diğer matbu evrakı doldurarak maarif müdürüne gönderirdi (Madde 4)²⁴⁴.

4- Yıl sonunda öğretmenlerle toplantı yaparak o sene içerisinde işlenen derslerle ve idare ile ilgili ta'dil edilmesi gereken hususları müzakere ederek bunları tafsilatlı bir şekilde maarif müdürüne bildirirdi (Madde 5)²⁴⁵.

1318 tarihli talimatnamede ise yukarıdaki görevlerin idâdî müdürlerinin, bakkaliye müteahhitlerinin anlaşmaya göre hareket edip etmediklerinin kontrolü görevi de eklenmiştir²⁴⁶.

A.2- Müdür-i Sâni (İkinci Müdür)

Müdür-i sâni, İstanbul (Dersaadette)'da müdür muavini²⁴⁷, öncelikle bütün işlerde müdüre yardım etmek ve müdür olmadığı zamanlarda ona vekâlet etmekle görevlidir. Müdür-i sâni'nin hususi görevleri ise şunlardır²⁴⁸:

1- Müdür-i sâni mektebin bütün işlerinde müdüre yardım etmekle ve müdür olmadığı zamanlarda ona vekâlet etmekle yükümlüdür.

2- Muallimler ve memurların devam edip etmediklerine ve tedrisatın programa uygun bir şekilde icra edilip edilmediğine dikkat etmek ve altına imza atmak.

²⁴⁴ *Ders Programları 1310*, s.109-110.

²⁴⁵ 1317 yılı Maarif Salnamesi'nde idare ile ilgili konuları da müzakere etmek hususu eklenmiştir. Bkz. *Maarif-i Umûmiye Nezareti Salnamesi, 1317*, s.195.

²⁴⁶ Maarif-i Umûmiye Nezâreti, *Leyli ve neharî umum mekatib-i idadiye-i mülkiyeye mahsus olarak Maarif-i Umûmiye Nezaret-i Celilesi'nce mukaddemen tanzim ve bu def'a tadil ve tashih edilen ders programlarıyla talimatdır*, (Kısaltma: *Ders Programları 1318*), İstanbul 1318, s.228.

²⁴⁷ *Maarif-i Umûmiye Nezareti Salnamesi, 1317*, s.196.

²⁴⁸ *Ders Programları 1310*, s.110-111.

3- Her akşam kendisine takdim edilecek sınıf defterlerini tetkik edip sicili Umûmîye kaydı lazım gelen vukuatı hemen kayıt etmek ve altına imza atmak.

4- Mektebin temizliği ve yiyeceklerin hazırlanması ile beraber yemek ve yatak salonlarının temizlik ve düzenini sağlamak.

5- Talebenin künye ve imtihan defterlerini ve muallimlerle talebenin sicilini tutmak.

6- Erzak tabelalarını tasdik etmek.

7- Muallimin ve memurun görevlerini yerine getirmesinde kusur gördüğünde, muallim ve talebenin birbirini şikâyet etmede, birbirleriyle çekişme vuku bulduğunda, olayın keyfiyetini derhal müdüre ihbar etmekle beraber, ilk soruşturma yaparak, soruşturma sonucunu geciktirmeden müdüre iletmek²⁴⁹.

A.3- Katipler

1- Kâtip, mektebin bütün hesap ve yazı işlemlerinden sorumludur.

2- Müdür tarafından havale olunan her nevi resmi yazışmaları yazmak ve müdüre gelen yazışmaları, emirleri tescil ve muhafaza etmek.

3- Mektebin ders alet ve edevâtı ile bütün alet ve edevatın demirbaş defterini tanzim etmek ve bunun vukuatını günü gününe yürütmek.

4- Satın alınan erzakı cins ve miktar fiyatıyla defter-i mahsusa kayıt etmek ve maarif-i müteferrika (çeşitli giderler)'nin defterini tutmak.

5- Talebeleri tanzim ve ayrıca bir deftere kayıt ve numaralandırma ve her gün talebeye verilecek yemek çeşitlerini beyan eden pusulayı tertip ederek mektep müdürüne göstermek hususlarından ibarettir²⁵⁰.

A.4- Muavinler

Her idadîde bulunmaları Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi ile belirlenen muavinlerin görevleri şunlardır.

1-Muavinler talebelere ait muameleleri yapardı.

²⁴⁹ Bu madde 1310 tarihli Ders Programları ve 1317 Maarif Salnamesi'nde bulunmamaktadır. Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.373.

²⁵⁰ *Ders Programları 1310*, s.111-112.

2-Leylî mekteplerde nöbet tutar ve talebenin devam-devamsızlık işlerini yürütürlerdi.

3-Nöbetçi olan muavinler, yatakhanelerde müdür tarafından tayin edilen mevkîlerde talebe ile beraber yatmaya mecbur olup sabahleyin talebeden on beş dakika önce kalkıp talebenin giyinip hazır olmalarını, abdest almalarını ve namazdan sonra okumalarını sevk ederdi.

4-Talebe okuma zamanında sınıf sınıf ayrılıp, dersane genişliğine ve talebenin çokluğuna göre bir veya iki muavinin kontrolünde bulunurdu. Mektepte bulunan üç muavinden ikisi serbest kalıp, birisi nöbet tutardı.

5-Muavinler birinci dersin başından son dersin sonuna kadar mektepte bulunup, müdürden izin almadan dışarı çıkamazlardı.

6- Muavinler, gece mütalaalarında sınıfların günlük defterlerini kontrol etmek suretiyle muallim tarafından sınıfa ödev verilmişse, talebenin verilen ödevi yapmasına dikkat ederek ve eğer ertesi gün aynı şekilde ödevini yapmayıp başka işle meşgul olursa talebeyi cezalandırırdı.

7- Muavinler, asıl vazifesini aksatmayacak şekilde muallimin görevinde bulunabiliyordu. Müzakere zamanında muallimin makamında oturarak talebenin dersle ilgili sorunları ile ilgilenir, abdest, namaz ve gerekli zamanlarda ahlak, edep, terbiyelerine dikkat etmeleri için onların yanlarından ayrılmazdı.

8- Teneffüs zamanları talebe, muavinlerden biriyle mubassırların nezareti altında olacaktır.

9- Sabahları ilk dersten evvel sınıfların mubassırlar tarafından icra olunan yoklamasında muavinler hazır bulunup, gelmeyen talebenin ismi hizasına “*Mevcut değildir*” işareti koyarlardı²⁵¹.

10- Yemek esnasında muavinlerden birisi yemekhanede bulunarak öğrencilere nezaret ederdi.

11- Tevkif olunan öğrenciyi, belirlenecek yerde, nöbetleşerek beklemek muavinlerin görevlerindendir²⁵².

12- Cuma günleri ve diğer tatil günlerinde mekteplerde bir muavin ve bir mubassırın kalması zorunludur. Mubassır olmayan mekteplerde sadece bir muavin

²⁵¹ 36. Maddede düzenlenmiştir. Bkz. Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s.190.

²⁵² F. Demirel, *a.g.t.*, s.69.

kalır ancak o gün mektepte meydana gelebilecek olayın sorumluluğundan mesuldür²⁵³.

Muavinler Maarif Nezareti tarafından seçilerek tayin edilirdi. Görevlerini hakkıyla yerine getirmeyen muavinlerin maaşlarından kesinti olurdu. Hakkında beş defa Tevkifât cezası verilen muavinlere Tenbihat-ı Müessire ve bu durumun tekrarında ise Tekdirat verilirdi²⁵⁴.

A.5- Mubassırlar

Eskiden mekteplerde talebenin inzibat işleriyle meşgul olan memur hakkında kullanılan bir tâbirdir. Mubassır; Arapça görüp gözetici demektir. 1908 Temmuz inkılâbından sonra bu vazife müdür muavinlerine verilmiş ve mubassır tâbiri tarihe karışmıştır²⁵⁵.

1892 tarihli talimatnamede mubassırlara okuryazar olmaları şartı konulmuşken 1899–1900 (H.1317) tarihinde ve bundan bir yıl sonra yayınlanan talimatnamelerde mubassırların bir rüşdiyeden mezun olmuş veya o derecede malumata sahip kişilerden atanacağı ifade edilmiştir. 1909’da (H.1327) yayınlanan talimatnamede ise mubassırların, idadî mezunlarından ve üç sene rüşdiye eğitimi almış kişilerden atanacağı belirtilmektedir²⁵⁶.

Mubassırlar, teneffüs zamanları talebenin yanında bulunacaklar, ayrıca müzakere zamanları koridorlarda bulunarak talebeyi kontrol edecekler ve talebenin akşam ve sabah yoklamalarını yapacaklardır. Haftada bir gece müdürün emriyle nöbetleşe mektepten çıkabilirlerdi. Muavin bulunmayan yerlerde mubassırlar onların görevlerini yerine getirirlerdi²⁵⁷.

Mubassırlar, müdür, müdür-i sâni ve muavinler tarafından verilen emir ve uyarıları derhal uygulayacaklardır. Mubassırlar verilen emre itiraz ederler veya verilen emirde mahzurlu bir nokta tespit ederlerse bu durumu usulüyle yazılı olarak müdüriyete bildireceklerdir. Mubassırlar, öğrencinin şiddetli bir ceza gerektiren

²⁵³ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.377.

²⁵⁴ D. Demirel, *a.g.t.*, s.114.

²⁵⁵ M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, s.560.

²⁵⁶ F. Demirel, *a.g.t.*, s.72.

²⁵⁷ *Ders Programları 1310*, s.112.

halini tespit ederlerse durumu hemen nöbetçi muavine ve icabında müdür-i sâni veya müdüre yazılı olarak bildireceklerdir²⁵⁸.

A.6- Diğer Memurlar

Erzak ambarı memuru, satın alınacak olan erzakı ve eşyayı kabul ederek ambarda saklayıp bunları, kendisine bildirilecek, hazırlanması gereken yiyecek miktarını gösteren pusulaya göre sarf edecektir. Biri alınan, diğeri harcanan para için iki defter tutacak ve kabul ettiği erzak ve eşyanın senetlerini tasdik edecektir²⁵⁹.

Ambar memuru, hazırlanacak yiyecek miktarını bildiren pusulaya göre aşçıbaşına teslim edeceği erzakı tartıp sayarak bunu pusulanın altına kaydedip teslim sırasında hazır bulunanlara imzalatacaktır. Memur bu işi, nöbetleşerek, muavinlerden ve yatılı öğrenciden biri ve müdür-i sâni, kâtip veya mubassırdan biri ile beraber yapacaktır. Erzak ambarında her ay sonunda satın alma komisyonu tarafından sayım yapılacaktır. Yapılan sayımda ambarda bir eksik tespit edilirse ambar memuru işten çıkartılıp hemen gereken tahkikat yapılacaktır²⁶⁰.

Ambar memuru, ambarda mevcut tartı ve ölçü aletlerini her sene belediyede ayarlattıracaktır. 1899–1900 (H.1317) tarihli talimatnamede, ambar memurunun bu vazifesini yerine getirmediğinin, satın alma komisyonunca, tespiti halinde, memura ceza olarak maaşının yarısının kesilmesi cezası verileceği ifade edilmiştir. Ambar memuru aynı zamanda mubassırlık vazifesini de icra edecektir²⁶¹.

Depo memuru, kendisine senetle teslim edilen elbise, çamaşır, havlu, yatak takımları, yemekhane edevatı, pişirme gereçleri ve her türlü eğitim öğretim araç gerecini teslim alıp muhafaza etmekle ve bunları icap ettikçe müdürden alacağı emre göre senetle öğrenciye, müstahdemlere dağıtmakla ve teslim etmekle görevlidir. Depo memuru da ihtiyaç halinde, müdürün emriyle, mubassırlık görevini de yürütürdü²⁶².

²⁵⁸ F. Demirel, *a.g.t.*, s.72.

²⁵⁹ *Ders Programları, 1310*, s.113-114.

²⁶⁰ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.379-382.

²⁶¹ F. Demirel, *a.g.t.*, s.72-73.

²⁶² *Ders Programları, 1310*, s.114.

Elli kişilik yatılı idadîlerde ambar ve depo memurlukları birleştirilmiş olduğundan bu okullarda bu iki memurluğu bir kişi yürütecektir. Bu şekilde iki memurluğu üstlenmiş kişilere mubassırlık vazifesi verilmeyecektir.

Tabip, her sabah okula gelip öğrenciden hasta olanları muayene edecektir. Bunun dışında, eğer gerek duyulup çağrılırsa okula gelecektir. Tabip tarafından okulda meydana gelen sıhhi vukuatla ilgili bir defter tutulacaktır. Ayrıca daha sonra tabibe, ara sıra okulu ve öğrencilerin sağlık durumunu kontrol ederek gözlemlerini ve değerlendirmesini bir rapor halinde hazırlayıp müdüre bildirme vazifesi de verilmiştir²⁶³.

A.7- Öğretmenler

Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi ile açılması kararlaştırılan idadîlerdeki eğitim öğretim faaliyetini yürütecek öğretmenlerin yetiştirilmesi yine bu nizamname ile karara bağlanmıştır. Nizamnamenin elli ikinci maddesine göre, çeşitli derecedeki okullar için muallimler yetiştirilmek üzere, İstanbul'da bir büyük Darümuallimin tesis olunup üç şubeye ayrılacaktı²⁶⁴. Her şube de biri edebiyat diğeri ulûm ve fûnûn olmak üzere iki sınıfa taksim edilecekti. Bu üç şubeden birincisi rüşdiye, ikincisi idadî, üçüncüsü ise sultanî mekteplerine öğretmen yetiştirmeye mahsustu. Bu şubelerden idadî şubesinin eğitim süresi iki yıldır. Nizamnamede alınan bu kararların uygulamasına hemen geçilememiştir. 1870 yılında, Meclis-i Maarif-i Kebir, idadî ve sultanî şubelerine öğrenci bulunmadığı gerekçesi ile sadece rüşdiye şubesinin açılmasını kararlaştırmıştı²⁶⁵. İdadî şubesi ise ancak, numune olarak açılan ilk idadînin kuruluş tarihi olan 1874 tarihinde açılabilmiştir²⁶⁶. Meşrutiyet'in ilanından sonra Darümuallimin-i Âliye'de birçok önemli değişiklik meydana gelmiştir. Darümuallimin-i Âliye için yeni bir program hazırlandı. Fakat eğitim süresi üç yıl olarak kararlaştırılan bu şubenin faaliyete geçirilmesi, 1877 yılında mümkün oldu. Eğitim süresi de tekrar, Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi'nde kararlaştırıldığı gibi,

²⁶³ F. Demirel, *a.g.t.*, s.73-74.

²⁶⁴ Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s. 194.

²⁶⁵ F. Demirel, *a.g.t.*, s.76-77.

²⁶⁶ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.134.

iki yıla düşürülmüştü. Faaliyete geçirilen bu idadî şubesi üç yıl sonra kapatılacak ve bu durum 1889–90 öğretim yılına kadar devam edecekti.

1891 yılında Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi'nin okulla ilgili hükümlerini değiştiren yeni bir “*Darümuallimin-i Âliye Nizamnamesi*” hazırlandı²⁶⁷. Bu nizamnameye göre Darümuallimin-i Âliye, öğretim süreleri ikişer yıl olan İbtidaiye, Rüşdiye ve Âliye şubelerinden meydana geliyordu. Edebiyat ve Fünun sınıflarına ayrılan Âliye Şubesi'nde Belâgât-ı Arabiyeden sözlü, Türkçeden yazılı bir imtihan vermeleri²⁶⁸; Fünûn sınıfına girmek isteyenlerin ise bu sınıfta okutulan ulûm-ı riyazîye, tabiiye ve hikemiyeden girecekleri imtihanda başarılı olmaları gerekiyordu.

İdadîler için öğretmen yetiştirilmesi işinin halledilememesinden dolayı, özellikle idadîlerin kurulduğu ve ülke geneline yayılmaya başladığı ilk yıllarda, idadîlerdeki derslere, askerî rütbeye sahip birçok öğretmen girdiği gibi müderrislerden de derslere girenler olmuştur. Ayrıca idadînin bulunduğu yerdeki çeşitli meslek gruplarından da öğretmen atamaları yapılmıştır. Örneğin, Gümülcine İdadîsi'ne, açılacak olan beşinci sınıf derslerinden kimya dersi muallimliği için, Mekteb-i Tıbbîye mezunu olan, Gümülcine Belediye Eczacısı Agop atanmıştır. Yine Erzurum İdadîsi'nde, öğretmen bulununcaya kadar, kavanin dersine girmek üzere vekâleten, Erzurum İstinaf Mahkemesi Ceza Reisi Ahmed Lütfi atanmıştır²⁶⁹. Muallim açığının kapatılması konusunda medreselerde görevli müderrislerden istifade edildiği, bu kişilerin idadîlerde görev aldıkları görülmektedir²⁷⁰.

Öğretmenler, mektebin eğitim-öğretim işlerini yaparlardı. Derslere girerek eğitim öğretim faaliyetlerini yürütmekle, alıştırma gerektiren derslerle ilgili ödevler vermekle, bu ödevleri kontrol etmekle, sınıflarda gürültüye ve uygunsuz durumlara meydan vermemekle görevliydi. Öğretmenler, her ders işledikleri konuyu sınıf defterlerine, verdikleri ödül ve cezaları ilgili evraka kaydedeceklerdi. Ders işlerken programa uymak zorunda idiler. Programda yazılı konuların dışına çıkmaları yasaktı ve cezai mesuliyeti vardı. Ayrıca sınıfta düzen ve disiplini sağlamak da onların görevleri arasındaydı. Muallimler her ders sonunda, konunun anlaşılıp anlaşılmadığını ölçmek için öğrencilerin en az 1/10'unu dersin çeşidine göre

²⁶⁷ F. Demirel, *a.g.t.*, s.77.

²⁶⁸ H. Dilaver, “İdadîlere Öğretmen Alımı ve Orijinal Bir Sınav Belgesi”, *Milli Eğitim Dergisi* 143

²⁶⁹ F. Demirel, *a.g.t.*, s.78.

²⁷⁰ *Salname-i Devlet, 1305*, s.231-232.

oturdukları yerde veya tahta başında yoklama yaparlardı. Dersin sonunda da verdikleri notları yoklama kâğıtlarında öğrencinin isminin karşısına yazarlardı²⁷¹. Öğretmenler hiçbir sebeple derslerini terk edemezler. Eğer terk ederlerse maaşlarından, o derse düşen maaş miktarı kesilir. Okula gelemeyecek derecede hasta olan öğretmenin yerine bir vekil öğretmen görevlendirilerek eğitim öğretim hiçbir şekilde aksatılmayacaktır. Vekil olarak görevlendirilen öğretmene, bir tam maaşın yarısı veya üçte biri nispetinde vekâlet maaşı verilirdi. Okul ve maarif idarelerince geçerli sayılan bir mazereti olmadan, ayda üç defa derse girmeyen öğretmen müstafî sayılırlardı. Ayda üç defa maaşından kesinti yapılan öğretmene, maarif müdüriyeti tarafından resmi olarak yazılı uyarı yapılırdı. Tekrarı halinde öğretmen takdir edilirdi. Bundan da bir sonuç alınamazsa durum nezarete bildirilirdi. Ayrıca, öğretmenlerin tatil günlerinde, başka yerlere gidebilmeleri için nezaretten izin almaları gerekmektedir²⁷².

B-Öğrenci İşleri

İdadîler'de öğrencilerin okula kabulü, kayıtlarının yapılması, giyecekleri kıyafetler, yapılacak sınavlar gibi konular belirli usuller ve esaslara göre düzenlenmişlerdi.

B.1- Öğrencilerin Kabulü

İdadî mektepleri, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşamak şartıyla Osmanlı veya yabancı halkın bütün ailelerin çocuklarına açıktı²⁷³. Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi'nde açılacak olan idadîlere, rüşdiyelerden mezun olan öğrencilerin kabul edilmesi kararlaştırılmıştır. Beşi idadî, ikisi âlî sınıflardan oluşmak üzere, idadîlerin eğitim süresi yedi seneye çıkarılınca, idadîlerden mezun olanların, âlî kısmın birinci yani okulun altıncı sınıfına; rüşdiyeden mezun olanların, idadîlerin ilk

²⁷¹ D. Demirel, *a.g.t.*, s.114-115.

²⁷² F. Demirel, "Osmanlı Modern Eğitim Kurumlarında İşlenen Suçlar", *History Studies* 5/1, 2013, s.104.

²⁷³ H. Salman, *a.g.t.*, s.27.

iki yılı rüşdiye derslerine muadil olduğundan, okulun üçüncü sınıfına ve ibtidaiyeden mezun olanların okulun birinci sınıfına kabul edilmeleri kararlaştırıldı²⁷⁴.

Müslim ve gayrimüslim tebaanın çocuklarından özel tahsil görmüş olanlar da yapılacak imtihanın neticesine göre, müstahak oldukları sınıfa kabul edilecekti. İdadîler yaygınlaşıp yatılı idadîler açılıncaya kadar da idadîlere bu şekilde öğrenci kabul edilmiştir. İdadîlerin yapısında meydana gelen değişiklikler öğrenci kabulüyle ilgili değişiklikleri de beraberinde getirmiştir²⁷⁵.

Okula girmek isteyenlerin sağlık raporu²⁷⁶, aşı kâğıdı²⁷⁷, Osmanlı tezkeresi²⁷⁸, daha evvel bitirdikleri okulun diplomasını getirmeleri ve onbeş yaşını geçmemiş olmaları gerekmektedir. Maarif vergisi veren ecnebilerin çocukları idadîlere kabul olunurdu. Ücretsiz alınacak yatılı talebenin miktarı, toplam yatılı talebenin 1/3'ünü geçemezdi. Fazla sayıda ücretli yatılı talebe alınması, okul binasının kapasitesine bağlıydı. Gündüzlü talebe alınması, okul binasının kapasitesine bağlıydı, gündüzlü talebe sayısı ise sınırlı değildi²⁷⁹.

Taşra idadî mekteplerinden, Adana, Ankara, Erzurum, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Yanya, San'a idadîlerinin yatılı öğrencilerinden, giyecek verilmek üzere, senelik on beşer; Bursa, Trabzon, Manastır, Edirne, Halep, Kosova idadîlerinin yatılı öğrencilerinden on sekizer; Şam, Selanik, Midilli, İzmir, Beyrut idadîleri yatılı öğrencilerinden yirmişer Osmanlı Lirası alınırdu²⁸⁰. Öğle yemeğini okulda yemek isteyen gündüzlü talebeden ayda 50 kuruş alınırdu. Ücret üç taksit olarak tahsil edilirdi²⁸¹. İlk taksit ders yılı başlangıcında, diğer iki taksit ise üçer ay arayla alınırdu. Bir taksiti ödeyen öğrenci, taksit müddeti bitmeden, mektebi terk eder, kaydı silinir veya yatılı ücretini vermişken gündüzlü kısma geçerse, vermiş

²⁷⁴ C. Öztürk, "İdadî", s.465.

²⁷⁵ F. Demirel, a.g.t., s.80.

²⁷⁶ Sağlık raporu getirmeyen öğrenciler gittikleri okulda doktor bulunması halinde okulun doktorundan rapor alabilmekteydiler. Bkz. *Şark İdadîsi*, Atatürk Kitaplığı, Fahrettin Kerim Gökay Osmanlıca Kitapları, Tarihsiz, s.23.

²⁷⁷ Aşı kâğıdı getirmeyenlerin okulun açılmasına müteakip bir hafta içerisinde aşı yaptırmaları zorunluydu. Bkz. *Şark İdadîsi*, s.23.

²⁷⁸ Tezkire-i Osmaniye, şimdiki nüfus cüzdanı yerine kullanılan bir tabirdir. Bunlar cüzdan halinde değil çizgili birer kâğıt şeklindeydi. Üzerinde sahibinin baba ve anasının adları, eşkâli, oturduğu mahalle ve sokak adlarıyla evinin numarası, doğum tarihi yazılıydı. Bkz. Pakalın, a.g.e., III, s.492

²⁷⁹ B. Kodaman, a.g.e., s.127.

²⁸⁰ M. Orhan, a.g.t., s.82.

²⁸¹ *Leylî ve Neharî Şemsü'l-maarif Mektebinin Etfal Zükûr ve İnas Kısımlarına Mahsus Tevzi-i Mükâfat Cedveli*, İstanbul 1303, s.27.

olduğu taksitten tarafına herhangi bir iade yapılmazdı. Öğrenciden alınması gereken okul ücreti okul idaresi vasıtasıyla makbuz karşılığı alınır ve vilayetlerde mal sandıklarına, İstanbul'da Maarif Nezareti veznesine teslim edilirdi²⁸². Aynı statüdeki mekteplere devam eden kardeşlerden birincisinden tam, ikincisinden üçte iki, üçüncüsü ve bundan sonrasında yarı ücreti alınırdı²⁸³.

Ücretsiz alınacak talebenin fakir, kimsesiz ve terbiyeli olması şartı olmasına rağmen İdadîlerin yatılı kısmına eğitim-öğretim görmek amacıyla en çok başvuranların başında memur çocukları gelmekteydi. Devlete hizmet eden, özellikle devletin uzak bölgelerinde görev yapan memur çocukları parasız-yatılı olarak idadîlere kaydedilirlerdi. İdadîlere parasız-yatılı olarak çocuğunu kaydettirmek isteyen yüksek dereceli memurlar da bulunmaktaydı. Ayrıca subaylarda çocuklarını yatılı idadîlerde okutmak istiyorlardı²⁸⁴. Fazla müracaat eden olursa, aralarında müsabaka imtihanı yapılırdı. Her kaza, verdiği maarif vergisi nisbetinde ücretli talebe kontenjanından faydalanırdı²⁸⁵.

B.2- Öğrencilerin Uyması Gereken Kurallar, Mükâfat ve Cezalar

İdadîlerde öğrencilerin kılık kıyafetinden hal ve hareketlerine kadar pek çok konuda özen gösterilmeye, sıkı bir disiplin uygulanmaya çalışılmıştır. Öğrencilerin hal ve hareketlerinin not edildiği defterlerde “*tavır ve hareket*” ile “*su’i gayret*” adlarında iki tane sütun bulunmakta idi²⁸⁶. Bu sütunlara nöbetçi muavin veya mubassır tarafından öğrencinin hal ve hareketini bildiren bir numara verilirdi. Bu numara her ay sonunda toplanarak ortalaması alınır; ders durumunda olduğu gibi bunda dahi 10 alana 2 ve 9 alana 1 aferin varakası²⁸⁷ verilirken 3 ve 3’ten aşağıda numara alanlara tevkif cezası verilirdi. Verilen bu numaraların icmalleri mektep idaresinin tuttuğu sicil kaydına geçirilerek senenin sonunda bir hüsn-i tavır ve

²⁸² M. Orhan, *a.g.t.*, s.81.

²⁸³ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.382-386.

²⁸⁴ M. Orhan, *a.g.t.*, s.84.

²⁸⁵ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.127-128.

²⁸⁶ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.391-392.

²⁸⁷ M. Şanal, “Süleyman Paşazâde Sami Bey’in Okulda Ödül ve Ceza Vermeye İlişkin Görüşleri”, *EÜSBED* 12, 2002, s.115vd.

hareket numarası yerine geçerdi²⁸⁸. Bu numaranın sınıf geçmede ise bir etkisi yoktu. Okula devam eden, çalışkan ve terbiyeli olan talebeye “âferîn”, “tahsin”, “imtiyaz”, “levha-i iftihar” ve “mükâfat” adıyla beş türlü mükâfat verilirdi²⁸⁹. Bir Tahsin dört Aferine ve bir İmtiyaz iki Tahsine denk görülmüş, beş İmtiyaz belgesini okula veren öğrenciye kitap hediye edilmesi kararlaştırılmıştır²⁹⁰. Sultan II. Abdülhamid döneminde idadî mekteplerine daha fazla önem verildiğinden başarılı olanlarına verilecek maddi ödüller geliştirilmiştir. 1907-1908 öğretim yılı İstanbul idadîlerinden derece ile mezun olan öğrencilere saat hediye edilmiştir. İstanbul’da bulunan altı idadî mektebinde dağıtılmak üzere bedeli 60 Osmanlı altını tutan 114 saat satın alınmıştır. Saatler okulların öğrenci mevcutlarına göre dağıtılmış olup Mercan İdadîsine 36, Vefa İdadîsine 38, Kabataş İdadîsine 16, Üsküdar İdadîsine 16, Davudpaşa İdadîsine 4 ve Makriköy İdadîsine 4 saat dağıtılmıştır²⁹¹. Sultan II. Abdülhamid’in tahta cülusunun 20. yıl dönümü olan 1896 yılında mükâfat törenleri çok daha gösterişli yapılmıştır. İdadî mektepleri öğrencilerine mükâfat verilirken ilköğretim eğitiminin verildiği iptidai mektep öğrencilerine de mükâfat verilmiş ve mükâfat merasimi düzenlenmiştir. 1896 tarihinde Ankara vilayeti Kırşehir sancağı İdadî Mektebi öğrencileri için mükâfat töreni düzenlendiğinde iptidai mektep öğrencileri için de parlak ve şaşıla bir tören düzenlenmiş, törende tüm mülkîye memurları, amirler, subaylar, eşraf ve ileri gelenler ve okulların öğrencileri hazır bulunmuştur. Törende Padişahın tahta çıkışı da kutlanmıştır²⁹².

Cezalandırmalara gelince; idadîlerde nasıl ödüllendirmeler, öğrencinin başarı ve ahlak durumuna göre artan derecelerde veriliyorsa aynı şekilde cezalandırmalar da öğrencilerin başarısızlık ve yaramazlık durumlarının derecelerine göre verilmekteydi. Devamsız olup, derslerde gayret göstermeyen, ayrıca mektep içinde ve dışında edebe aykırı hareketlerde bulunanlara, Tenbih ve Tekdirden başka 6 çeşit ceza verildiği belirtilmektedir. Bu cezalar sırasıyla; Nişane-i Tevbih, Tevkif, İzinsizlik, Tekdir-i

²⁸⁸ *Üsküdar Mekteb-i İdadî Mülkî Tevzi’-i Mükâfât Cedveli*, İstanbul 1312, s.5-6.

²⁸⁹ Y. Akyüz, *a.g.e.*, s.204; Bu tür mükafatların diğer öğrencileri de gayrete getirecek şekilde bir tören ile verilmesi önerilmiştir. Bkz. Musa Kazım, *Taşra Maarif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedris ve Terbiye*, İstanbul 1310, s. 20-21.

²⁹⁰ H.Z. Kapıcı, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Disiplin: Darülhayr-i Âli Örneği”, *USAD* 6/28, 2013, s.169.

²⁹¹ M. Demirel, “Osmanlı Modern Mekteplerinde Mükâfat”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2013: 2(1), s. 69.

²⁹² M. Demirel, *a.g.m.*, s.70.

Aleni, İhrac-ı Muvakkat ve İhrac-ı Kat'ı şeklindedir²⁹³. Nişane-i Tevbih cezası kusur işleyen öğrencinin sınıf defterindeki isminin hizasına işaret konulmasından ibarettir. Tevkif cezası ise teneffüslerde öğrenciyi yazı ile meşgul etmektir. Üç nişane-i tevbih cezası alan öğrenciye tevkif cezası verilmesi istenmiştir. Eğer öğrenci uslanmaz ve kusur işlemeye devam ederse cezası izinsizliğe çevrilirdi. İzinsizlik cezasının vaktinde okulda bulunmayan, görevini yerine getirmede sürekli tembellik yapan ve bir haftada dört defa tevkif cezası alan öğrencilere verilmesi uygun görülmüştür. İzinsizlik cezasının uygulanması yatılı ve gündüzlü öğrenciler arasında farklılık göstermiştir. Yatılı öğrenci hafta sonu evine gitmekten men edilirken, gündüzlü öğrenci bir gün boyunca her teneffüs ayakta durmaya mecbur edilmek suretiyle cezalandırıldı²⁹⁴.

Üst üste dört kez izinsizlik cezası alan, öğretmenlerine ve okuldaki memurlara itaatsizlik ve saygısızlık eden öğrenciye tekdir-i aleni cezası verilmesi gerektiği kaydedilmiştir. Ayrıca, arkadaşlarına hakaret eden ve onlarla kavga eden öğrenciye de aynı cezanın verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunlardan başka, okul haricinde uygun olmayan yerlerde görünen, kavga eden, okuldan kaçan ve yaralayıcı alet taşıyan öğrencilere de bu ceza verilmiştir. Bu cezanın uygulanışı, öğretmenlerinin ve arkadaşlarının huzurunda öğrencinin işlediği suç ve cezası ilan edildikten sonra cezası siciline işlenirdi²⁹⁵.

İki kez tekdir-i aleni cezası alan öğrencinin bir haftadan fazla olmamak kaydıyla okuldan uzaklaştırma cezasına çarptırılmasına ihrac-ı muvakkat ismi verilmiştir. Bir sene içinde iki defa bu cezayı alan öğrenci ihrac-ı kat'ı cezası alır ve okulla ilişkisi kesilirdi. Ayrıca, iki sene üst üste sınıfta kalan, okulun kurallarına karşı gelerek idareye ve öğretmenlerine başkaldıran, küfreden ve saldıran öğrencilere de ihrac-ı kat'ı cezasının verilmesi uygun görülmüştür. Bunların yanı sıra genel ahlak kurallarına aykırı davranan ve cinayet işleyenlere de aynı cezanın verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu cezanın uygulanabilmesi için okul müdüründen başka üç öğretmenin katılımıyla oluşturulacak bir heyetin hazırlayacağı raporun maarif

²⁹³ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.386; A.R. Erdem, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Örgün Eğitimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirilmesi", *Türk Yurdu*, 700. Yılında Osmanlı Özel Sayısı 19-20/148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, Ankara, s.553.

²⁹⁴ F. Demirel, *a.g.t.*, s.90.

²⁹⁵ H.Z. Kapıcı, *a.g.m.*, s.168.

müdürüne gönderilmesi ve alınacak cevaba göre hareket edilmesi gerektiği ayrıca not düşülmüştü²⁹⁶. Tevkif cezasından kurtulmak isteyen bir öğrencinin bir aferin belgesini idareye teslim etmesi yeterli görülmüş, izinsizlikten kurtulması için ise sekiz aferin belgesi ya da iki tahsin belgesi yeterli görülmüştür. Ancak, affı mümkün olmayan suçlarda bu uygulamaya gidilemeyeceği bildirilmiştir. Ayrıca, tevkif cezası bu şekilde affedilmesine rağmen tevkifin gerektirdiği izinsizlik cezası ya da izinsizliğin gerektirdiği tekdiri aleni cezası uygulamadan düşmemektedir²⁹⁷.

Yatılı öğrencilerin üzerlerinde fazla para ve kıymetli şeyler bulundurmaları yasaktı. Şayet bulunursa bunlar emaneten idareye teslim edilirdi. Yatılı öğrencilerin belli tatil günlerinin haricinde okul dışına çıkmaları ve evlerine gitmeleri, ancak velileri tarafından okul idaresinden yazılı izin alınmasına veya bir hastalık nedeniyle okul idaresince öğrenciye izin verilmesine bağlıydı. Gündüzlü öğrencilerin de tatilden önce okuldan çıkmaları idarenin iznine bağlıydı. Yatılı ve gündüzlü öğrenciler tatil günleri haricinde okula gelmediklerinde, velilerinden alacakları, okula gelememelerinin hastalık nedeniyle veya fevkalade bir sebepten dolayı olduğuna dair, yazılı evrakı okula getirmeye mecburdular. Bu durumun suistimal edildiği anlaşılır veya bu yönde şüphe duyulursa velilerden gelen yazılı evrak hükümsüz sayılır ve okul idaresince işin gereği yapılırdı²⁹⁸.

Meşru bir mazeretten dolayı bir okuldan başka bir okula naklini isteyen öğrenciye bir tasdikname verilir. Bu tasdiknamede, öğrencinin her sınıfın imtihan-ı Umûmîsinde almış olduğu notlar yazılı olacaktır. Beş yıllık liva idadîsinden diploma almaya hak kazanmış olan öğrencilere, diplomadan başka dördüncü ve beşinci sınıfların imtihan-ı Umûmîlerinden almış oldukları notları gösteren resmi bir evrak verilirdi²⁹⁹.

İdadîlere hükümetçe zararlı görülen kitap ve yayınların sokulmamasına da büyük önem verilmekteydi. Örneğin H.1325 senesine ait olan bir belgede idadî mekteplerine Fransız kütüphaneleri ve İran Sefarethanesi kanalıyla zararlı düşünceler

²⁹⁶ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.388.

²⁹⁷ H.Z. Kapıcı, *a.g.m.*, s.168-169.

²⁹⁸ F. Demirel, *a.g.t.*, s.82.

²⁹⁹ F. Demirel, *a.g.t.*, s.83.

aşıl原因 “Yeni yol” ve “Serbesti³⁰⁰” gazetelerinin girdiği bildirilerek önlem alınması istenmektedir³⁰¹.

B.3- İdadîlerde Tatil Günleri

Mekteplerde dersler Temmuz ayının başlangıcında tatil olup ve on beş gün boyunca müzakereden sonra Temmuz’un on beşinden sonuna kadar imtihanlar yapılır, imtihanlar yapıldıktan sonra mektepler 1-22 Ağustos arasında tatil yaparlar ve 23 Ağustos’ta tekrar açılırlardı³⁰². Müslüman talebeler için okullar, Ramazan ayının üçüncü haftasının sonundan Şevval ayının ilk haftasının sonuna kadar on beş gün ve Kurban bayramında bir hafta daha tatil olurdu. Ayrıca kandil günleri ve her Cuma tatildir. İdadîlerde gayrimüslim öğrenci ve muallimlere Büyük ve Küçük Paskalya’da ikişer ve sene başında bir gün olmak üzere 5 gün izin verilirdi. Yine sabah derslerine yetişmek üzere Hıristiyan öğrenciler Pazar günleri kiliseye gitmek üzere izinli sayılırlardı. Musevi öğrencilere de cumartesi günleri, sabah derslerine yetişmek şartıyla, ibadethanelerine gitmeleri için izin verilirdi³⁰³. Ayrıca öğrencilerin okula gelmesini engelleyecek, şiddetli kar yağışı, salgın hastalık gibi durumlarda da okullar tatil edilmekteydi³⁰⁴. Ancak idadîlerde rüşdiyeler için tatil olarak belirlenen cülus-ı hümayunun sene-i devriyesinde tatil yapılmamaktaydı³⁰⁵.

B.4- İdadîlerde Kıyafet

İdadîlerde talebelerin giymesi gerekli olan kıyafete gelince; idadîlerde elbiseler ücret karşılığında verilmekte olup, bütün öğrenciler tek çeşit kıyafet giymekteydi. Yatılı talebeye iki seneye mahsus olarak iki kat ve diğer seneler için yedek bir

³⁰⁰ Bu dönemde Sultan II. Abdülhamid’le en çok uğraşan gazetelerden bir tanesi de Serbestî gazetesi idi. Bkz. S. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s.119; Mevlanzade Rıfat’ın sahibi olduğu bu gazete ile ilgili Mevlanzade Rıfat anılarında “Bizim Serbestî ile bir kaç gazete daha, her türlü tehlikeye rağmen hayatımız pahasına kutsal hürriyet savaşını sürdürdük. Saraya Sultan Abdülhamid’e olan yakınlaşmaları, bu türdeki propagandaları kırmak ve önlemek için var gücümüzle savaştık ve bu İstanbul’u terk ettiğim 22 Nisan 1909 tarihine kadar sürdü” diyerek bazı gazetelerin eskiden yaptıkları gibi tekrar Abdülhamid’i övmelerine karşın Mevlânzâde Rıfat kendi çizgilerinde bir değişme olmadığını ifade etmiştir. Bkz. M. Martı, *Mevlânzade Rıfat’ın Anıları*, İstanbul 1992, s.46.

³⁰¹ D. Demirel, *a.g.t.*, s.116-117.

³⁰² Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.475.

³⁰³ M. Orhan, *a.g.t.*, s.99.

³⁰⁴ F. Demirel, *a.g.t.*, s.105.

³⁰⁵ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.475.

pantolon ile birer kat elbise verilirdi³⁰⁶. Buna göre öğrencilerin kıyafetlerinin kollarında kırmızı şerit, sınıf alameti ve yakalarında ise mektebin ismiyle talebenin sıra numarası yazılıydı. Nehârîden leylîye geçen öğrencilere de leylî talebelere verilen kılık-kıyafetler verilmekteydi. Mektebi terk eden, kaçıp giden öğrencilerin elbisesi ise formaları söküldükten sonra kendisine verilirdi. Yatılı öğrenciye ilk sene iki kat, diğer seneler fazladan yedek bir pantolon ve bir kat elbise verilirdi³⁰⁷.

1899–1900 (H.1317) tarihinde yayınlanan talimatnamede öğrenciye verilecek eşya ve elbiselerin bazılarının sayılarında azalma olmuştur. Buna göre, daha önce üç çift verilen kundura iki çifte, gömlek ve don üçe, mendil ise dörde indirilmiştir. Ayrıca yüz havlusu verilmemeye ve iki çift serhatlık verilmeye başlanmıştır³⁰⁸.

B.5- Sınavlar

İdadîlerin ilk talimatnamesinde imtihanların sene ortasında bir defa yapılması düşünülmekteydi. Fakat daha sonra üçer ay ara ile senede iki defa yapılması kararlaştırıldı. İmtihan-ı Umûmî ve imtihan-ı hususi olmak üzere iki çeşit imtihan vardı³⁰⁹. İmtihan-ı hususiler tahriri (yazılı) olup üçer ay aralıklarla yapılırdı. Bunun için ders kesilmez ve imtihanlar ders zamanlarında yapıp bir hafta zarfında tamamlanırdı³¹⁰. Hususi imtihanlarda bulunmak şarttır. Bulunmayan talebe sıfır almış kabul edilirdi. Ancak imtihana girmesine engel olabilecek cenaze ya da şiddetli hastalık gibi durumlarda talebe meşru mazeretini imtihan gününün akşamına kadar ya da en geç ertesi gün evrakla ispat ettikleri ve mektep idaresince yapılan tahkikat neticesinde doğruluğu kabul edildiği takdirde bu talebeler on beş gün zarfında yeniden imtihan edilirdi³¹¹.

İmtihan-ı Umûmîler ise; senenin sonunda sözlü olarak yapılmakta ve büyük önem arz etmekteydi³¹². İmtihan-ı Umûmîlerde herhangi bir dersten birinci çıkan öğrenciye bir kitap, ikinci çıkana ise “*Zikr-i Cemil Varakası*”³¹³ verilirdi.

³⁰⁶ M. Orhan, *a.g.t.*, s.100.

³⁰⁷ D. Demirel, *a.g.t.*, s.117.

³⁰⁸ F. Demirel, *a.g.t.*, s.101.

³⁰⁹ D. Demirel, *a.g.t.*, s.110.

³¹⁰ M. Orhan, *a.g.t.*, s.92.

³¹¹ *Üsküdar Mekteb-i İdadî Mülkî Tevzi'-i Mükâfât Cedveli*, İstanbul 1312, s.5.

³¹² H. Muhammedi, *Vefa Lisesi'nin Eğitim Tarihimizdeki Yeri ve Önemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s.118.

İmtihan-ı hususilerden bir hafta sonra, mektep müdürleri tarafından hangi mümeyyiz ve muallimlerin sınavlara girecekleri belirlenirdi. Leylî idadîlerdeki müdürler; mümeyyizlerin isimlerini içeren cedvelleri maarif müdürlerine iletir, maarif müdürü de uygun görmesi halinde mümeyyizlere sınavlara girmeleri için davetname gönderirdi. Nehârî idadî müdürleri de mümeyyizlerin isimlerini içeren pusulayı makam mutasarrıflarına gönderir ve alacakları cevaba göre hareket ederlerdi³¹⁴.

İdadî mekteplerinde talebelerin bilgi seviyelerinin tespiti 10 üzerinden yapılıyordu. Beşten aşağı olanlar derecelendirilmezdi. Beşten aşağı not alan talebeye aldığı not söylenmez, sadece zayıf olduğu belirtilirdi³¹⁵. Fakat daha sonra bu sınıf geçme sistemi değiştirilmiş ve sınıf geçmek için asgari not “üç”e düşürülmüştür. Her dersten üç almak gerekiyordu³¹⁶. Derslerden alınan notlar toplamının derslerin tam notları toplamının yarısını geçmesi, gerekmektedir. Yani, on ders olan bir sınıftaki derslerin tam notlarının toplamı yüz etmektedir. Öğrencinin sınıf geçebilmesi için derslerden aldığı notların toplamının elliden fazla olması gerekmektedir. Eğer öğrencinin derslerden aldığı notların toplamı elliyi geçmiş ve öğrenci bir dersten beşten aşağı bir not almışsa sene sonunda, on beş gün içerisinde, o dersten tekrar sınava alınır³¹⁷. İmtihanlarda verilen notların derecelendirilmesi şöyledir³¹⁸.

9-10 Aliyyü'l-a'la (Pekiyi)

7-8 A'la (İyi)

6 Karib-i A'la (İyiye Yakın)

5 Vasat (Orta)

4 Karib-i Vasat (Ortaya Yakın)

3 Zayıf

1-2 Edna (Pek Zayıf)

³¹³ Eski derslerinde başarı gösteren talebeye verilen kayıt (vesika) hakkında kullanılan bir tâbirdir. Zikr-i Cemil tabiri için bkz. M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, s.661.

³¹⁴ D. Demirel, *a.g.t.*, s.111.

³¹⁵ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.389vd.

³¹⁶ *Vefa Mekteb-i İdadî-i Mülkî-i Şahanesi Tevzi-i Mükâfat Cedveli Sene-i dersiyesi 1316-1317*, s.38.

³¹⁷ F. Demirel, *a.g.t.*, s.94.

³¹⁸ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.389.

B.6- Diploma ve Tasdikname

1899–1900 (H.1317) tarihinde yayınlanan talimatnameye göre, beş senelik idadîlerin son iki yılının idadî eğitimine ait olmasına rağmen bu idadîlerin beşinci senesini bitiren öğrencilere verilecek diplomalarda yalnız iki senelik eğitim kaydedilecektir. Ancak yedi senelik idadîlerin yedinci ve İstanbul'daki idadîlerin dördüncü sınıfını tamamlayanlara tam idadî diploması verilirdi. Rüşdiye sınıflarına sahip idadîlerde idadî sınıflarına devam edecek öğrencilere rüşdiye diploması verilmezdi. Fakat beş yıllık idadî diploması almaya hak kazanmadan, okuldan ayrılmak isteyen veya ihraç edilen öğrenciye rüşdiye diploması verilirdi³¹⁹. Talebelere verilecek olan diplomalar belirli usûller çerçevesinde mektep idaresince tanzim edilirdi. Vilayette ilk önce Maarif ve mektep müdürleri, ikinci derecede mümeyyizler ve muallimler tarafından ve livalarda ilk önce mektep müdürleri, ikinci olarak mümeyyiz ve muallimler tarafından mühürlendikten sonra vilayet merkezinde valiye, liva merkezinde ise mutasarrıfa da tasdik ettirilirdi. Dersaadet İdadî mekteplerinin diplomaları dahi bu yolla tanzim edilip mühürlenir ve mektep idaresiyle Maarif nezareti tarafından tasdik olunurdu³²⁰.

Sınıfta kalan öğrenciler istedikleri takdirde tasdikname talebinde bulunabilirler. Bu öğrencilere verilecek tasdiknamelere, geçilemeyen sınıfta alınan notlar yazılmaz. Tasdiknameye, yalnızca öğrencinin o sınıfta neden bırakıldığı ve hüsn-i hâl ve hareket notları metin halinde yazılırdı. Ahlaka aykırı ve ihracı gerektirecek bir harekette bulunan öğrencilere tasdikname verilmezdi. Tasdiknamesini zayi eden öğrenciye okul idaresi tarafından, ikinci bir nüsha verilirdi³²¹.

III. İDADİ MEKTEBLERİNDE OKUTULAN DERSLER

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile açılması kararlaştırılan idadîlerde, üç yıllık eğitim süresi boyunca, Mükemmel Türkçe Kitabet ve İnşa (Türkçe Yazı), Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel (İktisat), Hesap ve Defter Tutmak Usulü, Fransızca,

³¹⁹ F. Demirel, *a.g.t.*, s.83.

³²⁰ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s.393.

³²¹ F. Demirel, *a.g.t.*, s.84.

Coğrafya, Hendese (Geometri) ve İlm-i Mesaha (Ölçüm), Kavanin-i Osmaniye (Osmanlı Kanunları), Tarih-i Umûmî, Hikmet-i Tabi'ye (Fizik), Mantık, İlm-i Mevalid (Tabiat İlmi), Kimya, Cebir ve Resim derslerinin okutulmasına karar verilmişti³²².

Daha önce ifade edildiği gibi ilk idadî, açılmasına karar verilışinden yaklaşık beş yıl sonra 1874 yılında açılabilmişti. Bu ilk idadînin açılışından kısa bir süre önce M.02. 09. 1873 (H.9 Recep 1290) tarihinde kaleme alınan belgede, İstanbul'da üç, dört idadî açılacağı ve idadîlerin eğitim süresinin üç yıl olacağı beyan edildikten sonra idadîlerde okutulacak derslerin isimleri verilmiş ve bu derslerin bazılarıyla ilgili kısa açıklamalar yapılmıştır. Buna göre idadîlerin ders programı;

Mekatib-i İdâdiyenin Umûmî Dersleri: Kavaid-i Osmanî (Osmanlı kaideleri), Arabî (Düzenli olarak on sîga suretinde okutturulacaktır.), Farisî (Arabî gibi olacaktır.), kıraat (okuma) ve Kitabet-i Türkiye (Türkçe yazı), tarih-i Umûmî ve Osmanî (tarih-i Umûmî coğrafyasıyla birlikte okutturulacaktır), mükemmel hesap, cebir-i a'la, coğrafya-i Umûmî ve Osmanî (riyazîye yani kozmografya, politik-i tabii), uygun yerlerde jimnastik, mükemmel hendese, müsellesat-i müsteviye (düzlem trigonometri), resim ve tarama, Fransızca, Almanca, İngilizce.

Birinci Sınıf Dersleri: Hesab-ı muamelat (hesap işleri) ve usul-i defteri (defter tutma usulü), cebir-i âdî, mantık (Yeniden düzenlenecek ders kitabı kullanılacaktır.), tarih-i Umûmî, yabancı dil, resim, tarama, yabancı dil için güzel yazı, jimnastik, Türkçe yazı, ilm-i belagat (Düzenlenecek kitaptan işlenecektir.).

İkinci Sınıf Dersleri: Cebir-i a'la, tarih-i Umûmî, hendese-i sathi (yüzey geometri), yabancı dil, resim ve tarama, Türkçe yazı, ilm-i belagat (Düzenlenecek kitaptan işlenecektir.), jimnastik, yabancı dil imlası.

Üçüncü Sınıf Dersleri: Müsellesat-ı müsteviye, kozmografya, hendese-i mücesseme (uzay geometri), yabancı dil, resim ve tarama, jimnastik, Türkçe yazı, mebadi-i ulum-i tabiiye (tabiat bilgisi), yabancı dil imlası, hıfzıssıhha şeklinde düzenlenmiştir³²³.

³²² Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s.191.

³²³ *Salnâme-i Devlet 1305*, s.231-232.

A-İdadîlerin Ders Programları

1892 yılına gelindiğinde ise taşra idadîleri 5 ve 7 yıllık idadîler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu idadîlerin programlarında esaslı bir ıslahat yapılması ihtiyacı duyulmuştur. Bunun üzerine Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa başkanlığında Mekteb-i Mülkîye Müdürü Abdurrahman Şeref, Maarif Mektupçusu Hasan Sırrı, Edirne Maarif Müdürü Sururi Bey, Mekâtib-i İdâdiye Müdürü Mustafa Bey, Rumeli Maarif Müfettişi Mehmet Hikmet, Aydın Maarif Müdürü Emrullah Bey, Trabzon Maarif Müdürü Mehmet Celâl'den oluşan bir komisyon kurularak bu işle görevlendirilmiştir³²⁴. 1869 Maarif-i Umûmiye Nizâmnamesinden sonra ortaöğretim kurumları için ilk kez program yapan komisyon, yazdığı mazbatada idadî mekteplerinin ders programlarının ıslah edilmesinin ve zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesinin gerektiğini belirterek yeni bir program düzenledi³²⁵.

A.1- Yedi Yıllık Leylî İdadîlerin Haftalık Ders Programı

Komisyonun hazırladığı ders programı ise şöyledir³²⁶.

Yedi Yıllık Leylî İdadîlerin Haftalık Ders Programı

Dersler	1.yıl	2.yıl	3.yıl	4.yıl	5.yıl	6.yıl	7.yıl
Ulûm-ı Dinîye	3	2	2	2	2	2	2
Arapça	3	3	3	3	2	-	-

³²⁴ N. Işıksalan, "İdadîlerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi", *OTAM* 8, s.152.

³²⁵ "Taşra mekâtib-i idadiyesi programları ihtiyâcât-ı hâl ve zamana göre ta'dil ve ıslâhı derece-i vücûbda olduğundan bu madde-i mühimme Komisyon-ı âcizânemizce'arız ü'amik müzâkere edilerek mekâtib-i idadiyenin teşkilinden maksad-ı aslî bir taraftan mekâtib-i âliye-i askerîye ve mülkîyeye girebilecek iktidârî hâiz talebe yetiştirmek ve diğer cihetten memleketin muhtaç olduğu erbâb-ı ma'lumâta mahreç hazırlamak kaziyeye-esasiye olduğundan mekâtib-i mezkûre bu maksada hizmet edebilecek sûrette tertîb ü tanzîmi lâzîmeden olduğuna binâen bu cihet bilhassa nazar-ı mütâlaaya alınmak başlıca vilâyât-ı şâhâne merkezlerinde müesses ve yeniden te'sisi mukarrer olan leylî mekâtib-i idadiyenin müddet-i dersiyesi yedi seneye iblâğ ile rüşdî ve idadî derslerini şâmil olmak üzere ta'dilen tanzim kılınan ders cedveli komisyon âzası tarafından mümzî olduğu halde merbûtan takdîm-i huzûr-ı sâmi-i nezâretpenâhileri kılınmak olmağla önümüzdeki sene-yi dersiyeden itibaren mevki-i icrâya vaz'ü tatbîki hususuna müsaade-i celile-i cenâb-ı nezâretpenâhileri şâyân buyurulmak bâbında..." Bkz. *Ders Programları 1310*, s.5-6.

³²⁶ *Ders Programları 1310*, s.12; *Maarif-i Umûmiye Nezareti Salnamesi, 1321*, s.141.

Farsça	-	2	2	2	-	-	-
Türkçe	6	5	3	2	2	-	-
Fransızca	-	-	4	5	5	5	3
Hesap	2	2	2	3	-	2	2
Hendese	-	-	2	2	3	2	1
Cebir	-	-	-	-	-	2	1
Müsellesat	-	-	-	-	-	-	1
Kozmografya	-	-	-	-	-	-	2
Makine	-	-	-	-	-	-	2
Coğrafya	2	2	2	2	2	2	-
Tarih	-	2	3	2	2	2	2
Usûl-ı Defter	-	-	-	-	2	2	2
Malûmat-ı Fennîye	-	-	-	-	3	-	-
Kavânin	-	-	-	-	-	2	2
Hikmet-i Tabîye ve Kimya	-	-	-	-	-	2	2
Mevâlid ve Hıfzı's-sıhha	-	-	-	-	-	-	3
Edebiyat ve Ahlâk	-	-	-	-	-	2	2
Hüsn-i hat	1	1	1	1	1	-	-
Resim	1	1	1	1	1	1	1

A.2- Beş Yıllık Sancak Nehârî İdadîlerin Haftalık Ders Programı

Beş Yıllık Sancak Nehârî İdadîlerin Haftalık Ders Programı³²⁷

Dersler	1.yıl	2.yıl	3.yıl	4.yıl	5.yıl
Ulûm-ı Diniye	3	2	2	2	2
Arapça	3	3	3	2	2
Farsça	-	2	2	2	-
Türkçe	6	5	3	2	2
Fransızca	-	-	4	5	5
Hesap	2	2	2	3	-
Hendese	-	-	2	2	3
Coğrafya	2	2	2	2	2
Tarih	-	2	3	2	2
Usûl-ı Defter	-	-	-	-	2
Malûmat-ı Fennîye	-	-	-	-	3
Hüsn-i hat	1	1	1	1	1
Resim	1	1	1	1	1

1892 programının en önemli özelliği, Türkçeyi başlı başına bir ders olarak almasıdır. Bu, Tanzimat döneminde anadiliyle öğretim yapma anlayışının bir gereğidir. Esasen, Tanzimatın eğitim politikasında “Osmanlılık” ideali vazgeçilmez bir temele dayanmakla birlikte medrese dışındaki okullarda “Lisân-ı Osmanî” adı altında Türkçenin öğretim dili olarak kabul edilmesi, dönemin reform niteliğinde bir yeniliğidir. Tanzimatın tedrisatta yaptığı en büyük ve hayırlı inkılâp, medreselerden başka bütün diğer mekteplerde ana dilini tedris lisanı yapmasıdır³²⁸.

³²⁷ *Ders Programları 1310*, s.13.

³²⁸ N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul 1991, s.97; N. Işıksalan, *a.g.m.*, s.154-155.

1896'dan sonra ders programlarına, ahlak ve fıkıh ilâve edildiği gibi bazı derslerin de müfredatı değiştirilmiştir. 1902 yılında, idadîlerin öğretim sürelerine göre mevcut derslerin fazla ve talebeğe ağır geldiği gerekçesiyle leylî idadîler 8; nehârî idadîler 6 yıla çıkarılmıştır³²⁹. Bunun üzerine, bazı idadîlerde, ziraat ve sanayi şubeleri açılmış ve din derslerinin de saatleri azaltılmıştır. 1904 yılında ise ziraat şubeleri kaldırılarak, idadî kitaplarına ziraat, ticaret ve sanatla ilgili konular ve ayrıca ziraat dersi konmasına karar verilmiş, öğretim müddeti ise tekrar 5 ve 7 yıl olarak kabul edilmiştir³³⁰. Aynı sene, II. Abdülhamid'in emriyle bütün okullarda din ve ahlak derslerinin saatleri arttırılmıştır³³¹.

İdadîlerde Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin bir arada eğitim gördükleri daha önce ifade edilmişti. İdadî öğrencileri çizelgede bulunan tüm dersleri almak zorundaydılar. Ancak gayrimüslim öğrenciler çizelgede bulunan ulum-i diniyye dersinden muaf tutulmuşlardır³³².

İdadîlerin ders programlarında zaman zaman değişme olmasına rağmen Fransızca, tarih, coğrafya, Türkçe ve hesap dersleri değişmeden devam etmiştir. Fransızca idadî mekteplerinde zorunlu yabancı dil olarak okutuluyordu³³³. Fransızca idadîlerin ilk kuruluşundan itibaren programlarda yer almıştı. Bunun üç temel sebebi vardı. Birincisi, tarih boyunca Fransa ile olan ilişkilerimizdi. İkincisi daha önce açılan lisan mektebinin bulunması ve idadîlere istenilen sayıda muallim temin edebilmesiydi. Üçüncüsü ise öğretimde model olarak Fransa eğitim sisteminin seçilmesiydi³³⁴.

Gerek İstanbul'da gerekse çeşitli vilayetlerde Türkçe, Ermenice, Bulgarca ve Rumca bilen Müslüman memurlara duyulan ihtiyaçtan dolayı M.1 Temmuz 1896 (H.20 Muharrem 1314) tarihinde, yukarıda zikredilen dillerin, mevkîine göre bazı idadîlerde öğretilmesine karar verilmiştir. Zaten bu karar alınmadan önce Selanik ve

³²⁹ *Leylî ve Nehârî Mekâtib-i İdadîyeyi Mülkiyeye Mahsûs Olarak Maarif-i Umûmiye Nezâreti Celilesince Mukaddema Tanzim ve Bu Def'a Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır*, (Kısaltma: Ders Programları 1318), İstanbul 1318, s.6.

³³⁰ *Maarif-i Umûmiye Nezâreti, Ticarî, Sinaî, Ziraî, Umûmî Şubeleri Havî İdadîlere Mahsus Müfredat Programı*, İstanbul 1332, s.5.

³³¹ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.132.

³³² F. Demirel, *a.g.t.*, s.110; S. S. Aydemir, "Antalya İdadîsi", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2, 2009, s.39.

³³³ *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Salnamesi, 1321*, s.141.

³³⁴ D. Demirel, *a.g.t.*, s.105

Edirne yatılı merkez idadîlerinde Rumca ve Bulgarca, İzmir İdâdîsi'nde, Rumca, Mamuratülaziz İdâdîsi'nde, Ermenice öğretilmekteydi. Bu kararlar Üsküb ve Manastır yatılı merkez idadîlerinde, Rumca ve Bulgarca; Yanya ve Midilli yatılı merkez idadîlerinde, Rumca; Adana, Haleb, Diyarbekir, Erzurum, Sivas, Ankara, Kastamonu, İzmir³³⁵ ve Bağdad İdâdîsinde ise İngilizce ve Farsça öğretiminin yapılması için öğretmen ataması yapılmıştır³³⁶. Lisan dersleri idadînin bulunduğu mahallinin icaplarına göre okutturulmaktaydı. Arapça, Rumca, Ermenice, Bulgarca lisanlarının hangi mekteplerde okutulacağı 1898 yılında Şura-yı Devlet yazısında açıkça belirtilmiştir.

“Türkçe ve Ermenice, Bulgarca ve Rumca kitaba muktedir İslam memurlar istihdamına gerek Dersaadet gerek vilayet-i sairece ihtiyaç görülmekte olmasına ve adı geçen lisanların mekteb-i mülkiye-i şahane programına dâhil bulunmasına binaen Ermeni nüfusunun olduğu vilayetlerde Ermenice; Rum ve Bulgar bulunan vilayetlerde dahi Rum ve Bulgar lisanlarının tahsili için vilayet ve evliye merkezlerindeki idadî mekteplerinde sınıflar teşkili ile bu lisanların süratle eğitimi için lazım galen tedbirler ittihazı lüzumu dâhiliye nezaretinde iş'ar olunduğu beyan-ı âlisiyle mucibince muamele-i lâzımının icra ve ebnası ba tezkire-i samiye-i emr-i izbar (yazılı emir) buyrulmuş olup elviye merkezlerindeki gündüzlü idadî mekteplerinde daire-i tedarisi bir an tevsi (genişletme) ve tanzim edilmiş rüşdiye mektepleri demek olup elsine-i mezkur enin (adı geçen lisanlar) bu mektepte tedrisi temin-i maksat edemeyeceğinden Erzurum, Bitlis, Van, Mamuratü'l-aziz vilayetleri yatılı idadî mekteplerinde Ermeni lisanının ve zaten Rum ve Bulgar lisanları tedris edilmekte bulunan Selanik, Edirne vilayetlerinden başka Rumeli-i Şahane'nin vilayet-i sairesi merkezleri yatılı idadî mekteplerinde icabat-ı mevkîye göre Rum ve Bulgar lisanlarına muktedir ve ahlak ve etvarı (hal ve hareketler) mücerreb (denenmiş) muallimler marifetliye tedrisi münasip olacağına mahallerince bu gibi muallimlerin tedariki kabul olup olmayacağını ve bunda ne kadar maaş tahsisi icab edeceğini mahallerinde istiglam (istek) olunup cevaben varid olan muharrerat (yazılar) ile Midilli idadî mektebi müdüriyetinin tahrirâtı üzerine cereyan eden muameleye nazaran dörder yüz kuruluş maaşla mahallerince münasip muallimlerin

³³⁵ E. Gökmen, *a.g.m.*, s.109-112.

³³⁶ F. Demirel, *a.g.t.*, s.112.

tedariki kabul olacağı anlaşılmış ve Rumeli ile Selanik ve Edirne vilayetleri merkez idadîlerinde Rum ve Bulgar ve Anadolu'da İzmir idadîsinde Rum ve Mamuratül'aziz idadîsinde Ermeni lisanları zaten muvazzaf (maaşla çalışan) muallimlerde tedris edilmekte olduğundan icabat-ı mevkîyeye nazaran vilayet-i saireden Üsküp ve Manastır yatılı merkez idadîlerinde Rum ve Bulgar ve Yanya ve Midilli yatılı idadî mekteplerinde Rum ve Adana, Halep, Diyarbakır, Erzurum, Sivas, Ankara, Kastamonu, Konya yatılı idadîlerinde Ermeni ve Bağdat idadîsinde muamelat ve ticaret-i mâlîyenin gösterdiği lüzuma mebni ameli olarak İngiliz ve Fars lisanlarının okutturulması münasib ve tayin olunacak muallimine nihayet dörder yüz kuruş maaş tahsisi uygun görülmüş olduğuna bu lisanların suver-i tedrisiyesine (tedris suretleri) bağlı olarak tedbirler ve muamelata ba'dehu ibtidar (süratle başlamak) olunmak üzere evvelemerde muallimler maaşâtının Umûmî için iktiza eden mebaliğın maarif bütçesinden sarfi istizan olunmuş ve elsine-i mezkurenin tedrisi lüzum ve fevaide (kazançlar) nazaran suret-i tedrisiyesine müteallık tedbirler ve muamelat ba'dahu ifa olunmak üzere tayin olunacak muallimler maaşâtının maarif bütçesinden sarfi hakkındaki iş'arın kabul ve tervici(kıymeti) muvafık hal ve maslahat (emir) bulunmuş olmakla...³³⁷”

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaöğretim konusunda önemli değişiklikler yapıldı. Vilayet merkezlerindeki yedi yıllık idadîler yavaş yavaş sultanî mekteplerine çevrilmeye başlandılar. İstanbul ve bazı vilayet merkezindeki on idadî bu süreçte sultanî mektep hâline getirildi. 1913 yılında sultanîlerin eğitim-öğretim süresi iptidai kısmını da kapsayacak şekilde 12 yıla çıkarıldı ve aynı yıl bütün yedi yıllık idadîler sultanîlere tahvil edildi³³⁸.

³³⁷ M. Orhan, *a.g.t.*, s. 129-130.

³³⁸ C. Öztürk, “*İdadî*”, s.466.

III. BÖLÜM

İDADİLERDE TARİH ve COĞRAFYA ÖĞRETİMİ

I-İDADİLERDE TARİH ve COĞRAFYA ÖĞRETİMİ

Osmanlı tarihçiliği İslam tarih yazıcılığının³³⁹ bir devamı olmakla birlikte altı asır boyunca tarihçiliğin hemen her türünde “*Osmanlı Tarzı*”³⁴⁰ olarak bilinen yeni bir anlayışın teşekkül ettiği görülmektedir. İdadilerde tarih ve coğrafya öğretimine geçmeden önce Tanzimat öncesi Osmanlı tarih yazımı ve öğretimine kısaca değinmek gerekir.

A-Tanzimat Öncesi Tarih Yazımı ve Öğretimi

Osmanlı tarihçiliğinde büyük bir tür zenginliği göze çarpmaktadır. Osmanlı tarihçiliği tek bir konuyu esas almamaktadır. Ne tek başına İslam’a, ne din propagandası yoluyla yayılan etnik gruba ne de Türkler gibi tek bir ırka ayrılmaktadır. Osmanlı tarihçiliği imparatorluk siyasetlerinin bir ürünü olarak hepsinin bir karışımından oluşuyordu. Diğer imparatorluk tarihleri gibi geleneksel Osmanlı tarihçiliği de temelde gelecekte hatırlanmak amacıyla olayların destansı bir aktarımı yoluyla siyasal meşruluk için bir temel meydana getiriyordu³⁴¹.

Devletin teşekkülüne uygun olarak yazılan menakıbnâme, özellikle Ankara Savaşı’ndan sonra II. Murad döneminde gazavatname³⁴² tarzındaki eserlerden sonra Umûmî tarihler, bir veya birkaç padişahın devrine tahsis edilmiş saltanat tarihleri, şehir tarihleri, sefer tarihleri, teşkilat tarihleri, günlükler (ruznameler), biyografi,

³³⁹ Genel çerçevesi itibariyle hadis araştırmaları metodu ile ilgili ilkeleri tarihe de uygulamaya çalışan ve çoğunluğu aynı zamanda hadisçi olan ilk İslam tarihçileri, zaman zaman hadis rivayetinde gösterdikleri hassasiyeti tarihi rivayetlerde gösterememişlerdir. Dolayısıyla vakalarla ilgili haberlerin doğruluğunu tevsik etme yoluna gitmeleri, rivayetçilik, hikayecilik, tenkidi tarih yazılmaması gibi hususlar İslam tarih yazıcılığının çok eleştirilmesine sebep olmuştur. Bkz. S. Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991, s.70vd.

³⁴⁰ M. İpşirli, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Osmanlı VIII*, s.247.

³⁴¹ B.E. Behar, *İktidar ve Tarih Türkiye’de “Resmî Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul 1996, s.45; M. İpşirli, *a.g.m.*, s.247; U. Akbulut, “Kuruluş Dönemi Osmanlı Tarihçiliği ve Tarih Yazma Gerekçeleri”, *KKEFD*, 15, 2007, s.357.

³⁴² Ş. Tekindağ, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Bellekten XXXV/140*, 1971, s.657.

hatırat, seyahatname, sefaretname, münferit bir hadise veya bina tarihleri gibi pekçok türün çok değişik örneklerinin Osmanlı döneminde yazıldığı görülmektedir³⁴³. Klasik devir Osmanlı tarihçiliğinde şu üç ana özelliğin tespiti mümkündür:

a) Vakanüvislik bir memuriyettir ama 18 ve 19. yüzyılları kapsayan bir Divan-ı Hümayun memuriyetidir.

b) Tarih yazıcılık, günün iktidar sahiplerini değilse bile toplumda var olan ideolojinin hatta resmi ideolojinin ve bildirgeciliğin ihtiyaçlarına cevap vermektedir.

c) En önemlisi Osmanlı tarih yazıcılığı bir üslup, bir edebiyattır ve tarihçinin en çok meşgul olduğu, en maharetli olduğu sahadır. Kuşkusuz, Tanzimat Dönemi sonlarına kadar, her tarih yazıcı bu üç özelliği temsil ediyor değil; resmi görüş dediğimiz ise bir kalıp düşünce değildir. Tarih yazıcı, dönemin yönetimine muhalif de olabilir, ama Osmanlı tarih yazıcısı, belli bir kültür atmosferinin bir dünya görüşünün sahibidir³⁴⁴.

Osmanlı tarihçiliği, Yahşi Fakih'le başlamaktadır³⁴⁵. Fakat onun eseri henüz elde değil ise de ilk devirlere ait önemli bilgiler veren bir tarih kaleme almış olan Aşıkpaşazâde, 1413'te Gebze'den geçerken hastalanmış ve Yahşi Fakih'in evinde misafir olmuştur. Burada Yahşi Fakih'in yazdığı kitabı görüp okumuş ve kendi tarihini yazarken de bu bilgileri kullanmıştır³⁴⁶. Osmanlı kültür sahasında tarihe dair ilk eser, tarihçiden ziyade şâirlik yönüyle isim yapmış olan Ahmedî'nin (Ö.1413); "*İskender-name*" adlı eserinin sonuna ilave ettiği, "Dâsitân-ı Tevârih-i Mulûk Âl-i Osman"dır³⁴⁷. Ahmedî'nin, Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir Süleyman'a takdim ettiği bu eseri, kendisinden sonraki pek çok tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır³⁴⁸. Osmanlı te'lifat tarihinde Düsturname-i Enveri tarzı manzum tarihler olduğu gibi bir de tam olarak tarihlendirilemeyen anonim "*Tevarih-i Al-i*

³⁴³ M. İpşirli, *a.g.m.*, s.252.

³⁴⁴ İ. Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, (Kısaltma: Tarih Yazıcılık), Ankara 2011, s.81-82.

³⁴⁵ N. Azamat, *Anonim Tevarih-i Âl-i Osman (F. Giese Neşri)*, İstanbul 1992, s.XIV.

³⁴⁶ Aşıkpaşazade eserinde Yahşi Fakih Menakıbnamesi'nden *Hünkâr dahi devletle Bursa'dan çıktı. Yürüdü geldi. Yurus'a çıktı. Ben Geyve'de kaldım. Orhan Beğ'in imamı oğlu Yahşi Fakı'nın evinde hasta oldum. Osmanlı Hanedanının menakıbını tâ Yıldırım Han'a gelinceye kadar imamoğlundan naklederim* şeklinde bahsetmiştir. Bkz. H.N. Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, İstanbul 1970, s.90.

³⁴⁷ İ. Ünver, *Ahmedi İskender-Name İnceleme Tıpkı Basım*, Ankara 1983, s.1vd.

³⁴⁸ N. Öztürk, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı VIII*, s.257.

Osman’lar bulunmaktadır³⁴⁹. İlk nüvesi II. Murad’ın ilk yıllarında hazırlanmış olan popüler anonim tarihler de önemli kaynaklardır. Anonim *Tevârîh-i Âl-i Osmân* diye adlandırılan bu tarihler Süleyman Şah’ın Anadolu’ya gelişi ile başlayıp değişik tarihlerde sona ermektedirler. Bunların önemli bir kısmı II. Bâyezid dönemi ortalarına, 1494’lere kadar gelir. Son hallerini II. Bâyezid zamanında almışlardır. Bir kısmı ise Kanunî devri ortalarına kadar gelir. Anonim *Tevârîh-i Âl-i Osmân*’lar, Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk dönemleri hakkında en teferruatlı bilgileri veren eserlerdendir. Yazıldıkları dönemde geniş bir okuyucu kitlesi bulduklarından kütüphanelerdeki nüsha sayıları da oldukça fazladır. Bu eserlerde Osmanlı siyasi tarihinin yanısıra Ayasofya’nın inşası ile ilgili efsanelere de geniş bir şekilde rastlanılmaktadır³⁵⁰.

Neşri ve Oruç Bey’le devam eden menkıbe ve rivayetin süslediği ilk dönemden sonra; 16. yüzyılda Kemal Paşazade ve Hoca Saadeddinler’le, usta bir üslupla ve kayıtlara sadakatle kaleme alınan tarihler ortaya çıkmıştır³⁵¹. XVII. yüzyılın en önemli tarihçisi ise meşhur *Keşf’üz-Zünûn*’un müellifi Kâtip Çelebi’dir. İbn-i Haldun’un etkisinin³⁵² açıkça belli olduğu Fezleke isimli eseri müellifin en meşhur telifatından birisidir. Klasik İslâm tarih yazıcılığı metodu çerçevesinde hadiseler yıllara göre anlatılmakta ve her yılın sonunda o sene içinde ölen şeyh, vezir, şair gibi kimselerin biyografileri verilmektedir. Kâtip Çelebi, Osmanlı tarihçileri arasında ilk kez eski Yunan ve Roma tarihiyle ilgilenmiş tarihçidir³⁵³.

Klasik dönem tarih yazıcılığının geliştiği bir devirde eğitim kurumlarında tarih öğretiminin nasıl olduğu hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Klasik dönemin en önemli eğitim müessesesi kuşkusuz medreselerdir. Buralarda tarih eğitiminin müstakil bir ders olarak okutulduğuna dair İshak bin Hasan Et-Tokadi’nin *Manzume-i Tertib-i Ulûm* isimli eseri dışında bilgi bulunmamakta ise de kuruluş amacı öğrencilere dini konuları ve dini terbiyeyi vermek olan medreselerde, İslam tarihi ile ilgili konuların doğrudan veya dolaylı yoldan verildiğini düşünmek de gerekmektedir³⁵⁴.

³⁴⁹ H.H. Adaloğlu, “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Anonim Tevârih-i Âl-i Osman Geleneği”, *Osmanlı VIII*, s.286-292.

³⁵⁰ E. Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2007, s.24-25.

³⁵¹ İ. Ortaylı, *Tarih Yazıcılık*, s.86

³⁵² İ. Şirin, “Osmanlı’da Tarihin Anlam Arayışı”, *OTAM 11*, s.558.

³⁵³ E. Afyoncu, *a.g.e.*, s.141.

³⁵⁴ Ö. Özyılmaz, *a.g.e.*, s.25.

Enderun Mektebi'nde ise İslam tarihi ve Osmanlı tarihinin öğretildiği bilinmektedir³⁵⁵.

B- Tanzimat'tan II. Abdülhamid Dönemine Kadar Tarih Yazıcılığı ve Öğretimi

19. yüzyılda bilhassa Lale Devri'nden itibaren Batılılaşma akımı sonucu bütün Osmanlı toplum, kurum ve müesseselerinde de Batının gitgide artan etkisi tarihçilik anlayışlarını da etkiledi. Öte yandan Avrupa devletleriyle kurulan ilişkilerin sonucu bu ülkelerin çeşitli durumlarını yansıtan sefaretnameler gündeme gelmiştir. Bu sefaretnameler Avrupa ahvâlinin anlaşılmasına önemli bir katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda tarihçiler için de önemli bir malzeme ödevi görmüş, çoğu kez olduğu gibi vakanüvis tarihlerine derç edilmişlerdir. 1819'da Vakanüvis (Resmi Tarih Yazıcısı) atanan Şanîzâde Ataullah Efendi bir doktor olduğu gibi, Batı dili bilen ve Batı kaynaklarından yararlanan bir şahsiyettir. Herodotos tarihini de okuyan Şanîzâde, "*Tarih-i Şanîzâde*" adlı eserini yazarken Avrupa ülkelerinin gazetelerinden de yararlanmışır³⁵⁶. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte sürgüne gönderilmiş ve yerine Sahaflar Şeyhizâde Mehmet Esat Efendi (1790–1848) vakanüvis olmuştur³⁵⁷.

XIX. yüzyıl, Osmanlı tarihçiliğinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Daha köklü Batılılaşma hareketinin başladığı Tanzimat Devri, devletin bütün müesseselerinde olduğu gibi Osmanlı tarih yazıcılığında da yeni gelişmelere zemin hazırlamıştır. Osmanlı tarihçiliğinin gelişmesine etki eden unsurların başında, Türk aydınlarının Avrupa'nın fikir hayatını tanıma imkânı bulması gelir. Bunda birçok Türk aydınının yabancı dil öğrenmesini ve yetişmesini sağlayan devletin açtığı "*Tercüme Odası*"³⁵⁸ nın önemli bir yeri vardır³⁵⁹. Matbaacılığın yayılması ve eğitim

³⁵⁵ Ü. Akkutay, *Enderûn Mektebi Tarihi*, Ankara 1984, s.76.

³⁵⁶ Şanîzâde hem geleneksel bir öğretim kurumu olan Tıp medresesinde hem de Avrupa modeline göre öğrenim görmüş, dolayısıyla eski ve yeni değerlerle donanmış bir Osmanlı aydınıdır. Arapça ve Farsçanın yanı sıra Latince, İtalyanca, Rumca ve Fransızca biliyordu. Bkz. Ç. Aykurt, "Şâni-zâde Tarihi ve Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri", *Türk Yurdu*, 700. Yılında Osmanlı Özel Sayısı 19-20/1458-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s.556-572.

³⁵⁷ Z. Yılmaz, "Esad Efendi Sahaflar Şeyhizade", *DİA*, XI, s.341.

³⁵⁸ Diplomatik evrak dışında mahkemelerin gönderdiği belgeler, yabancı gazete yazıları, devleti ilgilendiren bazı kanun ve tüzüklerle yabancı basında yayımlanması istenen haberler ve genel olarak çeşitli dillerde Bâbîâli'ye gelen yazışmaların tercüme edildiği bir memuriyet olan tercüme odası hakkında bkz. A. Akyıldız, "Tercüme Odası", *DİA* XXXX, s.506.

reformları dolayısıyla okuryazarlık oranının artmış olması da farklı tipteki tarihi eserlere karşı yeni bir genel talebi meydana getirmiş ve klasik dönemden değişik bir tarihçilik ortaya çıkmıştır³⁶⁰.

Bu dönemde Osmanlı tarihçiliğine giderek çağdaş bir nitelik kazandırmak için çalışanlardan biri de Hayrullah Efendidir(1817-1866)³⁶¹. O, “*Tarih-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye*” adını verdiği tarihinde her Osmanlı sultanına bir cilt ayırmış ve Osmanlı Padişahlarının çağdaşı olan diğer İslâm ve Hıristiyan hükümdarlar hakkında da bilgi vermiştir. Hayrullah Efendi bahsekonu eserinde olayları, Batı tarihlerinde olduğu gibi sebep- sonuç ilişkisi içerisinde vermiştir³⁶². Eserinde Asya ve Avrupa’nın siyasi özetine de yer vererek daha geniş bir tarih anlayışı sergilemiş ve buralardaki devletler ve politikaların ilişkisini analize çalışmıştır³⁶³.

XIX. yüzyılın en önemli Osmanlı tarihçisi şüphesiz Ahmed Cevdet Paşa’dır³⁶⁴. Yazdığı devre ait bütün vekayinameleri, tercüme kitaplarını, hatıratları ve arşiv belgelerini birer birer gözden geçiren ve bu belgeleri büyük bir itina ile inceleyen Ahmet Cevdet Paşa kendinden önce gelen vakanüvisleri, müellifleri, Hammer’i görmüş ve bu eserlerden azami ölçülerde faydalanarak eserlerini meydana getirmiştir³⁶⁵. “*Tarih-i Cevdet*” adlı eserini otuz yıllık bir çalışma sonucunda tamamlamıştır³⁶⁶.

Ahmed Cevdet Paşa, aktif bir ilim adamı; fakih, tarihçi, edip, mütefennin, siyaset adamı ve mütefekkir olarak Müslümanların kendi inançlarından, şahsiyetlerinden ve kimliklerinden uzaklaşmadan gelişmelere yönelmelerini sağlama ve hatta bunun metodunu çizme yolunda büyük emek vermiş, Osmanlı toplumuna yeni ufuklar açmış bir şahsiyettir. Tarihî belgeleri yorumlama ve değerlendirme

³⁵⁹ N. Köken, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi (1923-1960)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2002, s.9.

³⁶⁰ B. Lewis, “Türkiye’de Tarihçilik ve Milli Uyanış”, *Türk Yurdu* 2/3(285), s.9-12.

³⁶¹ İ. Ortaylı, *Tarih Yazıcılık*, s.87.

³⁶² F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. C. Üçok), Mersin 1992, s.391-392

³⁶³ N. Köken, *a.g.t.*, s.9-10.

³⁶⁴ O. Keskiöğlü, “Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1, 1966, s.221vd.

³⁶⁵ İ.H. Demircioğlu, “Osmanlı Devletinde Tarih Yazımının Tarih Öğretimi Üzerine Etkileri”, *Milli Eğitim* 193, 2012, s.118.

³⁶⁶ Y. Ünal, “Türkiye’de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi (15-20. YY) ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırılmalı Analizi”, *Kelam Araştırmaları* 8:2 (2010), s.183vd.

bakımından, modern tarihçiliğin önderliğini yapmıştır³⁶⁷. Belgelerin yorumunu yaptığı gibi bunlardan bazılarını eserinin sonuna tam metin olarak koymuştur. Ahmed Cevdet Paşa, devlet belgelerini gördüğünden hatt-ı hümayûn, ferman, hüküm, berat, tayin, azil ile ilgili belgelerin kapsamını tam olarak öğrenip, bunları değerlendirmek imkânını bulmuştur. Bunları değerlendirirken de, kendisinden önce yazılmış olan Dünya ve Osmanlı tarihçilerinin eserlerinden de yararlanmış ancak bunların sadece isimlerini zikretmekle yetinmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, pek çok belgeyi ve bilgiyi ilk defa ortaya koyan bir tarihçidir. Nitekim “*Sened-i İttifak*”, arşiv belgelerinden yararlanılarak ilk kez onun tarafından ortaya konulmuştur³⁶⁸.

Ahmed Cevdet'in “*Tarih-i Cevdet*” adlı eserindeki ana kaygılarından biri, okurların söz konusu dönemin savaşlarını ve diplomatik krizlerini kavramasını sağlamaktı. Bu sebeple beşinci ciltte, Avrupa'nın siyasî tarihine önemli yer ayırmış, özellikle de Fransız Devrimi üzerinde durmuştu. Artık Osmanlı Devleti'nin hareket alanını belirleyen milletlerarası ilişkilerdeki değişimlere bu kadar dikkatle eğilmesi, sadece metodolojik bir yenilik olarak değil, aynı zamanda Ahmed Cevdet Paşa'nın siyasî kaygılarının bir göstergesi olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin yüzyılın ortalarında Tanzimat denen yeniden yapılanma sürecinden geçişine tanık olan Ahmed Cevdet Paşa, belli ki bu süreci tarih yazımı aracılığıyla meşrulaştırma gayesini güdüyordu³⁶⁹. Tanzimat devrinin tarih anlayışındaki değişme ve gelişmeleri, hiç yabancı dil bilmeyen, yerli ürünlere bakarak tarihi yazan bir başka modern tarihçiyi, Mustafa Nuri Paşa'yı ortaya çıkardı. “*Netayicü'l-vukuat*” adlı bu önemli

³⁶⁷ M.H. Yinanç, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat I*, s.576.

³⁶⁸ E. Uzundal, “19. Yüzyıl Tarih Yazıcılığı ve Ahmed Cevdet Paşa”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*2 (2), 2013, s.113.

³⁶⁹ Ahmed Cevdet Paşa, siyasî ittifakları ve savaşları bağlamlarına yerleştirerek ele almasıyla vakayiname türüne bir dizi biçimsel yenilik getirmiştir. En azından bazı bölümlerde, Osmanlı vakayinameciliğinin geleneksel tarzı olan olayları yıl yıl anlatma, her kısmın sonunda da o yılki tayin ve vefatların listesini verme uygulamasının dışına çıkmıştır. Bazı ciltlerin sonuna kullandığı birincil kaynakları gösteren ekler koymuştur; eski vakanüvisler ise kullandıkları kaynaklardan bahsetmek istediklerinde bunu metnin içinde yapıyorlardı. Üstelik Ahmed Cevdet Paşa, 16. yüzyıldan beri vakayinamelerde kullanılan ağdalı Osmanlıcaya son derece hâkim olmasına rağmen dönemin eğitilmiş insanların konuşma diline epey yakın bir dille yazmıştı. Bunu son derece bilinçli bir şekilde yapıyordu ve gelenekten kopuşunun gerekçesi olarak daha geniş bir okur kitlesine ulaşma ihtiyacını ileri sürüyordu. Bkz.S. Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, (Çev. Z. Altok), İstanbul 2003, s.222-223.

eser, ilginç tahlilleri ve Avrupa ile Osmanlı ilişkilerini ustalıkla ele alışı yanında, kendi hatalarını da sergilemektedir³⁷⁰.

Pedagogik bakımdan tarihçiliğimizde devrim yapan ve sonraki nesillerin de elden bırakamadıkları bir eser, Ahmed Vefik Paşa'nın *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*'sidir. Genç nesil, bu imzasız eserle, Avrupa, dünya ve Osmanlı öncesinden 19. yüzyıl ortasına kadar tarihi, Paşa'nın özgün mantığıyla ve aşıladığı merakla tanımayı öğrendiler. Ahmed Vefik Paşa, eserinde Osmanlı Devleti'ni kuruluş, yükseliş, olgunlaşma ve gerileme dönemlerine tekabül eden bölümlere ayırdığı gibi devlet teşkilatından da bahsetmiştir. Onun ders notlarında, menkıbevî bilgiye yer vermesiyle birlikte Batı metodlarını da uygulamak istediği görülmektedir³⁷¹.

Polonya mültecilerinden Mustafa Celâlettin Paşa, 1869'da çıkardığı "*Les Turcs: anciens et modernes*" (Eski ve Yeni Türkler) adlı kitapta, Türkleri Batılılaşma amacına ikna etmek için Batı uygarlığını oluşturan kavimlerle Türklerin aynı kökenden geldiğini ileri sürmüştür. Batı metodolojisine yönelirken "*Türklerin Tarihi*" perspektifini geliştiren bir diğer eser olan "*Tarih-i Âlem*"i (1876) Süleyman Paşa, askerî okullarda Türkler hakkında yanlış ve yıkıcı anlatımlar taşıyan çevirilerin okunmasını doğru bulmadığı için yazmıştır³⁷². Yine Darülfünun'un Fransız ve Macar Türkolojisi'nden esinlenen öğretim üyelerinden Necib Asım da milliyetçiliğin, "*Pantürkizm*" biçiminde yayılmasına katkıda bulunmuştur³⁷³.

Tanzimat döneminde az sayıda da olsa Avrupa metodolojisinin müracaat kitaplarına uygulandığı da görülmektedir. Şemseddin Sami Beyin tarih-coğrafya bilgileri ihtiva eden "*Kamusül-Âlam*" adlı ansiklopedik eseri bu devirdeki bilimsel tarihçilik konusundaki çalışmalara öncülük etmiştir. Bu eserle ilgili coğrafya bölümünde daha geniş bilgi verilecektir.

Netice olarak XIX. yüzyıl, tarihçiliğin bu en parlak çağındaki tarih alanındaki gelişmelerden, Osmanlı klasik tarih yazıcılığının yeteri kadar etkilendiğini söylemek mümkün değildir. Batıdaki Modern tarihçilik hususundaki çalışmalar Tanzimat döneminde Osmanlı tarihçiliği üzerinde şüphesizki etkili olmuştur. Bu devirde, bilimsel tarih araştırma ve dallarının doğduğu da bir gerçektir. Ama bu çalışmaların

³⁷⁰ İ. Ortaylı, *Tarih Yazıcılık*, s.92.

³⁷¹ İ. Ortaylı, *Tarih Yazıcılık*, s.93.

³⁷² İ. Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, İstanbul 2006, s.149.

³⁷³ H. Berktaş, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi IX*, İstanbul, s.2456vd.

bir kurumlaşmaya ve devamlılık gösteren kadrolarla, sağlıklı bir gelişmeye gittiğini söylemek zordur³⁷⁴.

II- II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ TARİH ÖĞRETİMİ

Tanzimattan beri devam eden modernleşme çabaları II. Abdülhamid Devri'nde merkeziyetçi ve daha kontrollü bir tarzda devam etmiştir ki bu faaliyetleri eğitim alanında da görmekteyiz. Tanzimatın getirdiği pozitif bilimlere ağırlık veren eğitim sistemi II. Abdülhamid'in saltanatının ilk on beş yılı boyunca devam etmiş ise de; II. Abdülhamid'in himayesine aldığı (Tıbbîye, Mülkîye ve Harbîye gibi) okullarda yaygınlaşan pozitivist/materyalist düşünce artıp kendisine muhalefete dönüşünce, tedbir olarak eğitimde dinselleşme etkili olmaya başlamış ve özellikle memur yetiştiren mektepler başta olmak üzere bütün okullarda din ve ahlak dersleri arttırılmıştır³⁷⁵.

II. Abdülhamid döneminde kendisine muhalefet artınca “Resmi ideoloji” olarak din ve ahlâk dersleri arttırılmıştır. “Resmi Tarih” önemli bir kurum haline dönüşmüştür. II. Abdülhamid “İslam-Türk Sentezi” oluşturma çabası gütmüştür. II. Abdülhamid tahttan indirilip II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra “İslam-Türk Sentezi” kabuk değiştirip “Türk-İslam” Sentezine dönüşmüştür. Fakat yeterince olgunlaştırılmayınca Osmanlı Devleti yıkılıp Cumhuriyet ilan edildikten sonra bu durum ırka, kültüre ve hukuka dayalı “Milliyetçilik Sentezi” olarak ortaya çıkmıştır³⁷⁶.

İdadî okullarının ders programlarına bakıldığı zaman gerek leyfî gerekse nehârî İdadîlerinde Tarih derslerine yer verilmiştir. Tarih bazı sınıflarda haftada iki saat, bazı sınıflarda da haftada üç saat olarak okutulmuştur. Yani İdadî okullarından mezun olan öğrenciler yeteri kadar bir Tarih bilgisi donanımına sahip olabilmişlerdir. Fakat şu gerçeği belirtmekte yarar var ki hem leyfî hem de nehârî idadîlerinde 1.yıl Tarih dersleri okutulmamıştır³⁷⁷. Her iki idadî okullarında Tarih dersleri programa

³⁷⁴ İ. Ortaylı, *Tarih Yazıcılık...*, s.425-427.

³⁷⁵ M.Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarih İstatistikleri Dizisi 6, Ankara 2000, s.8.

³⁷⁶ M.Ö. Alkan, *a.g.e.*, s.8.

³⁷⁷ *Ders Programları 1310*, s.112-13; *Maarif Salnamesi 1318*, s.496.

ikinci yılda ilave edilmiştir. İdadî okulların haftalık ders programlarında Fen derslerine daha fazla ağırlık verildiği bir gerçektir³⁷⁸.

1892’de Maarif Nazırı Zühtü Paşa başkanlığında kurulan komisyon, 5 ve 7 yıllık idadîlere bir program hazırlamıştır. Bu program II. Meşrûtiyet devrinde lise ve Sancak idadîleri için kabul olunan programlara kadar uygulamada kalacaktır³⁷⁹. Vilayetlerdeki yedi senelik Leylî idadîler için hazırlanan haftalık ders programının ilk beş (1–5) senelik bölümü, vilayetlerdeki beş senelik Nehârî idadîlere; 4–7 seneleri, Mülkiye Mektebi idadî sınıfları ve İstanbul, Üsküdar Nehârî idadîlerine; 1–3 seneleri, İstanbul ve tüm vilayetlerdeki Rüşdiyelerde uygulanacaktır³⁸⁰.

Bu programa göre Leylî ve Nehârî İdadîleri tüm derslerinin haftalık toplam ders saati ve tarih dersi saatleri 1892 ve 1902 yıllarında şu şekildedir:

A-Yedi Yıllık Leylî İdadîlerin Haftalık Ders Programlarına Göre Tarih Ders Saatleri

Yedi Yıllık Leylî İdadîlerin Haft. Ders Prog. Göre Tarih Ders Saatleri (1892)³⁸¹.

	1. Yıl	2. Yıl	3. Yıl	4. Yıl	5. Yıl	6. Yıl	7. Yıl
Ders Saati	18	20	25	25	25	25	25
Tarih	-	2	3	2	2	2	2

³⁷⁸ F. Özteke, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Tarih Eğitimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006, s.101.

³⁷⁹ F. R. Unat, *a.g.e.*, s.45.

³⁸⁰ R. Yıldız, *I. Meşrutiyyet Döneminde Uygulanan Tarih Eğitimi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006, s.123.

³⁸¹ *Ders Programları 1310*, s.12.

B- Beş ve Yedi Yıllık İdadîlerin Haftalık Ders Programlarına Göre Tarih Ders Saatleri

B.1- Beş Yıllık Nehârî İdadîlerin Haftalık Ders Programlarına Göre Tarih Ders Saatleri (1892)³⁸².

	1. Yıl	2. Yıl	3. Yıl	4. Yıl	5. Yıl
Ders Saati	18	20	25	25	25
Tarih	-	2	3	2	2

Yukarıdaki verilen Yedi Yıllık Leylî İdadîlerin Haftalık Ders Programına göre tarih derslerinin müfredatı senelere göre şu şekildedir:

B.2- Yedi Yıllık Leylî İdadîlerin Tarih Dersi Müfredatı (1892)³⁸³.

Yıl	Hafta	Tarih Dersi	Müfredat
1	-	-	-
2	-	Tarih-i İslâm	Tarih-i Enbiya ile Zuhur-ı Devlet-i Osmaniye'ye kadar hulefa ve selâtin-i İslamiyenin muhtasaran teracim-i ahvâli ve başlıca vakayı gösterilir
3	3	Tarih-i Osmânî	Devlet-i Aliye- i Osmaniye'nin müfid ve muhtasar sûretde tarihi gösterilecektir.
4	2	Tarih-i Umûmî	Muhtasar ve müfid sûretde Kurûn-ı ûlâ ve Kurûn-ı vusta vakayı gösterilecektir.
5	2	Tarih-i Umûmî	Kurûn-ı âhire tarihi gösterilecektir.
6	2	Tarih-i Umûmî	Mufassal Kurûn-ı ûlâ ve Vasat tarihleri.
7	2	Tarih-i Umûmî	Kurûn-ı âhire tarihi gösterilecektir.

1902'de vilayet merkezlerindeki Leylî İdadîler, temel dersler birlikte okutulmak ve öğrenim süresi ziraat için 6'ya indirilmek diğerleri için 8'e çıkarılmak

³⁸² Ders Programları 1310, s.13.

³⁸³ Mahmud Cevad, a.g.e., s.317-320.

suretiyle bir kısmına Ziraat ve bir kısmına Ticaret ve Sanayi şubeleri konup çok amaçlı okullar haline getirilmiştir³⁸⁴.

1902 (1318) Yılına ait Leylî ve Nehârî İdadîye-i Mülkîye Mekteplerine Mahsus Haftalık Ders Programına göre, tüm derslerinin haftalık toplam ders saati ve tarih dersi saatleri şu şekildedir.

C- Rüşdiye ve İdadîlerde Okunacak Ulûm ve Fünûnun Haftalık Ders Programına Göre Tarih Ders Saatleri (1902)³⁸⁵.

	1. Yıl	2. Yıl	3. Yıl	4. Yıl	5. Yıl	6. Yıl	7. Yıl	8. Yıl
Toplam Ders Saati	19	21	23	23	23	24	24	24
Tarih-i İslâm ve Osmânî	-	2	2	-	2	2	1	1

Yukarıdaki programa göre tarih derslerinin müfredatı, senelere göre şu şekildedir:

İkinci Sene, haftada iki ders Tarih-i İslâm okutulmaktaydı. İşlenen konular ise; Tarih-i Enbiya aleyhimessem, Hz. Âdem, Hz. Havva aleyhimessem, Hz. Âdem ve Havva'nın cennetten hurucu, Züriyet-i beni Âdem. Hz. Şit, Hz. İdris, Hz Nuh aleyhimessem, Hz Nuh'un oğulları, Ham, Sam, Yafes, Tufan-ı Nuh, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İshak aleyhimessem, Hz. Eyyub aleyhimessem, Hz Yakub, Hz. Yusuf aleyhimessem, Hz Musa, Hz Harun aleyhimessem, Hz. Yuşa, Hz İsmail, Hz. Davud, Hz. Süleyman aleyhimessem, Hz. İsa aleyhimessem dönemleridir³⁸⁶.

Üçüncü Sene, haftada iki ders Zuhur-ı İslâm: Arabistan'ın ahvâl-i kadimesi, Hatemü'l Enbiya Resul-i Mücteba "Muhammed'ül Mustafa" aleyhi ekmelü't tehâyâ Efendimiz Hazretlerinin bi'setî Din-i mübin-i İslâm'ın suret-i intişarı. Gazve-i

³⁸⁴ F.R. Unat, *a.g.e.*, s.46.

³⁸⁵ *Ders Programları 1318*, s.6.

³⁸⁶ *Ders Programları 1318*, s.122.

peygamberi, Hulefa-yı Râşidîn (r.a), Hulafâ-i Emeviye, Hülefa-i Abbasi'ye konuları işlenecektir³⁸⁷.

Beşinci Sene, haftada iki ders: Tarih-i Osmânî, Zuhur-ı İslâm'dan memâlik-i mevcudenin ahvâli, Fahri kâinat Efendimiz Hazretlerinin bi'seti, Din-i mübin İslâm'ın kible-i sâriden'den keyfiyet-i vaz' ve tesisi ve suret-i tevsii ve intisarı, Hicret-i Nebevi, Gazavat-ı Peygamberi, Devlet-i Beni Emeviye, Devlet-i Abbasi'ye, Harun Reşid asrı, Hicretten iki asır sonra Memâlik-i Arabın azameti, Endülüs Devlet-i Emeviye'si konuları işlenecektir³⁸⁸.

Altıncı Sene, haftada iki ders: Beni Agleb hükümeti, Fatimiyyun Devleti, Devlet-i Eyyubiye, Ehl-i Salib muharebeleri, Al-i Büvehy Devleti, Beni Tahir Devleti, Beni Leys hükümeti, Al-i Sâmân, Al-i Sebüktekin, Selçukiler Devleti, Kirman Selçukîleri, Rum Selçukîleri, Atabegler, Tatar istilası, Medeniyet-i İslâmiye, Ulûm ve Maarif ve sanâi-yi İslâmiye konuları işlenecektir³⁸⁹.

Yedinci Sene, haftada bir ders: Tarih-i Osmanî okutulacaktır. Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin suret-i zuhuru, Devlet-i Aliye'nin zuhuru sırasında mevcut olan devletler ve Anadolu kıtasının ahvâli. Osman Gazi Hazretleri, Devleti Aliye-i Osmaniye'nin tesisi, Orhan Gazi Hazretleri, Usul-i askerîye tesisi, Osmanlıların Avrupa kıtasına mürûru, Hüdavendigâr Sultan Murad Han Hazretleri, Rumeli Fütuhâtı, Kosova muharebesi ve Yıldırım Bâyezîd Hazretleri fütuhâtı, Timurlenk, Çelebi Sultan Mehmed Hazretleri, Sultan Murad Sâni Hazretleri, Varna muharebesi, Fatih İkinci Sultan Mehmed Hazretleri, İskender Bey, fütuhât-ı saire, Sultan Bayezîd Han Sâni Hazretleri, Yavuz Sultan Han Hazretleri, Çaldıran muharebesi, fütuhâtı, Hilafet-i mukaddes-i İslâmiye'nin Ali Osman Hazeratına intikali konuları işlenecektir konuları işlenecektir³⁹⁰.

Sekizinci Sene, haftada bir ders: Kanuni Sultan Süleyman Han Hazretleri, Muharebatı, Viyana muhasarası, Barbaros Hayreddin Paşa, Sokullu Mehmed Paşa, İkinci Sultan Selim ve Üçüncü Sultan Murad Han Hazeratı, fütuhât, Üçüncü Sultan Mehmed ve Birinci Sultan Ahmed Han Hazeratı, Birinci Sultan Mustafa Han ve İkinci Sultan Osman Han Hazeratı, Dördüncü Sultan Murad Han Hazretleri,

³⁸⁷ Ders Programları 1318, s.123.

³⁸⁸ Ders Programları 1318, s.123.

³⁸⁹ Ders Programları 1318, s.124.

³⁹⁰ Ders Programları 1318, s.124-125.

Bağdat'ın fethi, Sultan İbrahim ve Dördüncü Sultan Mehmed Han Hazeratı, Köprülü Mehmed ve Ahmed Paşaların hidematı, İkinci Sultan Süleyman Han ve İkinci Sultan Ahmed Han Hazeratı, İkinci Sultan Mustafa Han Hazretleri, Karlofça muahedesi, Üçüncü Sultan Ahmed Han Hazretleri, Baltacı Mehmed Paşa, Büyük Petro, Birinci Sultan Mahmud Han, Üçüncü Sultan Osman Han ve Üçüncü Mustafa Han ve Birinci Sultan Abdülhamid Han Hazeratı, Üçüncü Sultan Selim Han Hazretleri, Bonapart'ın Mısır ve Suriye seferi, Dördüncü Sultan Mustafa Han Hazretleri, İkinci Sultan Mahmud Han-ı Adlî Hazretleri, Islahat-ı dâhiliye, Yeniçerililerin ilgası, Nizam-ı Cedîd'in tesisi konuları işlenecektir³⁹¹.

İkinci Abdülhamid Döneminde siyasal kaygılarla okulların sıkı denetim altına alındığı görülmektedir³⁹². İkinci Abdülhamid'in bu kaygılarını haklı çıkartacak bazı bulgular mevcuttur. Öğrenci anılarında, tarih derslerinde bazı öğretmenlerin Fransız Devrimine çok önem verdiği anlaşılmaktadır. Fransız devrimi konularının tarih dersinin bir tür gizli müfredatı olduğu öğrencilerin sıkça anlattığı anıdır³⁹³. Bu devirde, mektep idarelerinin sıkıştırıldığı, meşrutiyet yanlısı hocaların okullardan tard edildiği ve Tarih-i Umûmî ve Edebiyat gibi derslerin programlardan çıkarıldığı görülmektedir. Yine bu dönemde sıbyan mekteplerinden tarih dersi, rüşdiye mekteplerinden ise umûmî tarih dersleri kaldırılmıştır. Rüşdiye mekteplerinde tarih dersi sadece Tarih-i Osmanî ile okutulmaktaydı³⁹⁴.

Bu hâdiseleri Doktor Rıza Tefik de şu şekilde anlatır³⁹⁵:

“Mekteb-i Mülkiyenin pek parlak ve uyanıklık devri idi. Hocalarımız Türkiye'nin en büyük ulemasından müteşekkil bir heyeti mümtaze idi. Talim pek serbest ve talebenin seviyye-i irfanı çok yüksekti. Şiir zevki ve heyecanı âdeta umumî idi. Namık Kemal'in, Ziya Paşa'nın, Hâmid'in, Ekrem'in bir beyti bütün mektep talebesini heyecana getirirdi. Yalnız Mülkiye Mektebinde o zaman başlı başına şair olarak İbnürreşad Ali Ferruh, İhsan, Ali Kemal ve bilâhare İskıraper Kaymakamı

³⁹¹ Ders Programları 1318, s.125-126.

³⁹² B.S. Bolat, “Tanzimat'tan Demokrat Partiye Kültür Politikaları ve Tarih Anlayışları”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/8, 2012, s.234.

³⁹³ B. Ata, “Öğrenci Anılarında Tarih Öğretmenleri ve Uygulamaları (1882-1957)”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2012:1(1), s.91-92.

³⁹⁴ F.K. Doğanay, *a.g.m.*, s.114.

³⁹⁵ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.614.; A. Uçman, Rıza Tefik (Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri), Ankara 1986, s.8.

namiyle şöhretşiar bir şairi sufi olan Ali Rıza ve benim sınıf arkadaşım olan Ali Şeydi merhumları zikretmek yeter. Yoksa herkes bu muhiti irfan içinde şairliğe namzet olarak yetişiyordu. Ben de onlardan biri idim ve şiir yazıyordum. Edebiyattan, şiir ve inşadan da birinci çıkmıştım. Bu devr-i saadet bir devr-i nikkete döndü, jurnal edilen mektep Hocaları hep dağıldı, tahsil ve talim usulü kontrol altına alındı. Buna karşı talebe fena halde isyan etti. Bunların içinde ben de vardım. Bazı kişileri tard ettiler, onların içinde de ben vardım.”

Biraz sonra Murat Bey'in Avrupa'ya kaçıışı ve orada istibdat ve mutlakiyet aleyhinde yazılar yazışı gerek bu mektepte gerek başka mekteplerde Umûmîyetle Tarih ve Edebiyat tedrisatını sıkı bir kontrol altına alınmayı gerektirdi. İşte bu vaziyetlerden, bu taşkınlıklardan dolayı olacak ki 1307 tarihinde Mâbeyin Başkâtibi Sadrâzama tebliğ ettiği bir iradede şöyle diyor: “*Mektebi Mülkîye tahsili ilm ü marifet ve iktisab-ı hüsnühulk ile ileride Devlete hidematı sadıkane ibraz edecek memur yetiştirmek maksadı âlisiyle tesis ve küşat edilmiş olup hâlbuki Avrupa devletlerinin tesis ettikleri Mekâtib kendi usulü hükümetlerini teşyit ve takviyeye hizmet edecek efkârda adam yetiştirmeye salih bir halde teşkil eylemekte oldukları gibi memâlîk-i mahrusada açılan Rum ve Ermeni mekteplerinden dahi bir fikir ve terbiye dâhilinde olarak matlupları veçhile şakirdan yetiştirmekte oldukları halde zikrolunan Mektebi Mülkîye'den neşet etmiş bulunanlardan bazılarının ayrı ayrı efkâr ve etvarla mütehâllik oldukları bunlardan hizmeti şahâneye alınmış olanlarla bilmukayese anlaşılmiş olmasıyla mektepte tahsil ve tedris hususatiyle beraber şakirdanın emri terbiyesi dahi nazarı dikkat ve itinada tutulacak mevaddan bulunduğundan şakirdanın itikadı kavîm ve bir mesleki makul ve müstakim üzere iktisabı terbiye etmeleri zımında mektebin her sınıfında akait ve ahlaktan bir münasip ders tedris edilmesi lâzım eden olmasına ve bu maksadı mütenabihin temini husulü mualliminin ahlakı kerime ve sıfatı memduha ile muttasıf olmalarına mütevakkıf bulunmasına binaen bu cihetlerin nazarı itibara alınarak bir karar ittihazı...³⁹⁶” Böylece Padişah Sadrâzama Mülkîye talebesinin mutlakiyet ve istibdat ideolojileriyle beslenmemiş olduğundan şikâyet ediyor ve tedbir alınmasını istiyor.*

³⁹⁶ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.614-615.

Hazine-i Evraktaki vesikalardan anlıyoruz ki Padişahın bu ihtarı üzerine Babîâli ve Maarif Nezareti telâş ediyorlar. Programı değiştiriyorlar, muallimler için bir talimatname yapıyorlar ve bilhassa bu talimatnamenin bir maddesinde muallimlerin ders mevzuu haricinde söz söylemelerini menediyorlar ve “şaaire sadakata muhalif hareket eden muallimlerin ibretenlissarin şiddetle tedip” edileceğine dair Mâbeyne teminat veriyorlardı³⁹⁷.

1890 yılında Yıldız Sarayı'na gönderilen raporların birinde; Mekteb-i Mülkîye tarih öğretmenlerinden Mithat Bey'in uygunsuz davranışlarından endişe duyulduğu ve daha önce kullanılan kitabı okutmadığı belirtilmektedir. Öğrencilerine her gün tarih dersinde, Mısır, Yunan ve Roma Tarihini yazdırdığı belirtilerek dini konularla da alay ettiği tespit edilmiştir. Bu duruma cevap olarak tavsiye edilen kitapların dışına çıkarak zaman harcamayan okul öğretmenlerine ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir³⁹⁸.

II. Meşrutiyet döneminin meşhur simalarından olan 1900 yılında Mülkîye Mektebi'nden mezun olan ve daha sonra Yanya İdadisi'nde tarih öğretmenliği ve 1909 yılında da Darülmuaallimin müdürlüğü yapmış olan Satı Bey, tarihin faydaları ve meşrutiyet dönemindeki tarih öğretimi hakkında yazmış olduğu “*Tarih Tedrisatının Usûl-i Esasiyesi*³⁹⁹” isimli risalesinde; II. Meşrutiyet döneminde tarih biliminin okullarda okutulmaya başlandığını, eskisinden daha fazla kitap yazıldığını ancak tarih derslerinde öğretmenlere rehberlik edecek bir eserin olmadığından bahsederek yazısını öğretmenlere rehberlik etmesi amacıyla kaleme aldığını belirtir. Satı Bey yazısında okullarda tarih nasıl okutulmalıdır? Konusuna cevap aramaya çalışmıştır. Tarihin faydalarından bahsettiği giriş bölümünde bu ilmin en büyük faydasının çocuklara vatan sevgisi vermek olduğunu belirtmiş ve başka bir dersin bu

³⁹⁷ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.615.

³⁹⁸ İ.C. Türk, *Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi (1839-1922)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2006, s.119-120.

³⁹⁹ Satı Bey'in öğretmenler için tarih derslerine rehberlik etmesi açısından hazırladığı kılavuz niteliğindeki yazısı 1327/1910 tarihinde başyazar olduğu *Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuasında* yayınlanmıştır. Bkz. “Tarih Tedrisatının Usûl-i Esasiyesi”, (Kısaltma: Tarih Tedrisatı), *Tedrisât-ı İbtidaiyye Mecmuası*, Sene:1, Sayı:8, s.92-98.; Bu yazı ile ilgili yapılan diğer çalışmalar ise şunlardır: E. Kömür, “Satı Bey Tarih Eğitiminin Temel Esasları”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2013: 2 (2), s.212-227; R. Doğan, “Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi”, *Dini Araştırmalar* 4/1, Eylül-Aralık, 2001, s.197vd; M. Ergün, “Satı Bey Hayatı Türk Eğitimine Hizmetleri”, *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, 1987, s.4vd.

konuda tarihin yerini alamayacağını vurgulamıştır⁴⁰⁰. Dönemin eğitim anlayışında eleştirdiği konu ise ezberciliktir. Özellikle çocukların ezberci bir eğitimden kurtarılması gerektiğinden bahsetmiştir. Yerel ve sözlü tarih⁴⁰¹ düşüncesinin tezâhür ederek genç zihinlere tarihin yerleştirilmesi gerektiğinin altını çizen ve ders kitapları noktasında da Fransızcadan yapılan tercüme eserlerin öğrencilere yanlış bilgiler sunduğundan yakınan yazar, kitapların millî ve vatanî konulardan bahsetmesi ve buna uygun şekilde öğrenciye vermesini istemiştir⁴⁰².

Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Osmanlıca Kitapları'nda bulunan *Mekteb-i İdadîye-i Hazret-i Şahanenin İmtihan Risalesi* isimli eserde tarih derslerinde sorulacak ya da sorulması öngörülen örnek sorular bulunmaktadır. Bu eserde bulunan tarih soruları şu şekildedir. “*Fenn-i tarihten irad olunan es'ele, Hazret-i Nuh Aleyhisselamın ahvâl-ı saadetlerinin beyanı, Kanuni Sultan Süleyman Hazretlerinin müddet-i ömr-i şerifleri ve saltanatları ve zaman-ı saadetlerinde vaki' olan fütuhatın izahı ve Fatih-i İstanbul Sultan Mehmed Hazretlerinin dahi ömr-i şerifleriyle zaman-ı saltanatlarında olan vekayi'in şerh olunması*⁴⁰³.” Her ne kadar Osmanlı mekteplerinde ezberciliğin yaygın bir illet olduğu bilinse de, bu örnek sorular aslında ezberci bir eğitim anlayışının en azından tarih alanında hâkim olduğunu göstermediğinin yanında öğrenciyi yoruma ve öğrendikleri bilgiyi muhakeme etmeye yönelik olduğu düşünülebilir. Günümüzde bu tür sorulara klasik tip yazılı soruları

⁴⁰⁰ Bugün katiyen ispatlanmış gerçeklerdendir ki Alman birliğinin kurulması, Prusya okulları tarafından hazırlanmıştır; bu konuda okul öğretmenlerinin kullandıkları silahların en etkilisi ise, tarih dersleri olmuştur. Bulgaristan'ın, Yunanistan'ın bağımsızlığı da okullarında saçılan tohumlar ile hazırlanmıştır; bu tohumların en kuvvetlileri de tarih dersleri aracılığıyla saçılmıştır. Onun için şüphe etmemeliyiz ki, bizde de hakiki ittihat ve terakki, ancak okullarda saçılacak tohumlardan meydana gelecektir ve bu tohumların en önemlileri de ancak tarih dersleri ile saçılabilecektir. Satı Bey, *Tarih Tedrisatı*, s.96.

⁴⁰¹ Tarih derslerine uzak memleketlere ve eski zamanlara ait olaylar ile değil, en yakın zamanlara ve en yakın memleketlere -hatta mümkün olduğu vakit bulunulan kasabaya- ait olaylar ile başlamalıdır; en son seferlere, en yeni savaflara ait fıkralar... Kasabada hâlâ yaşayan gazilere, evlatları herkesçe bilinen şehitlere ait hikâyeler... Tarih derslerinin ilk esaslarını oluşturmalıdır... Satı Bey, *Tarih Tedrisatı*, s.97.

⁴⁰² Fransızcadan tercüme edilmiş ders kitapları, ayrıntılı kitaplardan- hiçbir eleme yapılmaksızın- özeteniyormuş küçük tarihler, bunları ezberletmekle meşgul öğretmenler, Sultan Osman'ın sağ mı ölü mü olduğunu bilmeyen çocuklar, Kırım Savaşını bir Fransız- Rus Savaşı betimlencesine nakleden öğrenciler... Memleket almak ile elma almak arasındaki farkı takdir edememiş çocuklar... Takım takım geçiyor ve bana acı ve derin bir teessürle heyhat dediriyor... Satı Bey, *Tarih Tedrisatı*, s.98.

⁴⁰³ *Mekteb-i İdadîye-i Hazret-i Şahanenin İmtihan Risalesi*, Atatürk Kitaplığı Muallim M. Cevdet Osmanlıca Kitapları, MC_Osm_K.01346. Tarihsiz, s.16.: Bu risalede Kani Mehmed Efendi, Mehmed Emin Efendi, Halil Efendi, Hasan Efendi ve Mustafa Efendi gibi isimlerin bulunması bu risalenin bir heyet tarafından yazıldığını göstermektedir.

diyoruz. Klasik tip yazılı sorularıyla öğrencilerin üst düzey davranışları ölçülebilir. Yeni ve orijinal fikirler üretme, yorumlama, analiz etme ve sonuç çıkarma gibi... Dolayısıyla bu sorulara bakarak doğrudan ezberci bir anlayış uygulanmış demek doğru olmaz çünkü sorularda tek bir cevap istenmemiş. Öğrenciler bu sorulara cevaben istedikleri kadar cevap yazabilirler ve yorum, analiz, olayların sebep ve sonuçlarıyla günümüz olayları arasında bağlantı kurma gibi farklı düzeyde cevap verebilirler. Bununla beraber bu soruların cevabı uzun yanıtlıdır. Ezberci anlayışa dayalı sorular olsaydı kısa cevaplı sorular sorulması gerekirdi. Örneğin Zigetvar seferi kaç yılında yapıldı? İstanbul hangi padişah zamanında fethedildi? Klasik tip yazılı sorularının cevabı her öğrenciye göre değişebilir. Her öğrencide aynı cevap oluşmaz, öğrenciler derste öğrendiği ve çalıştıklarından akıllarında kalanları yazar. Bu duruma göre idadîlerde tarih dersi imtihanlarında soruların soruluş şekline bakarak idadîlerde tarih eğitimi ve öğretiminde tamamen ezberci bir eğitim anlayışının uygulanmadığı ya da en azından bu soruların bir heyet tarafından hazırlandığını düşünürsek mekteplerde ezberciliğe yönlendirme yapılmadığı sonucuna ulaşabiliriz.

III. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OKUTULAN KİTAPLAR

Tanzimat döneminden itibaren giderek artan şekilde tarihe verilen önem, tarihin siyasallaşmasına yol açmıştır. Bu sebeple Tanzimat döneminden başlayarak tarih yazımı ve öğretimine ideolojik bir hüviyet verildiği gözlemlenmektedir. 15 Şubat 1857 (20 Cemaziyelahir 1273) tarihli Matbaa Nizamnamesi'ne göre herhangi bir kitap veya risalenin basımı ancak Nizamnamede belirtilen şekilde incelendikten sonra basılabilecekti⁴⁰⁴. Devletin egemenliğine ve devlete zarar verebilecek hususların tespiti için Meclis-i Maarif'in kitapları incelenmesi gerekiyordu. II. Abdülhamid döneminde eğitim sürecinde ders kitaplarına büyük ağırlık verilmiştir. Kitapların hazırlanmasında, düzenlenmesinde, muhtevasında ve bazen de yasaklanmasında ciddi tahkikat yapılmıştır. 22 Ocak 1888 (9 Cumadelula 1305)

⁴⁰⁴ D. Çakmak, "Osmanlı Telif Hukuku İle İlgili Mevzuat", *SÜTAD*, 21, 2007, s.205-206.

tarihinde Matbaa Nizamnamesi yeniden düzenlenerek basılacak her şey denetim altına alınmıştır. Bu nizamnameye göre⁴⁰⁵:

Osmanlı memleketlerinde basımevi açmak isteyenlerin elinden padişahın kutsal haklarına ve devletin çıkarlarına dokunur eserler basmayacağına dair senet alındıktan sonra Dâhiliye Nezareti'nden ruhsatname verilir (Madde 5). Basımevlerinin içinde mürettepler ve başka işçiler çalışırken kapısı yalnız bir zemberek ile kapalı olacak ve iki yanında dükkân ve başka yapılar varsa, basımevlerinin içerisinden onlara geçilebilir kapı ve pencere gibi şeyler olmayacaktır (Madde 15). Maarif Nezareti, Matbuat idaresi memurlarıyla, gerektiğe zabıta memurlarıyla her zaman basımevini muayene edebilirler (Madde 16). Her basımevi sahibi Matbuat İdaresince istendiğinde, kullandığı aletlerin tümünü ve cinsini bildirecek, basımevinde bulunan çeşitli harflerin basılı örneklerini dahi verecektir (Madde 17). Hiçbir basımevi sahibi, basacağı kitabı Maarif Nezaretinden resmi ruhsatı alınmadıkça basamaz (Madde 19). Yabancı memleketlerde basılmış kitap ve dergilerle her çeşit resim, madalya, arma ve benzeri şeyler İstanbul'da Maarif Nezaretinden, vilayetlerde valiliklerden ruhsat verilmedikçe Osmanlı Ülkesine sokulamaz (Madde 23-24).

Kısa bir süre sonra bu nizamname yürürlükten kaldırılarak II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar yürürlükte kalan 30 Kasım 1894 (21 Cumadelahir 1312) tarihli Matbaalar ve Kitapçılar Hakkında Nizamname uygulamaya girmiştir⁴⁰⁶.

Bu nizamnamede kitap ve risalelerin basımında dikkat edilecek hususlar şu şekilde belirtilmiştir⁴⁰⁷.

Maarif Nezareti'nin resmi ruhsatı olmadan matbaa sahipleri hiçbir kitabı basamayacaklar (madde 2), Ruhsat almak isteyenler İstanbul'da 3 taşrada ise 2 Osmanlı altını ödemek zorundadır (Madde 8). Hanelerde veya başka mahallerde ruhsat, kitap veya evrak basan kişiye ceza kanununda bildirilen cezalardan başka baskı alet ve edevatlarına zabt olunarak ilgili kişi hakkında 5 ila 20 Osmanlı altını arası ceza takdir olunur (Madde 11). Maarif Nezareti basılması istenen kitaba üç ay

⁴⁰⁵ C. Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul 1977, s.13.

⁴⁰⁶ F. Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*(4),s.89vd.

⁴⁰⁷ *Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri husûsata Dair Kaleme Alınıp Mer'iyet Ahkâmına Bi'l-istizan İrade-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfet-penahî Müteallik ve Şeref-sudûr Buyurulmuş Olan Nizamname Sureti*, Mihran Matbaası, İstanbul 1312.

içerisinde resmi ruhsat verecek veya reddedecektir. Kitabın kaç nüsha basımı yapıldığına dair bir beyanname ile beraber, kitap yayımlanmadan önce kitabın beş nüshası İstanbul'da Maarif Nezareti'ne taşrada ise Maarif müdürlerine verilecektir. Basılan nüshaların aslına uygun olup olmadığı incelendikten sonra, nüshalardan birine aslına uygundur ve yayımlanabileceğine dair bir ibare yazılıp, mühürlendikten sonra sahibine teslim edilecektir. Maarif Nezareti kitabın basılmasına izin vermediği takdirde kitabın sahibinin eser incelemesi için Şurâ-yı Devlet'e müracaat etme hakkı bulunacaktır. Bastığı kitabın tasdikli nüshasını elinde bulundurmeyen matbaa sahiplerinden yedi Osmanlı altınından onbeş Osmanlı altınına kadar nakit para cezası alınacaktır (Madde 20-23). İşbu nizamnamenin neşrinden evvel ruhsat almış olan matbaa sahiplerine harç ödemeksizin yeni ruhsatname verilecektir (Madde 45). II. Abdülhamid döneminde kitap basımı üzerinde tam bir denetim mekanizması oluşturulmuştur.

Tarih ders kitaplarına, öğretmenlerine birçok yasak geldiği bu dönemde tarih ders kitaplarının nasıl olması gerektiğini Zeki Tekin'in "*Tarih Eğitimi Hakkında Bir Vesika*⁴⁰⁸" adlı, kim tarafından kaleme alındığı ve tarihi belli olmayan, fakat Abdülhamid'in şifahi emriyle kendisine yakın bir isim tarafından hazırlandığını düşündüğü bir vesikaya dayanarak hazırladığı makalesinde görmekteyiz. Osmanlı Tarihi ders kitaplarının yazımında istenilenleri özetle şu şekilde vermiştir:

"Yazılacak tarih kitaplarıyla devletin kurucularının millete sevdirmesi gerekir ve ilk terbiyenin insanda "tabiat-ı sâniye" olması sebebiyle ileride asla değişmeyeceğinden dolayı, milli tarih eğitimi gereklidir. Ancak milli tarih gerçek vakalara dayandırılmalı, akıl ve hikmete uygun olmalıdır. Tarihi vakalar gerçeklere istinat ettirmekle birlikte istenilen faydayı sağlayacak tarzda kaleme alınmalı. Osmanlı tarihi kitapları, tarihin hikmetini öğretecek ve çocukların anlayacağı kelimelerle, mübalağadan uzak, yalın bir tarzda kaleme alınmalı. Osmanlıların başarılarını daha iyi anlayabilmek için tarih kitaplarında bir mukaddime olarak hilafetten bahsedilmelidir.

Her yüzyıl bir devir olarak kabul edilmeli ve buna göre; Osman Gazi'nin cülusundan, Yıldırım Beyazıt döneminin sonuna kadar, yüzyıllık döneme devr-i evvel,

⁴⁰⁸ Z. Tekin, "Tarih Eğitimi Hakkında Bir Vesika", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1994, s.75vd.

Çelebi Sultan Mehmet'in cülusundan II. Beyazıt'ın sonuna kadarki döneme devr-i sâni, Yavuz Sultan Selim'in cülusundan III. Murad'ın saltanatının sonuna kadarki dönem devre-i sâlis ve daha sonraki dönemler bu şekilde tanzim edilmeli, ayrıca devirler de bablar, bablar ise fasıllar şeklinde taksim edilmeli. İdadîlerde okutulacak kitaplar ile Rüşdiyelerde okutulacak kitaplar arasında üslup, ifade ve kapasite açısından fark olmalı. İdadîler için mufassal, Rüşdiyeler için muhtasar bir Osmanlı tarihi yazılmalı, aynı tarzda kaleme alınan bu kitaplardan idadîler için yazılacak olanında muhakemeye özen ve önem verilmeli. Öncelikle idadîlerde okutulacak olan kitap kaleme alınmalı, daha sonra Rüşdiyelerde okutulacak kitap ise bundan özetlenerek ortaya çıkarılmalıdır.”

Nuri Doğan, eserinde⁴⁰⁹ II. Abdülhamid ve II. Meşrûtiyet döneminde hazırlanan ders kitaplarını farklı yönleriyle incelemiştir. Bu kitaplar arasında tarih kitapları da bulunmaktadır. Yazarın tespitlerindeki şu ifade II. Abdülhamid Dönemi eğitim anlayışını net bir şekilde ortaya koymaktadır: “*Abdülhamid döneminin iki temel dayanağı vardır, biri padişah, diğeri de din (İslâm) di. Her şey, bir bakıma bu iki temel ölçüte göre şekilleniyordu*”. Bu temeller üzerine hazırlanan “*İslâm ve Osmanlı Tarihi*” ders kitapları, hem besmele hem de padişah övgüsü ile başlayan ve içeriğinin bu temeller üzerinde yoğunlaştığı kitaplar olmuştur.

Bu dönem tarih ders kitapları, Osmanlı saltanatını sevdirmek ve dini eğitim ile yetiyecek tebaayı inanç yönüyle güçlendirmeyi amaçlamıştır. Ancak bunu yaparken tarih yazımını ve öğretimini kısıtlaması bu dönemin ideolojisinin yanlışlıklarından olmuştur. Bu ideolojiye uygunluğu nedeniyle Tanzimat döneminde kuvvetlenen hanedan tarihi ve İslâm tarih anlayışı ve öğretimi daha da güçlenirken Umûmî tarih budanmaya çalışılmıştır. Buna rağmen memleket sever ve ilerici öğretmenler, bulunduğu her fırsattan faydalanarak öğrencilerin yetişmesinde, fikren aydınlatılmasında, memleket dava ve ihtiyaçlarını kavramış ileri bir neslin yetişmesinde başarı göstermiştir⁴¹⁰.

Umûmî Tarih yazarlarının en önemlisi Mizancı Murad'dır. Umûmî Tarih isimli eseri Avrupalı metotlarla yazılmış 6 ciltlik bir dünya tarihidir. Eser 1889 tarihinde yazılmıştır. Bu eserin sonuna yazar tarafından “*Tarih-i Osmani*” adında tek ciltlik bir

⁴⁰⁹ Bkz. N. Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul 1994, s.163vd.

⁴¹⁰ R. Yıldız, *a.g.t.*, s.168.

ek yazılmıştır. Mehmed Murad bu eseriyle Batılı tarzda öğretim amaçlı çok güzel bir Osmanlı tarihi yazmış olup, bunu ülkemiz tarihçiliğinde başarıyla uygulayan XIX. yüzyıl tarihçilerindendir. Eser bilgi yığını halinde sunulmamıştır. Tam aksine düzenlenmiş, bölümlere ayrılmış ve her bölümün sonunda anlatılan olaylar hakkında yorumlar eklenmiştir⁴¹¹.

Selim Sâbit Efendi'nin Abdülaziz devrinde kaleme aldığı *Muhtasar Târîh-i Osmânî*, ilk olarak 1874 yılında Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Milli Kütüphane verilerine göre en az dokuz baskı yapılmıştır. Daha sonraki baskıları sırasıyla şu şekildedir: 1878, 1882, 1882, 1884, 1888, 1893, 1908 ve 1927. *Muhtasar Târîh-i Osmânî* başta İstanbul olmak üzere; Edirne, Hicaz ve bu bölgelere komşu birçok vilayette ilkokullar için ders kitabı olarak kullanılmıştır. *Muhtasar Târîh-i Osmânî*'nin ilgi çekici yanlarından bir diğeri de kitabın 1888 baskısının Mekke'de yapılmış olmasıdır. Bu baskının Mekke'de yapılmış olmasının nedeni, o bölgede vazifeli Osmanlı bürokratlarının çocuklarıdır⁴¹².

Selim Sâbit Efendi, eserin başlangıcında, Osmanlı hanedanının, Kayıhan kabilesine ait olduğunu belirtir. Ardından, Kayıhan kabilesinin serdarı Süleyman Şah'ın, Moğolların zulüm ve cebrinden bîzar olarak kabilesiyle beraber Horasan'dan Anadolu'ya göç ettiğini, tekrar Horasan'a geri dönmekte iken Halep civarında Fırat nehrine düşerek boğulduğunu bildirmektedir. Daha sonra ise Süleyman Şah'ın yerine geçen Ertuğrul Bey'in, Horasan'a gitmekten vazgeçip Selçuklu hükümdarından Anadolu'da kalmak için uygun bir yer istediği ve kendisine önce Ankara civarında Karacadağ Yaylağı verilmişken bir hizmetinden dolayı Söğüt ve Eskişehir ovalarının tahsis edildiğinden bahsetmektedir⁴¹³.

Selim Sâbit Efendi, *Muhtasar Târîh-i Osmânî*'nin başında bu malumatı verdikten sonra ilk Osmanlı padişahı Osman Bey'den Sultan Abdülmecid devrine kadar geniş bir dönemi ele alır. Hemen her padişaha bir sayfa ayırmak suretiyle kaleme aldığı *Muhtasar Târîh-i Osmânî*'de Selim Sâbit, bahsettiği padişahın dönemini ana hatlarıyla okuyucuya aktarır. Padişahların doğumu, tahta çıkış tarihleri, dönemlerindeki önemli olaylar ve ölümleri hakkında kısa ve öz bilgiler verdikten

⁴¹¹ F. Babinger, *a.g.e.*, s.425.

⁴¹² M. Sarıoğlu, "Osmanlı Eğitim Reformcularından Selim Sabit Efendinin *Muhtasar Tarihi Osmani* Kitabının Tarih Eğitimi İçindeki Yeri", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi* 5/19, 2007, s.56-58.

⁴¹³ Selim Sabit, *Muhtasar Tarih-i Osmanî*, s.2-3.

sonra her padişah için veladet, cülus, saltanat ve irtihal başlıklarıyla doğum, cülus, saltanat ve ölümü ile ilgili tablolar yapmıştır⁴¹⁴. Bu haliyle halk için hazırlanmış anonim Tevarih-i Âli Osmanîlere çok benzemektedir ve Avrupa'daki tarihsel gelişmelere ilişkin hiçbir konu yoktur⁴¹⁵.

Muhtasar Târîh-i Osmânî günümüz tarih kitaplarından dil bakımından daha hafiftir. Kitap hiçbir resim ihtiva etmemektedir. Selim Sabit Efendi, eserinin 1874 yılındaki baskısında Sultan Abdülaziz ve döneminin siyasal ve ekonomik olaylarını, Avrupa gezisini, bayındırlık faaliyetlerini (Süveyş kanalının açılması, şose yollar ve demiryolları gibi), askerî ve eğitim alanında yapılanları kısa ve övgü dolu sözlerle anlatırken, 1878 yılındaki baskısında Maarif Nezareti'nden onay almadan bu ifadeleri çıkarması, V. Murat ve II. Abdülhamit dönemlerinin kısaca eklenmesi ve “*Abdülaziz'in saltanat döneminde idarî işlerin bir miktar sekteye uğratılması ve Abdülaziz'in kendi kendini telef etmesi*” gibi ifadelere yer vermesi nedeniyle gözden düşmesine yol açmıştır⁴¹⁶. 3 Ocak 1888 tarihinde görevinden azledilmiştir⁴¹⁷.

Osmanlı tarihinde “*Şıpkı Fatihî*” olarak bilinen Hüsnü Süleyman Paşa'nın yazdığı “*Tarih-i Âlem*”, batılı kaynaklardan da yararlanarak hazırlanmış olan bir eserdir⁴¹⁸. Eser İdadî mekteplerinin 2. Sınıflarında okutulmaktadır. Eser fasıllar halinde tertib edilmiş ve her faslın sonunda hülâsa başlığı ile olaylar yorumlanmıştır. Eserde Hz. Adem'den İslâmiyet'in ortaya çıkmasına kadar geçen zaman içindeki dünya tarihi hakkında bilgiler bulunmaktadır⁴¹⁹. Süleyman Paşa, tarihin dönemlere ayrılmasından bahsettikten sonra kâinâtın yaratılışını anlatmış, bitki ve hayvanların da yaratılışından bahsettikten sonra insanın yaratılışını anlatmıştır. Dikkatimizi çeken nokta ise diğer umûmî tarihlerde bu konular sadece dinî kitaplar esas alınarak anlatılırken burada dinî eserlerin yanında bilimsel bir dil kullanılmıştır. İnsanın yaratılışında ise en çok üzerinde durulan konu, insanın maymundan gelmediği

⁴¹⁴ Selim Sabit, *Muhtasar Tarih-i Osmani*, s.4-36.

⁴¹⁵ B. Ata, “Selim Sabit Efendi'nin Okul Tarihi İnşası”, *TEBD*, VII, Bahar 2009, s.377vd.

⁴¹⁶ B. Ata, *a.g.m.*, s.377vd.

⁴¹⁷ C. Öztürk, “Selim Sabit Efendi”, *DİA XXXVI*, s.429-430.

⁴¹⁸ Eserini yazarken kullandığı kitaplarla ilgili liste bulunmaktadır. Bkz. Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Âlem*, İstanbul 1327, s.2.

⁴¹⁹ H. Yüksek, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliği*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2006, s.185-186; M.H. Yinanç, *a.g.m.*, s.579.

tezidir. Son yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen insan iskeletleri delil olarak gösterilmiş ve insanın maymundan gelmediği bilimsel bir dille açıklanmıştır⁴²⁰.

Tarih-i Âlem’de Türk tarihine oldukça geniş yer verilmiştir. İslam öncesi Türk tarihi ile ilgili olarak Hunlara bu eserle dikkat çekmiştir⁴²¹. Türk tarihçiliğinde, Fransız yazar Guignes’e⁴²² dayanarak İslam öncesi Türklere ait bir bölümü ilk kez ele alan Süleyman Paşa’dır⁴²³. Eseri 1876’da yayınlanmıştır. Bu ayrıcalıklarından dolayı da Paris’te toplanan Coğrafya Kongresi’nde ödül almıştır⁴²⁴.

Vak’anüvis Ahmed Lütü Efendi’nin ölümünden sonra 18 Mayıs 1909 tarihinde vak’anüvis olan⁴²⁵ ve son Osmanlı Vak’anüvis’i olarak tarihe geçen Abdurrahman Şeref Efendi’nin askerî ve sivil okullarda okutulan eseri “*Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye*”dir⁴²⁶. Bu eser, müellifin Tarih-i Devlet-i Osmaniye’nin özetidir. İdadîlerin 3. sınıflarında okutulmak üzere yeni programa göre kaleme alınmıştır⁴²⁷. Eser dokuz bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. İslam tarih ve devletleri ile ilgili herhangi bir mukaddimesi yoktur. Avrupa tarihi ile ilgili bilgiler de diğer eserine nazaran oldukça cüz’idir ve bu tarihin Osmanlı Devletiyle olan ilgisi ile sınırlıdır. Bunun yanında, Tarih-i Devlet-i Osmaniye’deki tasnifini bu eserinde de uygulayan Abdurrahman Şeref, birinci babda; “İstiklal-i Osman Handan, Ankara Savaşına kadar, ikinci babda; “Sultan Bayezid-i Evvel’in vefatından Sultan Selim-i Evvelin cülusuna kadar, üçüncü babda; “Sultan Selim-i Evvelin cülusundan Sultan Mehmed-i Salisin cülusuna kadar, beşinci babda; Sultan Mehmed-i Salisin cülusundan Köprülü Mehmed Paşa’nın sadaretine kadar, altıncı babda; Fazıl Ahmed Paşa’nın vefatından Yaş Muahedesine kadar, devri teceddüdat ve terakkiyat adını verdiği dokuzuncu babda ise; Yaş Muahedesinden Paris Muahedesine kadar olan siyâsî olayları inceler.

⁴²⁰ Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Âlem*, 1327, s.3vd.

⁴²¹ Tavaif-i Türk fashında Cenub ve Garb Hunları Başlığıyla bahsedilmiştir. Bkz. Süleyman Hüsnü Paşa, *a.g.e.*, s.405-411.

⁴²² Y. Akçura, *Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair*, <http://archive.is/XJpsT> (Erişim Tarihi: 20.03.2014)

⁴²³ A. Efe, “Süleyman Hüsnü Paşa’nın Tarih Anlayışı”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 9, 2004, s.211.

⁴²⁴ A.F. Tansel, “Süleyman Hüsnü Paşa ile Namık Kemal’in Münasebat ve Muhaberatı”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası XI*, 1954, s.134.

⁴²⁵ U. Akbulut, *Osmanlı Tarih Yazıcılarına Göre Tarih ve Tarihçi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2006, s.102.

⁴²⁶ Bkz. Abdurrahman Şeref, *Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul 1315.

⁴²⁷ *Maarif-i Umûmiye Nezareti Salnamesi 1318*, s.498.

Eserin dördüncü ve sekizinci babları birer tekmile olup birinci tekmilede teşkilat ve sosyal konular ikinci tekmilede ise ulûm ve maarif konularıyla ilgilidir⁴²⁸. Bunun yanında Fezlekenin sonuna eklenen bir hatime ile de teşkilat ve tensikat-ı ahire konu edilmiştir. Tarih-i Devlet-i Osmaniye'nin aksine bu eserinde kullandığı kaynaklar hakkında herhangi bir bilgi vermeyen Abdurrahman Şeref Efendi, eserini hikâye tarzında kaleme almıştır⁴²⁹.

Aynı müellifin diğer eseri iki cild halinde tertip edilen “*Tarih-i Devlet-i Osmaniye*” isimli eseridir⁴³⁰. Eserin her iki iç kapağında da Mekâtib-i Aliyye’de tedarik edilmek üzere yazıldığından bahsedilmiştir. Ancak 1318 Maarif Salnamesi’nde idadîlerin 5., 6. ve 7. senelerinde okutulması uygun görülmüş olup idadîlerin tarih derslerinde okutulmuştur⁴³¹. Eser, kısa bir İslam Tarihi görüntüsünde olan medhal bölümüyle başlamaktadır. Osmanlı Tarihini I. Ciltte 4 bâba ayırarak anlatmıştır. Birinci bâbda, “*Teessüs ve Tezelzül*” bölümü bulunmaktadır. Osman Gazi’den başlayan bu bölümde Ankara Savaşı sonuna kadar olan olaylardan bahsedilmektedir⁴³². İkinci bâbda “*İntibah ve Te’eyyüd*” bölümü vardır. Bu bölümde; Ankara Savaşı sonundan II. Bayezid dönemine kadarki tarih anlatılır⁴³³. Üçüncü bâbda “*Şükûh ve İkbal*” başlığında; Yavuz Sultan Selim Döneminden III. Murad Dönemi sonuna kadar olan vekayî anlatılır⁴³⁴. Dördüncü bâbda ise “*Tekmile-i Ülâ*” başlığında sosyal, ekonomik ve Osmanlı müesseseleri tarihinden bahsedilmektedir⁴³⁵.

Eserin II. Cildi de aynı I. Ciltte olduğu gibi bâblar halinde yazılmıştır. Beşinci bâbda “*Tevakkuf*” başlığıyla III. Mehmed Dönemi’nden IV. Mehmed Dönemi’ne kadarki durum anlatılır⁴³⁶. Altıncı bâbda “*Köprülülerin Devr-i Vezareti*” başlığıyla Köprülüler Dönemi, yedinci bâbda, Fazıl Ahmed Paşa’nın vefatından Yaş

⁴²⁸ Birinci Tekmile s. 71-93, İkinci Tekmile ise 175-182. sayfalar arasındadır. Bkz. Abdurrahman Şeref, *Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul 1312.

⁴²⁹ Y.K. Taştan, *Abdurrahman Şeref, Yaşadığı Dönem ve Eserleri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2004, s.204-205.

⁴³⁰ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmanî*, C. I, İstanbul 1315, Karabet Matbaası; C. II, İstanbul 1318, Karabet Matbaası.

⁴³¹ Bu salnamede adı geçen eserin I. Cildi idadîlerin 6. Sınıflarında, II. Cildi de 7. sınıflarında okutulması belirtilmiş fakat 5. Sınıflarda bu eserin hangi cildinin okutulacağı yazılmamıştır. Bkz. *Maarif-i Umûmiye Nezareti Salnamesi 1318*, s.499-501.

⁴³² Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, C. I, s.65-114.

⁴³³ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, C. I, s.115-201.

⁴³⁴ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, C. I, s.201-273.

⁴³⁵ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, C. I, s.274-352.

⁴³⁶ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, C. II, s.8-50.

Muahedesine kadarki olaylar anlatılır. Sekizinci bâbda “*Tekmile-i Sâniye*” başlığıyla ortaçağ ve yeniçağdaki maarif ve sınaîden bahsedilir⁴³⁷. Dokuzuncu bâbda, “*Teceddüdât ve Terakkiyât*” bölümünde Paris Muahedesine kadar olan tarih anlatılmıştır⁴³⁸. Eserin son bölümü olan “*Tekmile-i Sâlise*” bölümünde Avrupada ve Osmanlıda yapılan ıslahatlar anlatılmaktadır⁴³⁹.

Darümuallimîn-i Aliyye başkanı ve Mekteb-i Mülkîye’de tarih öğretmenliği yapan Ali Reşad’ın “*Asr-ı Hâzır Tarihi*”⁴⁴⁰; 1789 Fransız İhtilalinden başlayarak bulunduğu zamana kadar geçen tarihî olayları anlatır. Mekatib-i Sultanî ve İdadî son sınıflarında okutulmaktaydı⁴⁴¹. Fransız merkezli Pozitivizm ve ayrıca kısmen, Alman kökenli Romantizm akımlarının etkisinde kalarak yazılmıştır⁴⁴². Bu eserde sadece Avrupa ve ABD değil Çin ve Japonya’yı içeren Doğunun siyasî ve iktisadi durumu incelenmiştir. Ticaret ve sanayinin çağdaş gelişmeleri de dikkatle incelenmiş, Avrupa devletleri ve sömürgeleri arasındaki siyasî ve iktisadi ilişkiler değerlendirilmiş ve Avrupa’daki edebî ve ilmî ilerleme üzerinde durulmuştur. Bu kitabın devlet okullarında resmi ders programına konulması önem taşımaktadır. Ali Reşad’ın kitabı, Osmanlı elitinin daha geniş bir manada küresel tarih anlayışını kabul etmekte olduğunu ve Osmanlı Devletinin bekası ile Avrupa güç siyaseti arasındaki ilişkinin bütünüyle farkında olduğunu göstermektedir⁴⁴³.

Ali Tevfik’in “*Fezleke-i Tarih-i Umûmi*” isimli eseri 3 cild olarak yazılmıştır. Eser 3 cildten oluşmaktadır. Birinci cild kurûn-ı ulâ, ikinci cild kurûn-ı vustâ ve üçüncü cild ise kurûn-ı âhire anlatılır. Birinci cildi idadî birinci sınıfları için yazılmıştır⁴⁴⁴. Tarihin tarifi ve önemi ile kaynakları bölümü ile başlayan eser sonrasında Hz. Âdem’in yaratılışı ve Nuh Tufanı ile devam etmektedir⁴⁴⁵. Mısır,

⁴³⁷ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, C. II, s.188-251.

⁴³⁸ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, C. II, s.252-356.

⁴³⁹ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, C. II, s.356-423.

⁴⁴⁰ Bkz. Ali Reşad, *Asr-ı Hâzır Tarihi*, İstanbul 1327.

⁴⁴¹ O. Bayrak, *Osmanlı Tarih Yazarları*, İstanbul 2002, s.53.

⁴⁴² B.E. Ertürk, “Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/9, 1999-2000, s.208.

⁴⁴³ B.B. Alpugan, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları”, *Osmanlı VIII*, s.266.

⁴⁴⁴ Eserin kapağında Mekatbi-i İdadîye birinci sınıf şakirdanına mahsusdur ibaresi vardır. Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umûmi*, C. I-III, İstanbul 1313. İdadîlerin 1. Sınıflarında tarih dersi okutulmamaktadır. Bu eserin 1. Sınıflarında okutulduğu bilgisi ne ders programlarında ne de Maarif Salnamelerinde geçmektedir.

⁴⁴⁵ Ali Tevfik, *a.g.e.*, C. I, s.4-12.

Babil ve Asurluların anlatıldığı bölümlerin ardından Hunlar, Peçenekler, Hazarlar, Macarlar, Ulahlar⁴⁴⁶ ve Uzlar'dan bahsedilmektedir. Eserin birinci cildi Roma İmparatorluğu'nun anlatıldığı bölüm ile son bulmaktadır⁴⁴⁷. İkinci cildi İdadîlerin 2. Sınıfları için yazılmıştır. Bu cild 2 fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasılda İslam Tarihi anlatılır. Zuhur-ı İslamdan önce Araplar, Vekayi-i Celile-i Mefhar, Hulefa-yi Raşidîn, Emevi Devleti, Abbasiler ve Tavaif-i Mülûk anlatılan konulardır. İslam tarihi bölümünde Cengiz Devletinden bahsedilmektedir⁴⁴⁸. Kronolojik olarak Osmanlı Devletinin kuruluş bölümünün anlatılması gereken bölümde sadece savaşlardan bahsedilen *ehl-i sâlib vukuâtı* bölümü bulunmaktadır. Yazar bu durumu idadîlerde Tarih-i Osmani adında bir ders bulunduğundan sadece savaşlardan bahsedildiği şeklinde ifade etmiştir⁴⁴⁹. 2. Fasılda ise Düvel-i Sairenin Ahvâli başlığıyla Avrupa devletlerinden ve bunların hanedanlarından bahsedilmiştir. Ayrıca bu bölümde derebeylik usulünden de bahsedilmiştir⁴⁵⁰. Eserin üçüncü cildi idadîlerin 3. Sınıfları için yazılmıştır. Eserin bu cildi bablar halinde tertip edilmiştir. 4 babdan oluşan eserin birinci bâbında, İstanbul'un fethinden başlayarak önemli görülen olaylar özet şeklinde anlatılmıştır⁴⁵¹. İkinci bâbda, Avrupada cereyan eden Yüzyıl Savaşları'nın bitiminden başlayarak iki fasıl halinde Fransa ve İngiltere hakkında bilgi verilmektedir⁴⁵². Üçüncü bâb, keşifler dönemi başlığıyla verilmiş ve İspanya'nın ahvâli ile Kristof Kolomb'dan bahsedilmiştir. Dördüncü bâb ise; Rusya, İskandinavya, Almanya, Prusya, Flemenk, Belçika ve İran'dan bahsedilen bölümdür⁴⁵³.

Mahmud Esad'ın "*Tarih-i İslam*" isimli eseri idadîlerin ikinci ve dördüncü sınıflarında okutulan eserdir⁴⁵⁴. Yazar bu eseri Hazine-i Celile Hukuk Müşaviri iken yazmıştır. Eserin kapağında 1314 senesi resmi programına göre yazıldığı kaydedilmiştir. İki bölüm ve 255 sayfadan oluşmaktadır. Birinci kısımda; Hz.

⁴⁴⁶ Yazar, Ulahları Türkler başlığı altında anlatmıştır. Ancak Ulahların Türk olmayıp Türkistan'dan geldikleri bilgisi vermektedir. Bkz. Ali Tefvik, *a.g.e.*, C. I, s.102.

⁴⁴⁷ Ali Tefvik, *a.g.e.*, C. I, s.179.

⁴⁴⁸ Ali Tefvik, *a.g.e.*, C. II, s. 88.

⁴⁴⁹ Ali Tefvik, *a.g.e.*, C. II, s.113.

⁴⁵⁰ Avrupa'daki derebeylik usulü için bkz. Ali Tefvik, *a.g.e.*, C. II, s. 191-195.

⁴⁵¹ Ali Tefvik, *a.g.e.*, C. III, s.6-66.

⁴⁵² Ali Tefvik, *a.g.e.*, C. III, 1. Fasıl Ahvâl-ı Fransa, s.67, 2. Fasıl Ahvâl-ı İngiltere, s.135.

⁴⁵³ Ali Tefvik, *a.g.e.*, C. III, s.224-318.

⁴⁵⁴ *Maarif Nezareti Salnamesi 1318*, s. 497.

Peygamber'den önceki peygamberler tarihinden bahsedilmiştir⁴⁵⁵. İkinci kısımda ise Hz. Peygamber ve sonraki İslam tarihi anlatılır. İkinci kısım sekiz bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. Hatime bölümünde İslam medeniyeti anlatılır⁴⁵⁶. Eserde her bölümün sonuna konan netice bölümü ile anlatılan olayların kısa bir yorumu yapılmıştır⁴⁵⁷.

IV- II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ COĞRAFYA ÖĞRETİMİ

Yerin tasviri anlamına gelen coğrafya kelimesi Yunanca geo (yer) ve graphien (yazmak) kelimelerinin birleşmesi ile oluşmuştur. Coğrafya kavramı, ilk bakışta insan zihninde “mekânın tasviri” algısını uyandırır da aslında, “insan- mekân etkileşimine yönelik işlevsel değerler bütünü” oluşturan, belirli bir zaman dilimindeki “yaşamsal olgular” manzumesidir. Başka bir deyişle insan-mekân etkileşimine yönelik eylem ve durumların farklı algı ve tutumlara yansımalarıdır. Bu algı ve tutumlar kapsamında gelişen farklı paradigmlar coğrafyanın bugünkü mevcut bilimsel düzeye ulaşmasını sağlamıştır. Başlangıçta coğrafyaya atfedilen mekânsal tasvir ve çevresel determinizm paradigmları bilim, sanat ve teknoloji alanındaki gelişmelerin de (özellikle coğrafi keşifler, Rönesans ve reform hareketleri) tesiriyle, bu gelişmelerden etkilenen coğrafyada da farklı paradigmların ortaya çıktığı görülmektedir⁴⁵⁸.

A-Osmanlılarda Coğrafya

Coğrafya biliminin sistematik olarak algılanışı eski Yunanlılar dönemindedir. Yunanlılardan sonra bu alanda Abbasilerin büyük etkisi görülmeye başlandı. Abbasiler döneminde Yunan, İran ve Hint coğrafya eserleri tanındı. IX-X. yüzyıllarda Irak'ta Tasviri Coğrafya Okulu, Belh'te ise Bölgesel Coğrafya Okulu

⁴⁵⁵ Mahmud Esad, *Tarih-i İslam*, İstanbul 1314, s.2-53.

⁴⁵⁶ Mahmud Esad, *a.g.e.*, s.54-228.

⁴⁵⁷ Mahmud Esad, *a.g.e.*, s.229-255.

⁴⁵⁸ N. Özgen, “Bilim Olarak Coğrafya ve Evrimsel Paradigmları”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 19/2(2010), s. 1vd.

oluşturuldu⁴⁵⁹. Bu okullarda yetişen coğrafyacıların yazdığı eserler klasik İslam coğrafyacılığının temelini meydana getirdi. İslam coğrafyacılarının bu alandaki çalışmaları XI-XII. yüzyıllarda da devam etti ve bu dönemde birçok önemli eser yazıldı. Fakat bu dönemden sonra İslam coğrafyacılığı gerilemeye başladı⁴⁶⁰.

Osmanlıda coğrafya ile ilgili bilgilerin ilk kaynağı Semerkand astronomi ve coğrafya ekolüdür⁴⁶¹. Osmanlıda coğrafya ilminin başlangıcı Ali bin Abdurrahman'ın Edirne'nin yeni başkent olduğu sırada, Türkçe olarak yazdığı, “*Acâibü'l-Mahlûkat*” adlı eseridir. Ali bin Abdurrahman'ın kitabından sonra, Osmanlı Türklerine ait ikinci coğrafi ürün olarak, Kazvinî'nin meşhur “*Acâibü'l-Mahlûkât*”ını ilk defa Arapçadan Türkçeye çevirerek Çelebi Sultan Mehmed'e takdim eden Rükneddin Ahmed'in aynı isimdeki eserini görüyoruz. Bunu takiben, İstanbul'un fethi yılında yani 1453'te Yazıcıoğlu Ahmed Bıcan, yine Zekeriya el-Kazvinî'den alıntı şeklinde *Acâibü'l-Mahlûkât* ile *Dürr-i Mekkûn* adlı bir orijinal eseri kaleme almıştır ki, Yazıcıoğlu'nun bu iki kitabı, kozmoğrafya⁴⁶² karakterindedir⁴⁶³. Kazvinî'nin yazdığı ve yukarıda adı geçen eserler istisna edilirse; Osmanlı Türklerinde astronomik coğrafyanın esasları, Fethullah Şirvanî ve ünlü matematikçi Ali Kuşçu'nun eserleriyle başlar⁴⁶⁴. Fatih Sultan Mehmed, devrinde ise dönemin en önemli coğrafya eserlerinden Batlamyus'un “coğrafya”sını George Trapezuntios'a tercüme ettirmiştir⁴⁶⁵.

XVI. yüzyılda, devletin sınırları genişleyince, pratik ve faydacı coğrafya, belirli bir yön almış ve deniz coğrafyacılığı şeklinde, büyük bir gelişme göstermiştir ki, bu devrin deniz coğrafyasına dair en mükemmel eserleri, Pirî Reisin *Kitab-ı Bahriye*'si ile Seydî Ali Reisin *Kitâbü'l-Muhî*⁴⁶⁶'dir. *Hülâsatü'l-Hey'e*⁴⁶⁷ müellifin

⁴⁵⁹ M.Ş. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, (Haz. Yüksel Kanar), İstanbul 1991, s.429vd; M.Ağarı, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14 (34), 2007, s.169vd.

⁴⁶⁰ J. Kramers, *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, (Çev. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1934, s.11-15.

⁴⁶¹ E. İhsanoğlu, “Osmanlı'da Bilim Faaliyetleri”, *Türk Yurdu*, 700. Yılında Osmanlı Özel Sayısı 19-20/148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, Ankara, s.33.

⁴⁶² Kozmografya; Gök biliminin, matematik ve fiziğin yalnız temel kavramlarından yararlanarak en belli başlı olayları ele alan dalıdır. Bkz. Türk Dil Kurumu, *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*.

⁴⁶³ F. Taeschner, *Osmanlılar'da Coğrafya*, *TM II*, (Terc. Hamid Sadi), s.276.

⁴⁶⁴ C. Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul 1999, s.12.

⁴⁶⁵ F. Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (Çev. D. Körpe), İstanbul 2003, s.220-221.

⁴⁶⁶ H. Büke, *Seydi Ali Reis Kitab'ül-Muhî*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2010.

diğer eseridir. Ali Macar Reis değerli haritalar çizmiştir⁴⁶⁸. Tunuslu Hacı Ahmed, altı elma ağacı üzerine kalp şeklinde “*Türk Magedondası*” adı ile bilinen ve boylam dairelerinin başlangıcı olarak Kanarya adalarını aldığı Türkçe bir dünya haritası çizmiştir (1559)⁴⁶⁹. 1583’te III. Murad’a sunulan Emir Mehmed el-Suûdi’nin eseri olan Tarih-i Hind-i Garbî, Âşık Mehmed b. Ömer b. Bayezid⁴⁷⁰ tarafından yazılan Menâzirü’l-Avâlim⁴⁷¹, Fransa krallığını anlatan eserin tercümesi Tevârih-i Padişahân-ı Françe, Ali Ekber’in tercümesi olan Hitayname, XVI. yüzyılda oluşturulan diğer önemli eserlerdir⁴⁷².

XVII. yüzyılda batının etkisi hafif bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde yazılan coğrafi eserlerde batı eserleri kaynak olarak kullanılmış ya da tercüme edilmiştir. Döneme Cihannüma⁴⁷³, Keşfü’z-Zünûn, Tuhfetü’l-kibâr fi Esfâri’l-bihar, İlhâmü’l-Mukaddes, Fi’l-feyzi’l-akdes, Levâmiu’n-Nûr fi Zulumâti Atlas Minor adlı eserleriyle Katib Çelebi ve Seyahatname ile Evliya Çelebi damgasını vurmuştur. Katib Çelebi, Girit Savaşları sırasında donanmanın zayıflığı sebebiyle coğrafyaya ilgi duymaya başlamış ve Cihannüma’yı yazmaya başlamıştır⁴⁷⁴. Cihannüma’nın Ülkeler Coğrafyasının Osmanlı İmparatorluğuna ait kısmının tasviri, ilk defa olmak üzere bir Türk coğrafyacısının kaleminden çıkmış bulunmaktadır. Fransızların meşhur kartografi D’Anville Garbî Asya haritalarını çizerken (1748-1760) Osmanlı Devletine ait kısımlarda Cihannüma’yı esas almıştır⁴⁷⁵.

Kâtip Çelebi, “*Tuhfetü’l-Kibâr fi Esfaril Bihar*” adlı eserinde de, Osmanlı Devleti’nin gerileme sebebini coğrafyaya bağlar ve coğrafya ilminin önemini ve gereğini şu şekilde vurgular; “*Haftı olmaya ki, devlet işlerini üzerlerine almış olanlara bilinmesi lazım olan işlerden biri coğrafya fennidir. Bütün yeryüzü ahvâlini*

⁴⁶⁷ M. Ak, “Coğrafya (Osmanlılar Dönemi)”, *DİA VIII*, s.63.

⁴⁶⁸ D. Uçar, N. Uluğtekin, “Ali Macar Reis’in Ege Havzası Haritası”, *Harita Dergisi* 98, 1987, s.81vd.

⁴⁶⁹ M. Ak, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, *TALİD*, 2/4, 2004, s.169.

⁴⁷⁰ M. Ak, “Aynı Adı Taşıyan İki Osmanlı Müellifi (Âşık Mehmed b. Ömer)”, *İlmî Araştırmalar I* 1995, s.9-14.

⁴⁷¹ M. Ak, “Menâzirü’l-Avâlim”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, II/4-5(2000), s.291vd.

⁴⁷² O. Gümüşçü, “Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi”, *Osmanlı VIII*, s.337.

⁴⁷³ F. Sarıcaoğlu, *Kâtip Çelebi’nin Cihannüması ve Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990; M. Elibüyük, “Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 7(2), 2009, s.93vd.

⁴⁷⁴ R. Şeşen, “Osmanlılarda Coğrafya”, *Osmanlı VIII*, s.322.

⁴⁷⁵ İ.H. Akyol, “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, *Tanzimat I*, s.520.

bilmek kolay olmazsa, bari Osmanlı ülkesinin şekli ve etrafta sınırdaş olan memleketlerin tasviri bilinmek gerekir ki, bir yere sefer etmek ve asker göndermek lazım geldikte, ona göre tedarik oluna. Düşman vilayetine girmek ve sınır boylarını korumak tedbirlerini almak anında kolay olur. Bu babta fenden habersiz kimseler ile meşveret yetmez, yerli dahi olursa. Zira çok yerli vardır ki, kendi diyarını iyice bilip anlatmaktan acizdir. Ve bu ilmin lüzumuna şu delil yeter: Yerebatası küffar, ol ilimlere ehemmiyet ve değer vererek, Yeni Dünya'yı bulup Sind ve Hind limanlarına yayıldı. Venedik taifesi gibi bir hor hakir kavim ki, küffar hükümdarları arasında rütbesi duka payesinden ibarettir ve aralarında balıkçı unvanı ile meşhurdur, Osmanlı Devleti'nin boğazına gelip ve garba hükmeyleyen şanlı devlete karşı kodu...⁴⁷⁶”

XVIII. yüzyılda Osmanlı coğrafyacılığı çoğunlukla batı eserlerinden tercüme faaliyetleriyle devam etmiştir. Lale Devrinde başlayan yenileşme çabalarının sonucunda matbaa kurulmuştur. Burada basılan coğrafya kitapları ve haritalar aydınların ve halkın coğrafyaya olan ilgisini arttırmıştır⁴⁷⁷. Yeni okullar (mühendishaneler) açılmış ve coğrafya bunlardaki yerini almıştır. İbrahim Müteferrika birçok eser yazmış ve tercüme etmiş bu çalışmalarıyla El- Coğrafi lakabını almıştır⁴⁷⁸. Kayserili Petros Baronian, Osman bin Abdülmennan da tercüme eserler vermişlerdir⁴⁷⁹.

XIX. yüzyılda batılı yazarların seyahatnameleri ve genel coğrafya kitaplarından etkilenilerek ve tercüme edilerek yazılan eserler dikkat çekmektedir. Bu yüzyılın ilk coğrafya eseri Mahmud Raif Efendi⁴⁸⁰'nin Fransızca yazdığı ve Yakovaki Efendi'nin dilimize tercüme ettiği İcâletü'l-Coğrafya adlı eserdir⁴⁸¹. Eser, Hicri 1219 tarihinde Üsküdar matbaasında basılmış ve sonuna Hicri 1218'de basılıp hazırlanan 24 haritadan ibaret Cedid Atlas tercümesi eklenmiştir⁴⁸². Bu dönemde batı

⁴⁷⁶ O.Ş. Gökyay, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler, I-III*, İstanbul 1997, s.153-154.

⁴⁷⁷ R. Şeşen, *a.g.m.*, s.322-323.

⁴⁷⁸ C. Orhonlu, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası”, *TD 14/19*, s.115-116.

⁴⁷⁹ D.S. Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010, s.4.

⁴⁸⁰ İ. Sungu, “Vatanı Uçurumdan Kurtarmaya Çalışırken Gericiler Tarafından Parçalanan Mahmud Raif Efendi ve Eserleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 15/9, 1979, s.6-10.

⁴⁸¹ C. Türkay, *a.g.e.*, s.13.

⁴⁸² A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı, İstanbul 1982, s.210.

kaynaklı olarak yazılan coğrafi eserler ülkemizde modern coğrafyanın doğuşunda büyük etki etmiştir. Hüseyin Rıfki Tamani'nin El Medhal'i matematik ve tabii coğrafyadan bahseder. Coğrafyayla uğraşanlar için hazırlık kitabıdır. Bogas Tiryakioğlu'nun Mebâdi'i Coğrafya'sı ise Fransız coğrafyacılarından August Michélot'un beş kıta coğrafyasından bahseden muhtasar kitabının tercümesidir. Bu dönemde Theologu Aleko, Coroza Coğrafyası'nı, Seyyid Ali Paşa da, Atlas de Zenfan'ı Fransızcadan tercüme etmişlerdir⁴⁸³. Ahmed Nermi ve Veli adlı yazarlar özellikle seyahatnameleri dilimize kazandırmışlardır⁴⁸⁴. Bu dönemde yazılan coğrafya kitaplarının miktarı, devletin kuruluşundan itibaren 1800'e kadar yazılan kitaplarından daha fazladır⁴⁸⁵.

Coğrafyanın eğitim-öğretimde yer alması nedeniyle bu yüzyılda birçok ders kitabı hazırlanmıştır. II. Mahmud döneminde kurulan rüşdiyelerde okutulmak üzere basit bir şekilde coğrafi bilgi veren eserler genellikle Fransızcadan tercüme edilerek hazırlanmıştır. Yabancı araştırmacılar Osmanlı ülkesinde araştırmalar yapmışlardır. Devlet tarafından hazırlanan vilayet salnameleri de bölgesel coğrafi bilgiler içermesi açısından önemli kaynaklardır⁴⁸⁶.

B-Osmanlılarda Coğrafya Öğretimi

Osmanlı medreselerinde, dini ilimlerin ağırlıkta olmasına rağmen, ders adının ve ders saatlerinin değişikliğe uğramasıyla birlikte, müsbet bilimler (Ulûm-ı Akliye) içinde coğrafya ilmi okutulmuştur. Doğrudan coğrafya dersinin okutulması Darülhilâfeti'l-Aliyye Medresesinin kuruluşuyla gerçekleşmiştir. 26 Eylül 1910 tarihinde Şeyhülislam Musâ Kâzım Efendi'den yeni ilimler arasında anılan tarih ve coğrafyanın okutulması için fetva alınmıştı⁴⁸⁷. Osmanlı döneminde, ilköğretimi oluşturan ve halk arasında Sıbyan mektebi veya Mahalle Mektebi adı verilen Darüttalim, Mektep, Mektephane, Darülilim, Muallimhane gibi adlarla anılan eğitim kurumlarını, devlet adamları ya da zengin kişiler, çeşitli vakıflar kanalıyla kurarlardı.

⁴⁸³ R. Şeşen, *a.g.m.*, s.325.

⁴⁸⁴ O. Gümüşçü, *a.g.m.*, s.338.

⁴⁸⁵ D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.5.

⁴⁸⁶ D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.6.

⁴⁸⁷ C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim, Tabii İlimler II*, İstanbul 1997, s.248.

Bu okullarda öğretmen olabilmek için sıbyan mektebi mezunları, ilköğretimin üzerinde Ortaöğretim adı verebileceğimiz bir eğitim ve öğretim programına dâhil olurlardı. Muallim olabilmek için devam edilen sözkonusu mekteplerde okutulan derslerden biri de, Heyet (Sema ve Arz) içinde Coğrafya dersidir. Osmanlı saraylarında eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdüren müesseseler ise Şehzadegâh, Meşkhane ve Enderun mektepleridir. Bu eğitim kurumlarında da Osmanlı Ülkeleri ve dünya hakkında coğrafya bilgilerinin okutulduğu ve harita tersiminin yaptırıldığı bilinmektedir⁴⁸⁸.

Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde ilk yenileşme hareketleri 1773 tarihinde, askerî okullarda başlamıştır. III. Mustafa döneminde, 1773'te, askerî deniz okulu olan Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn açılmıştır. İlk ve orta dereceli bir okula tekabül eden bu askerî deniz okulunda, denizcilik bilgileri, harita bilgisi ve coğrafya dersleri okutulmaktaydı. 1793 tarihinde, III. Selim döneminde açılan Mühendishane-i Berri-i Hümayûn yani Askerî Kara Okulu'nda topçuluk, istihkâm ve haritacılık öğretimi yapılmıştır. Öğretim süresi 4 yıl olan bu okulun 3. sınıfında okutulan beş dersten biri coğrafyadır⁴⁸⁹.

Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde, 1824 tarihinde bir fermanla, ilköğretim zorunlu hale getirilmiş ve çeşitli okullar açılmıştır. Bu okullardan birini teşkil eden ve 1834 tarihinde açılan Mektebi-i Fünûn-ı Harbîye, iki kısımdan oluşmuştu. 8 yıl süren birinci kısım öğrencilerinden başarılı olanlar, ikinci kısma alınmıştır. Bu okulun ikinci kısmında, zamanın şartlarına göre ileri derecede haritacılık, topoğrafya ve coğrafya alanında dersler okutulmuştur⁴⁹⁰. II. Mahmut'un mahlası olan "Adlî"ye atfen, Şubat 1839'da açılan, özellikle sivil memur yetiştirmeyi amaçlayan⁴⁹¹ Rüşdiye düzeyindeki Mekteb-i Maarif-i Adliye okulunun ders programında coğrafya dersi de yer almıştır. II. Mahmut döneminde diğer bilim dallarında olduğu gibi Coğrafya alanında da ders kitaplarına büyük ağırlık verilmiştir. Ders kitapları hazırlanırken önemli ölçüde kısaltmalara gidilmiş, bunun

⁴⁸⁸ Ü. Akkutay, *a.g.e.*, s.21, 133, 140-141, 149-151.

⁴⁸⁹ Bu sınıfta okutulan diğer dersler ise; İlm-i Hesab, Usûl-ı Hendese, Arapça ve Fransızcadır. Bkz. Mehmed Esad, *a.g.e.*, s.15.

⁴⁹⁰ Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1310, s.59-61.

⁴⁹¹ Süleyman Şevket, "Maarif Teşkilatımıza Dair Notlar", *Muallimler Mecmuası*, İstanbul 1923, s.312.

sonucunda coğrafya alanında araştırma ve yorumlara dayanan bilgilerden uzak kalınmış ve sonuçta coğrafya isim ezberlenen bir ders olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak bu kısaltmalar ve ezbercilik, coğrafya ilmindeki gelişmeleri uzun yıllar geciktirmiştir⁴⁹².

1838 yılında Meclis-i Umur-ı Nafia'nın kurulması ve 1839'da Tanzimat Fermanının ilanı ile eğitim ve öğretim kurumlarının ıslahı hızlandı. Bu kapsamda ilk olarak "*Mekâtib-i Rüştîye Nezareti*" isminde bir daire kuruldu⁴⁹³. Bu daire Adliye Mektepleri ile Sıbyan Mekteplerindeki kontrol ve yönetim görevini üstlenmişti. Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde, kısa coğrafya dersleri okutuluyordu⁴⁹⁴.

1856'da ilan edilen "*Islahat Fermanı*" ile yapılan yenileşme hareketleri sonucunda 17 Mart 1857'de "*Maarif-i Umûmîye Nezâreti*" kuruldu. Bu kurumun ilk önemli çalışması 1859'da Mülkîye Mektebinin kurulması ile gerçekleşti. Mülkîye Mekteplerinin birinci sınıflarında Tarih ve Coğrafya dersleri okutuluyordu⁴⁹⁵. 1866 yılında Maarif Nezareti bünyesinde "*Telif ve Tercüme Dairesi*" kuruldu. 1870 senesinde hazırlanan "*Telif ve Tercüme Nizamnamesi*" ile ilkokullara ait ders kitaplarının yazdırılması bir şartnameyle belirlendi⁴⁹⁶.

İptidâî mektep denen ilkokullara öğretmen yetiştirmek amacıyla, 1868'de İstanbul'da Darümuallimin-i Sıbyan mektebi açılmıştır. Öğretim süresi bir yıl olarak düşünülen bu okulda, coğrafya dersi müfredata konmuştur. Bu tür okullar taşrada 1875'ten itibaren açılmaya başlanmıştır. 1869 tarihli Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi'ne göre, Rüşdiye, İdadîye ve Sultanîye şubelerinden oluşan bir büyük Darümuallimin kurulması öngörülmüş ve bu okulların ders programları ayrı ayrı düzenlenmiştir. Okulun açılması ancak 1874'te Sıbyan, Rüşdiye ve İdadîye şubelerini kapsayacak şekilde mümkün olmuştur. Öğrenim süresi iki yıl olan Darümuallimin-i Sıbyan mektebinde, okutulan derslerden biri de Muhtasar Coğrafya'dır. Öğrenim süresi üç yıl olan Darümuallimîn-i Rüşdiye'de Coğrafya,

⁴⁹² R. Özey, "Osmanlı döneminde Ortaöğretimde Coğrafya Eğitimi ve Öğretimi", <http://www.ramazanozey.net/> (Erişim Tarihi:31.03.2014)

⁴⁹³ T. Erdoğan, "Maarif-i Umûmîye Nezareti Teşkilatı I", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51/1, s.190.

⁴⁹⁴ İ.C. Türk, "Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları-Coğrafya Öğretim Usulleri", *AÜSBED* 9/1, Yıl:2007, s.203-205.

⁴⁹⁵ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.599.

⁴⁹⁶ K. Çetin, "Türk Eğitim Tarihinde Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilgilerin Tarihsel Süreci", *AÜSBED*, 2/1, 2003, s.165.

yine öğretim süresi üç yıl süren Darümuallimin-i İdadîye’de Kozmoğrafya ve Mebadi-i Ulûm-ı Tabiîye dersleri diğer derslerle birlikte zorunlu olarak okutulmuştur. 1877’de Darümuallimin-i Rüşdî ve Mülkiye Mekteplerinin ders programlarında her üç yıl için ayrı ayrı coğrafya dersi okutulduğu belirlenmiştir⁴⁹⁷.

1878 yılında askerî okullarda ders veren hocalardan sivil öğretmenler yetiştirmek amacıyla “*Menşe-i Muallimîn*” ismiyle yüksek derecede bir okul açıldı⁴⁹⁸. Bu okulun iki yıllık olan Coğrafya sınıflarında: Coğrafyay-ı Umumî, Coğrafya-yı Tabiî, Coğrafya-yı Tarihi, Tabakatu’l Arz, Coğrafya-yı Politikî, İlm-i Ahvâl-i Bilâd, Tarih ve Coğrafya dersleri okutuluyordu⁴⁹⁹.

C- Yedi ve Beş Yıllık İdadîlerin Haftalık Ders Programlarına Göre Coğrafya Ders Saatleri.

C.1- Yedi Yıllık İdadîlerin Haftalık Ders Programlarına Göre Coğrafya Ders Saatleri (1892⁵⁰⁰).

1892 Leylî Mekatib-i İdadîye Coğrafya Ders Cetveli

	1. Yıl	2. Yıl	3. Yıl	4. Yıl	5. Yıl	6. Yıl	7. Yıl
Ders Saati	18	20	25	25	25	25	25
Coğrafya	2	2	2	2	2	2	-

C.2- Beş Yıllık İdadîlerin Haftalık Ders Programlarına Göre Coğrafya Ders Saatleri.

1892 Nehârî Mekatib-i İdadîye Coğrafya Ders Cetveli⁵⁰¹.

	1. Yıl	2. Yıl	3. Yıl	4. Yıl	5. Yıl
Ders Saati	18	20	25	25	25
Coğrafya	2	2	2	2	2

⁴⁹⁷ Ders Programları için bkz. Maarif-i Umûmiye Nezâreti, *Darümuallimîn'in programı*, İstanbul 1312, s.10-11, 38, 59-60, 70.

⁴⁹⁸ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s.714.

⁴⁹⁹ K. Çetin, *a.g.m.*, s.166.

⁵⁰⁰ *Ders Programları 1310*, s.12.

⁵⁰¹ *Ders Programları 1310*, s.13.

1899 yılı Maarif Salnamesi'ne göre ders saatlerinde bazı değişikliklere gidilmiştir. Ders saatlerinin toplamında bir azalma olurken bilakis coğrafya derslerinin arttığı görünmektedir. 1316 yılı Maarif Salnamesi'ne göre toplam ders saatleri ve coğrafya dersleri şu şekildedir⁵⁰².

	1. Yıl	2. Yıl	3. Yıl	4. Yıl	5. Yıl	6. Yıl	7. Yıl
Ders Saati	18	20	23	23	23	23	24
Coğrafya	2	2	2	2	3	2	1

1316 Maarif Salnamesi'ne göre Coğrafya ders müfredatı şu şekildedir⁵⁰³:

Birinci sene; Coğrafyanın tarif ve taksimi coğrafya-yı riyazîye (matematiksel coğrafya), arzın şekli deva'iri (dünyanın şekli ve devirleri), hareketleri, meslek-i şems (güneş), ecrâm (cansız varlıklar) hakkında ma'lumat-ı mücmele (özet bilgi), Coğrafya-yı tabiiye, şekl-i arz hakkında gayet mücmel malumat, arazi-i mürtefa' ve munheta (yüksek ve alçak yerler), cibâl (dağ), yayla, ova, derbend yahud geçid, nehir, sahil, göl, ada, ceza'ir-i müctema' (adalar), yarım ada, berzah, kanal, boğaz, burun, körfez, liman, köy, vesair ıstılahât-ı coğrafya (coğrafi terimler), arzın sab ve mayi' kısmı (dünyanın kara ve su kısımları), kıtaate inkısamı (kıtaların ayrılması), kıtaat-ı hamse (beş kıta) hakkında malumat-ı Umûmîye (genel bilgi).

İkinci sene; Kıtaat-ı Erba' (dört kıta), Coğrafya ve taksimatı, coğrafya-yı riyazîye, şekl-i arz, manzara-i Umûmîye-i sema, sevabit (Gezegen olmayan cisimler), seyyarat (Gezegenler), seyyarat-ı zül eznaab (gezegenler ve yıldızlar) ve meteorlar, Arzın ecrâm-ı semaviye ile münasebatı (dünyanın uzay ile münasebeti), kamer (ay), hüsûf (ay tutulması) ve kûsûf (güneş tutulması), arzın hareketleri, leyl (gece) ve nehar (gündüz) ve mevsim-i erba' (dört mevsim), tul-ü arz-ı coğrafi (enlem ve boylam), medarlar (dönenceler) ve deva'ir-i sa'ire-i mefruze, muntıkalar, Coğrafya-yı tabii, teşkil-i arz hakkında malumat-ı Umûmîye, su ve toprak deniz ve kıtaat bihar-ı muhite (dünyanın kara ve deniz bölümleri), havanın hareketleri, ekalim (iklimler), arazi-i mürtefa' ve munheta, ova ve cibâl ceza'ir, cibâlin irtifama nazaran taksimi,

⁵⁰² *Maarif-i Umûmîye Nezareti Salnamesi 1316*, s.191.

⁵⁰³ *Maarif-i Umûmîye Nezareti Salnamesi 1316*, s.252-262.

cibâlin teşkilatına nazaran taksimi, enva'-ı ehcar ve türab (taşların ve toprakların çeşitleri), nehirler ve göller, suyun arz üzerindeki hareketi cereyanları, nebatat (bitkiler) ve hayvanat, insan ve urûk-ı beşer (insan ırkları), edyan (dinler) ve hükümât-ı Asya, Afrika, Amerika ve Avustralya, Asya kıtasının mevkîi, hudûdu, mikdar ve ecnâs (cinsler), nüfus ahvâl-ı tabiiyesi (Mücmel surette) Sibiryâ ve Türkistan, İran, Kafkasya, Asya-yı sagri, şebe ceziresi, Belucistan, Afganistan, Hind-i Şarki, şebe ceziresi, Cezair-i Maverâ-i Hind, Çin, Japonya, Afrika hakkında malumat-ı Umûmîye, cenubi ve vusta Afrika, Afrika-yı şarki, Afrika-yı garbi, Sudan, Sahra-yı kebir, Nil havzası, Sudan-ı Mısri, Nübe, Habeş, Mısır, Berberistan, Tunus Emeti, Trablusgarb vilayeti Cezair-i Fas, Afrika Cezairi, Amerika hakkında malumat-ı Umûmîye, Amerika-yı Cenubinin ahvâl-ı tabiiyesi, ahvâl-i siyasîyesi, Amerika-yı vusta (Orta Amerika), ahvâl-i tabiiyesi ve siyasîyesi, Hind-i Garbi Cezairi, Amerika-yı Şimâlî (Kuzey Amerika) ahvâlî, Meksika memleketi, Amerika hükûmat-ı müctemasi, İngilterenin Kanada müstemlekatı (sömürgeleri), Grönland, Amerika arazi-i kutbiyesi, Avustralya kıtası hakkında malûmât-ı umûmiye, Flemenk-i cedit ve Tasmanya, Polonezya, Mikronezya, Arazi-i kutbiye-i cenubiye (kuzey kutup arazisi), Arazi-i kutbiye-i şimâlîye (güney kutup arazisi).

Üçüncü Sene; Avrupa ve Memâlik-i Osmaniye, Avrupa mevkî, hudûd, vüs'at (genişliği), sevhil (sahilleri), ahvâl-i tabiiyesi, mizac-ı âb ü hava, mahsulat-ı madeniye, hayvanat-ı mahsulat-ı zira'iyeye, ecnâs-ı sekine, edyan, hükûmat-ı Avrupa-yı cenubiye. Balkan şebe ceziresi, Yunanistan, Sırbistan, Karadağ, İtalya, İsviçre, İtalya, Ceza'ir-i İberyâ yarım adası, İspanya, Portekiz, Avrupa-yı dâhili, Romanya Avusturya ve Macaristan Avrupa-yı garbi, Fransa, Belçika, Flenk, İngiltere, Bahri Baltık ve Şimal-i Satih-ı Ma'ili, Almanya, Avrupa-yı Şimâlî, İskandinavya, Avrupa-yı Şarki: Rusya, Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası: Memâlik-i mahruse-i şahanenin kıtaat-ı selasedeki mevkîi ile hudûd-ı tabiiye ve Umûmîyesi, yekdiğerinden gayr münfek bir kıta-i Umûmîye halinde olduğu, Memâlik-i mahruse-i şahanenin vüs'ati (genişliği), mikdar ve ecnâs-ı nüfus, edyan (dinler), usûl-ı idare, Avrupa-yı Osmanî: Mevkî ve hudûd, vüs'at (genişliği), mizac-ı âb ü hava, cibâl ve enhârı (nehirler), servet-i madeniye ve nebatatiye ve hayvaniye, tarifât-ı siyasîye: Vilayât-ı elviye, meşhur şehirler, Asya-yı Osmanîye: Tarifât-ı tabiiye ve siyasîye, Afrika-yı Osmanî: Tarifât-ı tabiiye ve siyasîye Memâlik-i mahruse-i şahane ber

atikin merkezinde olmak ve yekdiğerine muttasıl (bitişik) bulunmakla beraber üç kıtanın en mühim ve en mahsuldar arazisini hâvî bulunmak mûlabesesiyle ticareten ve siyaseten haiz olduğu ehemmiyetin izahı, Turuk-ı beriyye ve bahriye (kara ve deniz yolları): Şoseler, demiryolları, seyr ü sefa'ine (deniz trafiğine) elverişli nehirler, mevaridat-ı bahriye (navlun gelirleri), posta ve telgraf, kıtaât ve memâlîk-i saire ile olan revabıt (bağlar) ve münasebat-ı tabiiye ve ticarîye transit.

Dördüncü Sene; Kıtaat-ı erbaa, Asya, Amerika, Afrika, Avustralya kıtaları ikinci senede gösterilen tertibde ve mufassal (geniş) olarak tedris olunacaktır.

Beşinci Sene; Coğrafya-yı Riyazî ve Avrupa, Coğrafya-yı Riyazî ve tabii mebahisi ile Avrupa kıtası üçüncü senede gösterilen tertib-i vecihle ve mufassal (geniş) surette tedris edilecektir.

Altıncı Sene; Avrupa-yı Osmanî, hudûd, mesaha, ecnâs, sevahil, dağlar, ahvâl-ı miyah, sath-ı mailler, Suret-i idare: İstanbul Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı orman ve su bendleri, Edirne Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure (meşhur beldele), Selanik Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı araziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Yanya Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, İşkodra Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Manastır Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Kosova Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Bosna ve Hersek Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Girid Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Rumeli Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Bulgaristan Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Avrupa-yı Osmanî'de bulunan meşhur posta yollarıyla demiryolları, Asyâ-yı Osmanî, hudûd, mesaha ve nüfus ve ecnâs, sevahil, dağlar, sath-ı mailler, ahvâl-i miyah ve göller,

sancak ve kazalar, Bahr-i siyah sahilinde vâki' vilayât, Kastamonu Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Trabzon Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, İzmid Mutasarrıflığı, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Biga Mutasarrıflığı, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Marmara Denizine sahil olan vilayât, Hüdavendigâr Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Adalar Denizi ve Bahr-i Sefide sahil olan vilayat, Aydın Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Ceza'ir-i Bahr-i Sefid Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Kıbrıs Adası, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Sisam Eyaleti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Konya Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Adana Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Haleb Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Suriye ve Beyrut Vilayetleri ve Kudüs ve Cebel-i Lübnan Hudûd-ı Şarkiye'de bulunan vilayât, Basra, Bağdad, Musul Vilayetleri, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Van Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Erzurum Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Vustada vâki' vilayât, Bitlis Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Diyarbekir Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Ma'murat'ülaziz Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Sivas Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Ankara Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Ceziret'ularabda ka'in vilayat Hicaz Vilayeti, hudûd,

sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Yemen Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Posta ve adi yollar ve demiryolları, Afrika-yı Osmani, Hıdvîyet-i Osmanî, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Trablusgarb Vilayeti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure, Tunus Eyaleti, hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mahsulât-ı arziye ve sınaîye, sancak ve kazalar, bilâd-ı meşhure.

Yedinci Sene; Coğrafya-yı Umrânî, memâlik-i mahruse-i şahane hudûd, sekine, tarifât-ı tabiiye, mevkî'-i ticarî ve ziraî, mizac-ı hava, mıntıklar, mezruat (ziraat yapılan yerler), tabîyet-i türab, iklim'üz-zirae, mezruat-ı gadaiye ehliye, sayd-ı mahi, hırfet (zenaat), ve sanâat, sınıy-i ihraciye (maden ve ehcar) sınıy-i imâlîye ve aksamı, ticaret, vesait-i ihtilatiye (dâhili seyr-ü sefain, karayolları, demiryolları, deniz yolları, büyük iskeleler), meskûkât (madenî paralar), evzan ve ekyal (tartılar ve ölçekler), Avrupa düvel-i muazzamasıyla, şimal-i Amerika hükûmât-ı müctemiasının müstemleketleriyle beraber bu vadide ahvâl-i ziraîyye, sınaîyye ve ticarîyyesi gösterilecek vesair Avrupa devletlerinin ahvâlinde de muhtasaran malumat ita olunacaktır. Düvel-i muazzamanın mahsulât-ı ziraîye ve madeniye ve sınaîyelerini ve yollarını ve mikdar-ı ticaretlerini mübeyyin ve büyük turuk-ı bahriye ile bunlara mensup postalar hakkında tafsilat-ı nafi'ayı hâvî Muntazam cetveller irae edilecektir.

1902'de vilayet merkezlerindeki Leylî İdadîler, temel dersler birlikte okutulmak ve öğrenim süresi ziraat için 6'ya indirilmek diğerleri için 8'e çıkarılmak suretiyle bir kısmına Ziraat ve bir kısmına Ticaret ve Sanayi şubeleri konup çok amaçlı okullar haline getirilmiştir⁵⁰⁴.

1902 (1318) Yılına ait Leylî ve Neharî İdadîye-i Mülkîye Mekteplerine Mahsus Haftalık Ders Programına göre, tüm derslerinin haftalık toplam ders saati ve coğrafya dersi saatleri şu şekildedir.

---

⁵⁰⁴ F.R. Unat, *a.g.e.*, s.46.

1902 (1318) yılı Coğrafya Ders Cetveli⁵⁰⁵.

	1. Yıl	2. Yıl	3. Yıl	4. Yıl	5. Yıl	6. Yıl	7. Yıl	8. Yıl
Ders Saati	19	21	23	23	23	24	24	24
Coğrafya	2	2	2	2	2	3	1	-

D-Coğrafya Derslerinin İşlenişi

Coğrafya dersi müfredata girer girmez çeşitli ders kitapları hazırlanmaya başlamıştır. Ders kitaplarının yanında küre ve haritalar hazırlanarak ya da satın alınarak okullara gönderilmiş ve derslerde kullanılmışlardır. Dersler öğretmenler tarafından idare edilmekteydi. Bu öğretmenler genellikle Dârü'l-Muallimîn mezunuydular. Dersler, ders kitapları ve araç gereçleri kullanılarak işlenirdi. Tanzimat döneminde okul ve sınıflar düzenlenmeye, yeni araç-gereçler ve öğretim metotları kullanılmaya başlanmıştır. Meşrutiyet döneminde eğitim ve öğretim yöntemlerinde “*usûl-i tekşif*” ve “*tedrîs-i ayânî*” (Anlatım Yönetim ve Buluş Yönetimi) denilen metotlar kullanıldı⁵⁰⁶. Öğrencilere çevrelerini anlamaları için geziler düzenlendi. Bu dönemde ilk kez ülkenin renkli haritaları yayınlandı. Okulda uygulanan ders örnekleri Satı Bey tarafından çıkarılmaya başlanan Tedrisat Mecmuası’nda yayınlanmıştır. Dergide önemli makaleler ve ders örnekleri bulunmaktadır. Bu makale ve ders örneklerine bakıldığında buluş yoluyla öğretim ve yapılandırmacı yaklaşıma uygun olan örnekler bulunmaktadır⁵⁰⁷.

Buluş (Keşfetme) Stratejisi: Buluş yoluyla öğrenme⁵⁰⁸ öğrencinin kendi deney ve gözlemlerine dayalı olarak bir bilgiye varmasıdır. Bu yaklaşıma göre öğretmen öğrenciye hazır bilgi sunmamalı ona bu bilgiye ulaşabileceği ortamı hazırlamalı ve buna uygun sorular sormalıdır. Öğretime öğrencinin merakını uyandıracak bir soruyla ya da problemle başlanmasının istendiği bu yaklaşımda merkezde öğrenci bulunmaktadır ve öğrenciden edindiği yeni bilgiler ile karşılaştığı problemi çözmesi

⁵⁰⁵ Ders Programları 1318, s.6.

⁵⁰⁶ Ş. Oruç, “Osmanlı Devleti Son Dönemlerinde Coğrafya Öğretimi: Buluş Yoluyla Öğretime Bir Örnek”, *Kastamonu Eğitim Dergisi* 17/3, 2009, s.1013vd.

⁵⁰⁷ D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.10, 13.

⁵⁰⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Z. Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Ankara 2011, s.42vd.

beklenmektedir. Osmanlı Dönemi coğrafya öğretiminde buluş yoluyla öğretime bir örnek olan Satı Bey tarafından tedrisat mecmuasında 1908 yılında yayınlanan “*Sınıfın Haritası*” adlı eser; öğretmenin öğrencilere buldukları sınıfın haritasını çizdirmesiyle başlar ve öğretmenin öğrencilerin kendi odalarının planlarını çizip getirmelerini istemesiyle son bulmaktadır⁵⁰⁹.

Satı Bey’in coğrafya konusundaki bir diğer önemli eseri “*Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır*” isimli yazısıdır⁵¹⁰. Coğrafyanın faydalarından bahsettiği bölümün ardından bu faydanın yerine getirilebilmesi için canlı ve tasviri bir surette öğretilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu sebeple çocuklara gözleri önünde olmayan memleketlerin durumunu hayal ettirebilmek için öncelikle yaşadıkları yerin ahvâlini tetkik ve müşahede ettirmek gerektiğini vurgulamış ve bu sebeple coğrafya dersine bir eşya dersi gibi başlanması gerektiğini, öğrencilerin kırlara çıkmasının, oralardan etraftaki dağlara, vadilere, ovalara, nehirlere ve göllere götürerek coğrafi unsurların zihinde yerleşmesinin sağlanması gerektiğini düşünmüştür⁵¹¹. Satı Bey’in coğrafya dersinde üzerinde durduğu bir diğer konu ise haritalardır. Haritasız coğrafya dersinin abesle iştiğal olduğunu belirten yazar, coğrafya derslerinde haritalardan ciddi bir şekilde faydalanmak için öğrencinin haritaları okumaya, bir haritaya bakınca onun yardımıyla tabii manzaralar hayal etmeye alıştırılması gerektiğini bunun için de öğrencilerce bilinen yön ve yerlerden başlanması gerektiğini belirtmiştir⁵¹². Buna ilaveten sadece haritaların nasıl okunacağını yanında öğrencilere okulun, okula gelip giderken geçtikleri yolların ve yaşadıkları mekânların krokilerin çizdirilmesi gerektiğini savunmuştur⁵¹³.

Matematiksel coğrafya konusunda ise Satı Bey; bunların gözleme ve seyahat notlarına dayalı olması gerektiğini, köye yaklaşılırken ya da uzaklaşırken, gemi yaklaşırken ya da uzaklaşırken köyün ve geminin nasıl kaybolduğunu veya nasıl görüldüğüne dikkat edilerek bu noktadan dünyanın düz değil yuvarlak olduğunun sonucunun çıkartılması gerektiğini sonra seyahatnamelerden bahsedilerek

⁵⁰⁹ Ş. Oruç, *a.g.m.*, s.1019-1024.

⁵¹⁰ Satı Bey, “Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?” (Kısaltma: Coğrafya), *Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası*, Sene:1, Numara:12, s.244-253.

⁵¹¹ Satı Bey, *Coğrafya*, s.244-245.

⁵¹² Satı Bey, *Coğrafya*, s.246.

⁵¹³ Satı Bey, *Coğrafya*, s.246-247.

seyyahların hatıraları ve ülkenin ahvâli hakkında merak uyandırıp izahatla aydınlatarak dünyanın küre şeklinde olduğu kanaatine ulaştırılması gerektiğini belirtmiştir⁵¹⁴.

Tabiî durum ve iktisadi durum hakkında verilecek ayrıntı, rakam mukayeseleri ile açıklanmalı, bu mukayeselerle mümkün olduğu kadar, diyagramlar vasıtasıyla bir özel şekil ve görüntü vermeye çalışılmalıdır. Mesela bir memleketin nüfusundan, büyüklüğünden bahsedildiği vakit, bu nüfus bizim nüfusumuzla, kendi memleketimizin büyüklüğü ile velhasıl evvelce çocuklar tarafından haklarında açık bir fikir edinilmiş miktarlar ile mukayese ederek ve yalnız bu mukayese nispeti ile ifade eyleyerek, bu miktarların zihinde kuru bir mana bir rakam halinde kalmamasını temine çalışmalıdır⁵¹⁵.

Satı Bey, o dönemde verilen coğrafya derslerinden acı acı yakınır ve ezberciliği “*tedrisatın en umûmî ve en müzmin illeti*” olarak görür⁵¹⁶. Satı Bey coğrafya derslerinin okullarda nasıl işlendiğine dair şu tespitlerde bulunur. “*Malumdur ki bizde Coğrafya dersine, bu ilmi tarif etmekle ve dünyanın küre şeklinde olduğu söylemekle başlanır; bu kürenin mihveri, daireleri, engebeleri hakkında birçok tarifler söylenir; sonra muntakalardan, katalardan, daha sonra muhtelif memleketlerden bahsedilir... Ve hemen Umûmîyetle, asıl yaşanan mahal tâ sonlarda bile kaale alınmaz... Bütün bu bahislerde kuru kuruya bir sürü isimler, bir sürü rakamlar söylenir; harita gösterilse, kullanılsa bile, bunun ne olduğu hakkında izahat verilmez, çocukların haritadan yere intikal etmelerini temin yolunda bir şey yapılmaz... Bunun netice-i tabiiyesi olarak: Coğrafya dersi hayal ürünü şeylerden bahseder, bir sürü rakam ve isim ezberletir bir ders halini alır...⁵¹⁷”*

Coğrafya derslerindeki ezbercilikten sadece Satı Bey şikâyet etmez. Damat Ferid hükümetlerinin Maarif ve Dâhiliye bakanlıklarında bulunan Ali Kemal hatıralarında Coğrafya-yı Umumî adlı kitabı Kur’an-ı Kerim gibi hıfz eylediklerini, mürettip hatalarını bile ezberlediklerini, sınavları yüksek notlarla geçtiklerini ancak

⁵¹⁴ Satı Bey, *Coğrafya*, s.247.

⁵¹⁵ Satı Bey, *Coğrafya*, s.248.

⁵¹⁶ Satı Bey, “Ezbercilik”, *Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası*, Sene:1, Numara:12, s.213-217.

⁵¹⁷ Satı Bey, *Coğrafya*, s.248-249.

coğrafya öğrenemediklerini, bu tür bir öğretim yöntemi ile coğrafya öğrenilemeyeceğini ifade etmektedir⁵¹⁸.

II. Meşrutiyet Devrinin önemli mütefekkirlerinden İsmail Hakkı Baltacıoğlu yukarıda anlatılmaya çalışılan ezbercilik illeti ile ilgili olarak “1315-1319 yılları arasında Vefa Mektebi’nde okurken, öğretmenlerimiz bizden yalnız bir şey istiyorlardı; söylediklerini ezberlemek... Coğrafya, tarih, matematik, edebiyat... Her ders için böyle idi. Ezberlemek, okul hayatında bütün başarıların, ödüllerin, takdirlerin, dereceler ve terfilerin anahtarı gibiydi. Hep ezberleyenler beğenilirler, hep ezberleyenler birinci çıkarlardı. Hafıza yalnız eğitim öğretimin değil bütün gençliğin bile geleceğini ipotek altına almıştı. Arkadaşlarım vardı ki, ancak anlayarak öğrenebilecekleri dersleri, mesela kelam ilmi, mantık gibi dersleri bile harfî harfine ezberleyemedikleri için öğretmenlerin hışmına uğrarlardı” şeklinde serzenişlerde bulunmuştur⁵¹⁹.

Türkçülüğün en önemli simalarından Ziya Gökalp Maarif Meselesi makalesinde; okullardaki öğretim şeklinin yanlışlığından şöyle bahsetmektedir. “Bugün gerek iptidailerde ve sultanîlerde, gerek Darülfununda talebeye kemiyet itibariyle çok şey öğretilmek isteniyor; hâlbuki yaratıcı ilim melekesine mâlik olmak birçok yaratılmış bilgileri ezberlemekten bin kat faydalıdır. Tarih-Coğrafya gibi dersler çocuklara birçok lüzumsuz isimlerle rakamları ezberletiyor. Hâlbuki iptidailer ve sultanîler de Tarih, Coğrafya surf milli bir terbiye noktai nazarından tedris edilmek iktiza eder⁵²⁰.”

Meşhur Osmanlı Müellifleri isimli eserin yazarı ve Osmanlı mekteplerinde coğrafya öğretmenliği yapmış olan Bursalı Mehmet Tahir okuduğu öğrencilik ve öğretmenlik dönemlerinde eğitim şeklinin ezbercilik olduğundan ve yetersiz eğitim şartlarından şöyle bahsetmiştir.

“Her sene bilgi dağarcığına yeni bilgiler eklemek şöyle dursun derse hazırlanma ihtiyacı bile hissetmeyen, dolayısıyla da kendisinden birçok hatalı bilgiler sadır olabilen muallimler vardı. Talebe ise çareyi eski senelerden elde kalan ders notlarında bulmuştur. Ancak bu şekilde en azından asgarî seviyede lazım olacak

⁵¹⁸ Ali Kemal, *Ömrüm*, (Yay. Haz. Kayahan Özgül), İstanbul 2004, s.37.

⁵¹⁹ İ.H. Baltacıoğlu, *Talim ve Terbiyede İnkılap*, (Yay. Haz. Rıdvan Canım-Remzi Yavaş Kıncal), İstanbul 1995, s.16.

⁵²⁰ Z. Gökalp, *Makaleler V*, (Haz. Rıza Kardaş), Ankara 1981, s.163.

vilayet, sancak ve kazaları öğrenebilmekteydi. Tahtaya çizilen haritalar ise tabiatın galatına uğramış birer hilkat garibesi eşhası andırmaktadır. Kozmografya dersleri de tahtaya şekil çizilmeksizin yalnız kitap ibaresi okutularak işlenmektedir. Elhasıl, o dönem eğitim ve öğretim hayatında araştırma, tetkik etme, mantık yürütme, tecrübe etme, belli bir usul takip etme gibi hasletler yoktu⁵²¹.”

Mekâtib-i Umûmiye Nazırı Ahmed Kemal Efendi küre, harita vb. aletleri okullara sokmak için gayret etmiştir. Fakat buna engel olmak isteyen muhalif insanlar da olmuştur. Hatta bu kişiler nedeniyle “*haritalar resimdir, küfürdür*” diye nitelenerek onları abdesthanelere attırmışlardır. Kemal Efendi bu olaylar nedeniyle nezaretten çekilmek zorunda kalmıştır⁵²². Ahmed Kemal Efendi, 28 Haziran 1849 tarihli tezkiresiyle rüşdiyelerin amaçları ve programlarına dair bilgi vermektedir. Bu tezkirede ibtidâî sınıflarında okuyan çocuklardan coğrafya dersinde Avrupa ülkelerinin, denizler, boğazlar, körfezlerin öğretilmesi, yazısız haritada bunların adlarını yazıp sınırları çizebilmeleri beklenmektedir⁵²³.

Selim Sabit Efendi'nin yazdığı Rehnümâ-yı Muallimîn adlı kitapta, coğrafyanın; içinde yaşadığımız tabiatı izah etmeye yarayan bir ders olduğunu ve bu derste öncelikle küre ve haritalarla, beş kıtada bulunan kara, deniz ve dağ gibi bazı terimlerin renk ve şekillerinin öğretilmesi gerektiğini belirtmiştir⁵²⁴.

Coğrafya dersinin daha iyi kavratılabilmesi için farklı ders kitapları, küreler ve haritalar alınmıştır. Nitekim 2 Şubat 1851 tarihinde Rüşdiye öğrencilerine coğrafya dersinin daha iyi öğretilmesi için Avrupa'dan bazı malzemeler satın alınmıştır. 31 Ağustos 1873 tarihinde Kolağası Şevket Bey tarafından hazırlanan harita ve coğrafya risalesinden taşrada bulunan rüşdiye mektepleri için bin beş yüz adet alınmıştır. 25 Ekim 1851 tarihinde Rüşdiye Mekteplerinde coğrafya derslerinde kullanılmak için gerekli olan haritalar Avrupa'da bulunan dönemin Mekâtib-i Umûmiye Nazırı Kemal Bey'in, bildirdiği şekilde Avrupa'dan karşılanmıştır. 17 Ekim 1902 tarihinde Darü'l-Fünûn'da İlm-i Maden ve Tabakatü'l-Arz dersi için satın alınması kararlaştırılan

⁵²¹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, İstanbul 1334, s.37-38.

⁵²² S.C. Antel, *a.g.m.*, s.459.

⁵²³ D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.10.

⁵²⁴ Selim Sabit, *Rehnümâ-yı Muallimîn*, s. 22-24.

maden koleksiyonu, atlas ve küre ücretinin bütçeden karşılanmasına izin istenmiştir⁵²⁵.

Bazen de okullar çeşitli malzemeler için istekte bulunurdu. 3 Nisan 1893 tarihinde Mekteb-i Mülkîye'de Coğrafya-yı Osmanî dersinde kullanmak için, Erkan-ı Harbîye tarafından hazırlanmış Memâlik-i Mahruse'de bulunan belde ve kasabaların arasındaki mesafeyi gösteren haritalardan gönderilmesi talep edilmiştir. 28 Temmuz 1904 tarihinde Adana Maarif Müdürlüğü tarafından tekrar harita istenmesi üzerine; daha önce gönderilen haritaların beş altı sene kullanılması gerektiği ve tekrar harita gönderilemeyeceği; istenen küre-i musattahaların ise mevcudu olduğunda gönderileceği belirtilmişti. 21 Ekim 1873 tarihinde Prizren, Kastamonu ve Suriye'deki rüşdiye mektepleri tarafından istenen atlas, harita ve coğrafya kitapları gönderilmiştir⁵²⁶.

Her ne kadar iyi bir eğitim vermek için çaba gösterilse de sorunlar çıkabiliyordu. 10 Nisan 1804 tarihinde Tersane-i Amire Hendesehanesi'nde harita ve coğrafya derslerine intizam verilmesi istenmiştir. 7 Ağustos 1898 tarihinde Konya'da bulunan Rum ve Ermeni çocuklarına ait mektepte okutulan coğrafya kitabının zararlı öğeler içerdiği anlaşıldığından, bu kitabın basımının önlenmesi ve ele geçirilen nüshaların imha edilmesi istenmiştir. 5 Aralık 1873 tarihinde Tercan Rüşdiyesi öğrencilerinin sınav cetvelinde coğrafya dersinin bulunmadığı anlaşılması üzerine bunun sebebi sorulmuş ve imtihan sonuçlarının Takvim-i Vekayi'de ilan edileceği söylenmiştir⁵²⁷.

E- II. Abdülhamid Dönemi İdadîler'de Coğrafya

II. Abdülhamid döneminde coğrafya eğitimi ve öğretimi modern devletin oluşumunun en önemli araçlarından biriydi. Belirlenen merkezi, homojen ve standart ders içerikleri, ders kitapları ve haritalar devletin birlik uyumlu bir aidiyet duygusunu artırmasını planlamaktaydı. Özellikle coğrafya ders kitapları içinde devletin sabit sınırları hakkında ayrıntılı açıklamalar yer almaktaydı. Her yönü kesin devlet sınırları

⁵²⁵ D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.10-11.

⁵²⁶ D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.11.

⁵²⁷ D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.11-12.

ile ilgili bu izahlar, öğrencilerin İstanbul'daki Padişah tarafından yönetilen etkin ve birleşik bir vatan hayal etmesini ve yönetilen bu toprakları kendi yurdu olarak görmesini sağlamak amaçlıydı⁵²⁸.

II. Abdülhamid döneminde Avrupa'dan sipariş edilen haritaların temel amacı, öğrencilerin kendilerini devletle özdeşleştirebilmelerini sağlamaktır. Bu haritalarda farklı din ve etnik unsurlardan oluşan devletin, bir ve bütün olduğu izlenimini vermek için renklendirme ve merkezî bir coğrafi yoğunluk kullanılmıştır⁵²⁹.

Meşrutiyet Devri'nde ilkokullarda coğrafya alanında yapılan yenilikler ortaöğretim kurumlarında yapılamamıştır. Sınıflarda hatalar içeren, yıpranmış, yazıları silinmiş haritalar ve çürümeye bırakılmış yer küreler bulunmaktaydı. Uygulamaya tamamen geçirilemese de en azından coğrafya dersi öğretiminde araç-gereçlere ihtiyaç duyulması önemli bir adımdır.⁵³⁰

İdadîler, Coğrafya dersi için kullanacakları malzemeleri Maarif kütüphanesinden talep ederlerdi⁵³¹. Maarif Kütüphanesinde küre, küre-i musattaha (düzlemküre), küre-i musannaa ve Memâlik-i Mahrûse, Avrupa, Amerika, Asya ve Afrika haritaları da bulunmaktaydı. Maarif Kütüphanesi'nde mevcudu kalmayan küre-i musattaha ve Asya haritası ise Maarif Nezareti eski muhasebecisi Naşid Bey tarafından yapılmaktaydı⁵³².

İstenen malzemenin mevcudu varsa gönderilir ve ücreti idadîden tahsil edilirdi. 29 Ağustos 1895 tarihinde Kütahya Mekteb-i İdadîsi ihtiyaç duyduğu harita, küre ve alet talebinde bulunmuştur. Gelibolu İdadî Mektebi için istenilen harita 23 Aralık 1889 tarihinde gönderilmiş olup, küre-i musannanın Türkçesi olmadığından Fransızcası istenirse ücretinin gönderilmesi istenmiştir⁵³³. Hama İdadîsi için istenen küre ve haritalar ve bunların nakliye masraflarının daha sonra okul çevresinden toplanıp ödenmek üzere Maarif Nezareti veznesinden borç alınmış, alet ve edevat

⁵²⁸ Ö. Akpınar, *Geographical Imagination in School Geography During Late Ottoman Period 1876-1908*, the Atatürk Institute for Modern Turkish History, İstanbul 2010, s.46-47.

⁵²⁹ B. Fortna, *a.g.e.*, s.238-242.

⁵³⁰ İ.H. Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya, Meşrutiyet Devrinde Coğrafya", *Türk Coğrafya Dergisi*, I/III, 1943, s.135-136.

⁵³¹ B. Ata, Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895), *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, s.31.

⁵³² B. Ata, *a.g.m.*, s.32.

⁵³³ Ö. Akpınar, *a.g.t.*, s.46-47.

masraflarının ise Maarif Nezareti'nin 1898 yılı bütçesinden karşılanmasına 7 Kasım 1898 tarihinde izin verilmiştir⁵³⁴.

II. Abdülhamid Dönemi'nde okullar için satın alınan ya da imal edilen gerekli malzemenin beklenen etkiyi gösteremediği de açıktır. Bu konuda Satı Bey, eğitim meselelerini içeren görüş ve düşüncelerine dair çeşitli tarihlerde Maarif Nezareti'ne takdim etmiş olduğu yazılarından oluşan “*Layihalarım*” isimli eserinde, idadîlerde kullanılan alet ve edevâtın hem yanlış seçildiği hem de öğretmenler tarafından doğru kullanılmadığından ve beklenen faydanın yerine getirelemediğinden yakınmıştır⁵³⁵.

F- Okutulan Ders Kitapları

Yağlıkçızade Ahmed Rıfat Efendi'nin 1883 tarihinde hazırladığı 7 Ciltlik *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiye*⁵³⁶ isimli eseri, aslında meşhur şahıslar ve müelliflerin biyografileri, önemli olaylar, tarih boyunca kurulmuş devletler, milletler ve belli başlı şehirlerin tarihi, coğrafyaları hakkında alfabetik maddeler halinde bilgiler verdiğinden dolayı kapsamlı bir tarih ve coğrafya sözlüğü sayılırsa da öteki ilim ve fenlere dair pek çok bilgiyi de ihtiva etmesi bakımından genel bir ansiklopedi niteliği taşımaktadır. Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye, Osmanlılar'da XIX. yüzyılda hazırlanmasına ferdi olarak teşebbüs edilip tamamlanabilmiş ansiklopedi çalışmalarının iyi bir örneği kabul edilebilir. Bazı yanlış ve eksikliklerine rağmen, günümüzde bile müracaat kitabı olma özelliğini koruyan eser, ilk iki cildi 1299, son beş cildi ise 1300 tarihinde olmak üzere, yedi cilt halinde İstanbul'da basılmıştır⁵³⁷.

Şemseddin Sami 1889-1898 yılları arasında tek başına hazırlayıp tamamladığı tarih, coğrafya ve meşhur adamlar ansiklopedisini *Kamusü'l-A'lam*⁵³⁸ adıyla 6 cilt olarak neşretti⁵³⁹. Tarihî adları ve genel Coğrafyayı anlatan bu eser, batı kaynaklarına göre doğruya ait bilgileri açıklar⁵⁴⁰. Müellifi tarafından “*tarih ve coğrafya fenlerinin*

⁵³⁴ D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.37.

⁵³⁵ Satı Bey, *Layihalarım*, İstanbul 1326, s.30.

⁵³⁶ Yağlıkçızade Ahmed Rıfat Efendi, *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiye I*, İstanbul 1299.

⁵³⁷ F. Babinger, *a.g.e.*, s.408; A. Özcan, “Ahmed Rıfat Efendi, Yağlıkçızade”, *DİA II*, s.130-131.

⁵³⁸ Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmusü'l-A'lam I*, İstanbul 1302.

⁵³⁹ Eserin I. ve II. Cildi 1302, III. Cildi 1308, IV. Cildi 1311, V. Cildi 1314 ve VI. Cildi ise 1316 tarihlerinde Mihran Matbaasında basılmıştır. Tıpkıbasım şeklinde 1996 yılında tekrar basılmıştır.

⁵⁴⁰ O. Bayrak, *a.g.e.*, s.336.

bir mahzen-i kebiri” diye nitelendirilmiştir⁵⁴¹. Fasiküller halinde yayımlanan bu altı ciltlik eser alfabe sırasına göre tertip edilmiş olup toplam 4830 sayfadır. Devrinde şarkiyatçıların takdirini kazanan eser, önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğini hâlâ korumaktadır. Tamamlanan ilk Türkçe ansiklopedi olan ve uzun yıllar bir İslâm ansiklopedisi işlevi gören Kâmusu’l-A’lâm, Bouillet'nin Dictionnaire Universel D'Histoire et De Géographie adlı ansiklopedisinden yola çıkılarak hazırlanmıştır⁵⁴². Bouillet'nin eserinde bahsetmediği ya da ehemmiyetsiz bilgiler verdiği şarka ait birçok madde Kâmusu’l-A’lâm’da mufassal bir şekilde yer almıştır⁵⁴³. Bu özelliğinden dolayı Kâmusu’l-A’lâm’ın tercümeden ziyade bir telif eser olduğu düşünülebilir.

Kolağası Ali Cevad’ın, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrâfiye Lûgâtı* isimli eseri, dört ciltlik bir tarih ve coğrafya sözlüğüdür. İlk üç cilt Osmanlı coğrafyasını, son cilt ise Osmanlı tarihini konu almaktadır⁵⁴⁴.

Aynı müellifin II. Abdülhamid döneminde rüşdiyelerin ve idadîlerin 2. Sınıflarında okutulan kitabı; *Fezleke-i Coğrafya-yı Umûmî* adlı eseridir⁵⁴⁵. Eserde, Coğrafyanın taksimatı, Dünya’nın uzaydaki yeri, yıldızlar, burçlar, Ay, Ay’ın hareketleri, Güneş, Güneş’in şekli, Güneş’in uzaklığı, Dünya’nın şekli, hareketi, boyutu, gece-gündüz, daireler, yönler, kutuplar, ekvator, meridyenler, paraleller, daireler ve dereceler, fersah, mil, küreler, harita, plan ve ölçek anlatılmaktadır⁵⁴⁶.

Tabii coğrafya kısmında; dünyanın oluşumu ve katmanları, yanardağların ve kayaların oluşumu, toprak çeşitleri, rüzgârlar, hava, kasırga, yağmur, iklim, ısı dereceleri, ekvator, deniz ve karaların şekilleri, beş kıta ve kısımları, okyanus ve denizler, adalar, med-cezirler, akıntılar, yeryüzü şekilleri, ovalar, yaylalar, dağlar, yanar dağlar ve depremler anlatılmaktadır. Bunlardan sonra; akarsular ve göllerin oluşumu, mil, taşkınlar, ırklar, nüfus, hükümet, coğrafi etmenlerin insanlara etkisi, insanın dünyaya etkisi, hayvan ve bitki ıslahına değinilmektedir⁵⁴⁷.

⁵⁴¹ A. Uçman, “Şemseddin Sami”, *DİA XXXVIII*, s.519-523.

⁵⁴² S. Işık, *Edebiyatçı Yönüyle Şemseddin Sami*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.32.

⁵⁴³ N.S. Banarlı, *Resimli Türk Edebiyat Tarihi*, C.2. İstanbul 1983, s.1075.

⁵⁴⁴ F. Babinger, *a.g.e.*, s.433.

⁵⁴⁵ Bkz. Ali Cevad, *Fezleke-i Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul 1315.

⁵⁴⁶ Ali Cevad, *a.g.e.*, s.2-25.

⁵⁴⁷ Ali Cevad, *a.g.e.*, s.26-70.

Kitapta anlatılan son konu beş kıtanın coğrafyasıdır. Beş kıtanın tabii coğrafyası ve siyasî kısımları incelenmektedir. Tabii coğrafya kısmında; kıtanın sınırları, yer şekilleri, denizleri, dağları, körfezleri, adaları, burunları, boğazları, zemin durumu, yaylaları, yanardağları, ovaları, nehirleri, gölleri, hayvanları ve mahsulâtı anlatılmaktadır. Kıtanın siyasî coğrafyası incelenirken; idarî kısımlar ve bu idarî kısımlarda bulunan şehirler, iklimi, halkı, var ise bulunan sömürgeler anlatılmaktadır⁵⁴⁸. Eser Boğaziçi, Aydın, Hüdavendigâr, Atina, Ankara, Kayseri, Erzurum ve Karahisar-ı Sahib vilayetlerinin haritaları ile sona ermektedir⁵⁴⁹. Eserin önemli bir özelliği bitki, hayvan ve çeşitli ırklara mensup insan resimlerini içerisinde barındırmasıdır⁵⁵⁰.

Menemenlizade Mehmed Tahir'in, *Mükemmel Coğrafya-yı Osmânî* isimli kitabı⁵⁵¹, idadîlerin üçüncü senesi için kullanılmıştır⁵⁵². Mükemmel Coğrafya-yı Osmânî 1314 yılı programına uygun bir eserdir. İki baskı arasında sadece yıl farkı vardır. Bilgi bakımından bir değişiklik olmamıştır. Fakat eserin ismi değişmiştir. Bu kitap sonra "*Coğrafya-yı Osmânî*" adıyla da basılmıştır⁵⁵³. Eser Osmanlı Devleti'nin sınırları ve tabii coğrafyası ile başlar. Daha sonra Osmanlı coğrafyasını Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına göre incelemektedir⁵⁵⁴. Yine aynı plan içerisinde ticaret ve sanayi hakkında bilgiler verilmektedir. Osmanlı vilayetlerinden bahsedilirken tablo halinde kazaları ve kaza merkezlerinin listelerini vermektedir⁵⁵⁵.

Ahmed Cemal'in *Coğrafya-yı Osmânî* isimli eseri⁵⁵⁶; Osmanlı coğrafyası hakkında bilgi veren bir yapıttır. Yazar eserini yazarken kaynak olarak seyahatnameleri, Avrupada yayınlanan bazı eserleri, Osmanlı gazetelerini, Kâmusü'l A'lam'ı ve vilayet salnamelerini kullandığını belirterek bunları liste olarak

⁵⁴⁸ Ali Cevad, *a.g.e.*, s.70-144.

⁵⁴⁹ Ali Cevad, *a.g.e.*, s.144-152.

⁵⁵⁰ Ali Cevad, *a.g.e.*, s.53-57, 59-64, 68.

⁵⁵¹ Menemenlizade Mehmed Tahir, *Mükemmel Coğrafya-yı Osmani*, İstanbul 1320; A. Uçman, "Mehmed Tahir, Menemenlizade", *DİA XXVIII*, s.524-525.

⁵⁵² *Maarif Nezareti Salnamesi 1316*, s.498.

⁵⁵³ D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.100.

⁵⁵⁴ Menemenlizade Mehmed Tahir, *a.g.e.*, s.13-21, 29-42.

⁵⁵⁵ Menemenlizade Mehmed Tahir, *a.g.e.*, s.59vd.

⁵⁵⁶ Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Osmânî*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbîye Matbaası, İstanbul 1316.

vermiştir⁵⁵⁷. Bu nedenle Avrupa-yı Osmânî, Asya-yı Osmânî ve Afrika-yı Osmânî olarak üç ana bölümden oluşur.

Avrupa-yı Osmânî bölümünde; Osmanlı Avrupa'sının sınırları, kısımları, yüzölçümü, nüfusu, diğer hükümetlerle sınırları, sahilleri, dağları, nehirleri, meşhur gölleri hakkında bilgi verilir. Son olarak bölgenin doğal görünümü, ırkları, dinleri, bölgedeki trenler, meşhur caddeleri, şose caddeleri anlatılır⁵⁵⁸.

Asya-yı Osmânî bölümünde: Osmanlı Asya'sının sınırları, kısımları, yüzölçümü, nüfusu, diğer hükümetlerle sınırları, sahilleri, dağları, nehirleri, meşhur gölleri hakkında bilgi verilir. Taksîmât kısmında Osmanlı'nın Asya'daki vilayetleri ve onlara bağlı olan sancak ve mutasarrıflıklar anlatılır. Son olarak bölgenin doğal görünümü, ırkları, bölgedeki trenleri, sahile inen yolları hakkında bilgi verilir⁵⁵⁹.

Son bölüm ise Afrika-yı Osmânî'dir. Burada sahiller, dağlar ve nehirler anlatılır. Trablusgarp vilayeti, Bingazi ahalisi, Mısır Hıdiviyeti, Mısır ahalisi ve Tunus emareti hakkında bilgi verilir⁵⁶⁰.

Eserin sonunda hata ve sevab cetvelini içeren 12 sayfa yer almaktadır. Kitabın yazımında vilayetlerde olan tebdilatı belirten bir sayfa bulunmaktadır⁵⁶¹. Genel itibarıyla düzenli sayılabilecek bir eserdir. Fihrist ihtiva etmesi sebebiyle kullanımı kolay bir eserdir⁵⁶².

Fazlı Necib Selanikli'nin *Mufassal Coğrafya-yı Umûmî* isimli eseri⁵⁶³, İdadîlerde okutulmak üzere hazırlanmış bir kitaptır. Eser 8 fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasılda; Coğrafyanın taksimatı, Dünyanın şekli ve hareketleri, Güneş ve Güneşin hareketleri, mıntıkalar, mevsimler, dört asli yön ve harita konuları anlatılır⁵⁶⁴. İkinci fasılda; teşkilat-ı arziye, kıtalar, dağlar, yaylalar, sahralar, vadiler ve nehirler anlatılır⁵⁶⁵. Üçüncü fasılda; Denizler ve Denizlerin altındaki hayat ile medcezir ve akıntılar konusu işlenmektedir⁵⁶⁶. Dördüncü fasılda; ahvâl-i havaiye

⁵⁵⁷ Ahmed Cemal, *a.g.e.*, giriş bölümü.

⁵⁵⁸ Ahmed Cemal, *a.g.e.*, s.2-91.

⁵⁵⁹ Ahmed Cemal, *a.g.e.*, s.91-255.

⁵⁶⁰ Ahmed Cemal, *a.g.e.*, s.256-286.

⁵⁶¹ Ahmed Cemal, *a.g.e.*, s.276-289.

⁵⁶² D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.88.

⁵⁶³ Fazlı Necib Selanikli, *Mufassal Coğrafya-yı Umûmî*, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.

⁵⁶⁴ Fazlı Necib Selanikli, *a.g.e.*, s.4-24.

⁵⁶⁵ Fazlı Necib Selanikli, *a.g.e.*, s.24-34.

⁵⁶⁶ Fazlı Necib Selanikli, *a.g.e.*, s.34-47.

başlığıyla havanın hareketleri ve bunun sebepleri ile rüzgârlar ve yağmurlardan bahsedilmektedir⁵⁶⁷. Beşinci fasılda; Sekine-i arz başlığıyla Dünyada yaşayan nüfus hakkında bilgi verilmektedir⁵⁶⁸. Altıncı fasılda; 15. ve 16. Yüzyıldan başlayarak son üç asırda meydana gelen Coğrafi keşifler anlatılır⁵⁶⁹. Yedinci fasılda; Avrupanın tabii coğrafyası ve son olarak sekizinci fasılda; Avrupanın tarihi ve siyasî ahvâli izah edildikten sonra Avrupada bulunan devletlerden bahsedilir. Bu bölümde Avrupa devletlerinin kaç kilometre olduğu, nüfusu ve kilometre kareye düşen nüfus miktarı tablo halinde verilmiştir⁵⁷⁰. Fasılların sonunda sualler bölümü bulunmaktadır. Anlatılan konuların pekiştirilmesi amacıyla her fasıl sonuna anlatılan konularla ilgili sorular eklenmiştir⁵⁷¹.

Ali Tevfik'in *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası* isimli eseri, Mekteb-i Mülkîye-i Şâhâne ve Mekteb-i İdâdî-yi Mülkî üçüncü sene öğrencilerinin kullanması için yazılmıştır. Müellif kitabı Mekteb-i İdâdî Tarih-i Umûmî ve Mekteb-i Mülkîye-i Şâhâne Coğrafya öğretmeni kaymakam Ali Tevfik ünvanıyla yazmıştır. Coğrafya-yı Umûmî adlı eserinin üçüncü cildir. Osmanlı memleketleri coğrafyası: Avrupa-yı Osmânî, Asya-yı Osmânî ve Afrika-yı Osmânî olarak üç ana bölüme ayrılır.

Birinci bölüm olan Avrupa-yı Osmânî'de Osmanlı Avrupa'sının sınırları, nüfusu, sahilleri, dağları, nehirleri, gölleri, denizleri ve Avrupa'da yaşayan ırklar anlatılmaktadır⁵⁷². Osmanlı Avrupa'sında bulunan İstanbul (Çatalca ve İzmit mutasarrıflıkları), Edirne, Selanik, Yanya, İşkodra, Manastır, Kosova, Bosna-Hersek, Girit, Rumeli-yi şarki vilayetlerinin ve Bulgaristan eyaletinin sınırlarından, burada yaşayan insanlardan, yeryüzü şekillerinden, mahsullerinden, sanayilerinden, idarî şekillerinden ve önemli beldelerinden bahseder. Ayrıca Avrupa-yı Osmânî'de bulunan meşhur posta yolları ile demiryolları hakkında da bilgi verir⁵⁷³.

⁵⁶⁷ Fazlı Necib Selanikli, *a.g.e.*, s.47-55.

⁵⁶⁸ Fazlı Necib Selanikli, *a.g.e.*, s.55-62.

⁵⁶⁹ Fazlı Necib Selanikli, *a.g.e.*, s.62-70.

⁵⁷⁰ Fazlı Necib Selanikli, *a.g.e.*, s.70-207.

⁵⁷¹ Fazlı Necib Selanikli, *a.g.e.*, s.33, 46vd.

⁵⁷² Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1318, s.6-180.

⁵⁷³ Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.74-166.

İkinci bölüm olan Asya-yı Osmânî’de Osmanlı Avrupa’sı bölümünde olduğu gibi Osmanlı Asya’sının sınırları, nüfusu, dağları, sahilleri, denizleri, gölleri, nehirleri ve burada yaşayan ırklar hakkında bilgi sunulmaktadır⁵⁷⁴.

Osmanlı Asya’sındaki vilayetleri beş bölümde incelenmektedir.

Birinci bölüm: Karadeniz kıyısındaki vilayetler (Kastamonu, Trabzon vilayetleri, İzmit ve Biga mutasarrıflıkları⁵⁷⁵),

İkinci Bölüm: Marmara denizi kıyısında Hüdavendigâr vilayeti⁵⁷⁶,

Üçüncü Bölüm: Adalar denizi ve Akdeniz sahillerinde bulunan vilayetler (Aydın, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Konya, Adana, Halep, Suriye, Beyrut, Kudüs vilayetleri ve Zor, Cebel-i Lübnan mutasarrıflıkları⁵⁷⁷),

Dördüncü Bölüm: Doğu sınırında bulunan vilayetler (Basra, Bağdat, Musul, Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Ma’muratü’l-Azîz, Sivas ve Ankara vilayetleri⁵⁷⁸),

Beşinci Bölüm: Arap yarımadasında Hicaz ve Yemen vilayetleri⁵⁷⁹.

Bu bölümde anlatılan bütün şehirlerin sınırları, arazileri, mahsulleri, idare şekilleri ve önemli beldeleri anlatılmaktadır. Diğer bilgilere ek olarak Hicaz ve Yemen’deki posta yolları, demiryolları ve yollar anlatılır.

Bu bölümün sonunda İstanbul ile Osmanlı Asya’sında bulunan meşhur şehirlerin saat olarak uzaklığını gösteren bir tablo bulunmaktadır⁵⁸⁰.

Üçüncü bölüm Afrika-yı Osmânî adını taşır. Burada Mısır Hıdivliği, Trablusgarp vilayeti, Bingazi mutasarrıflığı ve Tunus eyaleti hakkında geniş bilgi verilmektedir⁵⁸¹. Hatime ile kitap sona erir. Eser resim ya da şekil içermemektedir. Oldukça karışık bir kitap olduğundan bölümlere ayrılması zordur. Başlıkların yanında harf ya da sayı belirtilmemiştir⁵⁸². Bazı yer isimlerinin yanına latin harfleri ile okunuşlarını vermiştir. Eserde dipnot sistemi bulunmaktadır. Bazı konular metin içerisinde değil dipnot bölümlerinde açıklama yapılmıştır⁵⁸³.

⁵⁷⁴ Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.180-221.

⁵⁷⁵ Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.222-244.

⁵⁷⁶ Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.245-256.

⁵⁷⁷ Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.257-331.

⁵⁷⁸ Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.332-406.

⁵⁷⁹ Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.407-424.

⁵⁸⁰ Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.448.

⁵⁸¹ Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.458-479.

⁵⁸² D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.116-117.

⁵⁸³ Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.6-10.

Abdurrahman Şeref'in *Coğrafya-yı Umûmî*⁵⁸⁴ isimli eseri idadîlerin beşinci sınıflarında okutulmak üzere programa dâhil edilmiştir⁵⁸⁵. Müellif eserini coğrafya öğretmenliği yaparken kullandığı notları birleştirmek suretiyle yazmıştır⁵⁸⁶.

Eser bâblar halinde yazılmıştır.

Birinci bâbda; coğrafyanın tarifi, faydaları ve kısımları anlatılır. Matematiksel coğrafya ile devam eder. Burada dünyanın şekli, güneş, yıldızlar, burçlar, daireler, dünyanın kısımları, dünyanın hareketleri, ay ve ay tutulması, güneş tutulması, enlem ve boylamlar, harita ve ölçek anlatılır. Coğrafyaya giriş kısmında kara ve sulara dair coğrafi tabirleri anlatılır. Irklar, hükümet ve dinler anlatılır⁵⁸⁷.

İkinci bâbda; Avrupa anlatılırken, kıtanın coğrafi konumu, sınırları, yüzölçümü, yer şekilleri, siyasî taksimatı, halkı ve medeniyeti, hükümetleri ve dinleri, en son olarak da tarihî coğrafyası verilir⁵⁸⁸.

Üçüncü bâbda; Asya kıtası anlatılır. Kıtanın iklimi, sahilleri, siyasî kısımları ve yer şekilleri anlatıldıktan sonra Rusya, Çin, Japonya, Türkistan, Afganistan, Belucistan, Anadolu, Arap Yarımadası ve Hindistan'ın idare, halk, yer şekilleri, yüz ölçümü, konumu ve sömürgeleri gibi bilgiler verilmektedir. Asya kıtası kitapta en fazla yer ayrılan bölümdür⁵⁸⁹.

Dördüncü bâbda; Afrika kıtası anlatılır. Kıtanın iklimi, sahilleri, dağları, mahsulatı, siyasî kısımları ve yer şekilleri anlatıldıktan sonra Mısır Hıdiviyeti, Berberistan, Sudan ve Gine, Habeşistan ve Kongo'nun idare şekli, tabii durumları ve tarihî coğrafya konularına değinilmiştir⁵⁹⁰.

Beşinci bâbda; Amerika kıtası anlatılır. Kıtanın iklimi, sahilleri, dağları, mahsulatı, siyasî kısımları ve yer şekilleri anlatıldıktan sonra Kuzey Amerika, Meksika, Orta Amerika, Güney Amerika, Antilye Adaları, Venezuela, Guyana,

⁵⁸⁴ Abdurrahman Şeref, *Coğrafya-yı Umûmî*, Karabet Matbaası, İstanbul 1306.

⁵⁸⁵ *Maarif Nezareti Salnamesi 1318*, s.499.

⁵⁸⁶ *Mekteb-i Mülkîye-i Şâhâne'de Coğrafya-yı Umûmî muallimliği bundan akdem uhde-i acizaneme muhavvel olmağla ol vakt şâkirdâna verdiğim derslerin sırasıyla cem ve tertibinden işbu eser-i naçiz husûle gelmiştir*. Bkz. Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, giriş kısmı.

⁵⁸⁷ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.5-38.

⁵⁸⁸ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.39-56.

⁵⁸⁹ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.57-218.

⁵⁹⁰ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.219-278.

Brezilya, Peru ve Şili'nin idare şekli, tabiî durumları ve tarihî coğrafya konuları anlatılmıştır⁵⁹¹.

Altıncı bâbda; Okyanusya kıtasından bahsedilir, ancak yazar bu bölümü diğerlerine göre daha muhtasar şekilde yazmıştır. Bu kıtada sadece Malezya, Malenezya ve Polinezya'dan bahsedilir⁵⁹².

Mehmed Celal'in *Coğrafyâ-yı Umûmî*⁵⁹³ adlı eseri, idadîlerin dördüncü sınıfları için tertib edilmiş bir eserdir⁵⁹⁴. 1313 senesi ders programına uygun olarak basıldığına dair ibare bulunmaktadır. 501 sayfayı bulan oldukça hacimli bir eserdir. Eser bir mukaddime ve dokuz fasıldan oluşmaktadır. Ayrıca fasıllar da bölümlere ayrılmıştır.

Birinci fasılda; coğrafya-yı riyazî anlatılır. Burada ufuk, ana yönler, arz, arzın şekli, hareketleri, güneş, ay, tûl ve arz (enlem ve boylam), daireler, gece gündüz ve mevsimlerden bahsedilir⁵⁹⁵.

İkinci fasılda; tabakat'ül arza ait bazı malumat başlığıyla yer küre ve oluşumu anlatılmaktadır. Bu konu anlatılırken yer kürenin küçük resimleri çizilmiştir⁵⁹⁶.

Üçüncü fasılda; coğrafya-yı tabiî mebahası anlatılır. Burada su, toprak, denizler, kıtalar, sahiller, sahillerin oluşumu, hava, rüzgâr, adalar, arazi çeşitleri, dağlar, ovalar, dağların oluşumu, nehirler, göller, madenler, bitkiler, hayvanlar ve ırklar zikr olunur⁵⁹⁷. Bu bölümde insan ırklarına ait resimler bulunmaktadır⁵⁹⁸.

Dördüncü fasıl Coğrafya-yı siyasî adını taşır. Burada: insan toplulukları, hükümetler ve dinler anlatılır⁵⁹⁹.

Beşinci fasıl; kıtaat-ı hamse hakkında malumat adıyla başlar. Burada kıtaların mevkîî, sınırları, genişliği, adaları, dağları, arazileri, nehirleri, nüfusu anlatılır. Ayrıca kıtalarda bulunan ülkeler ve hükümetlerden de bahsedilir⁶⁰⁰.

⁵⁹¹ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.279-331.

⁵⁹² Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.332-347.

⁵⁹³ Mehmed Celal, *Coğrafyâ-yı Umûmî*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1313.

⁵⁹⁴ *Maarif Nezareti Salnamesi 1318*, s.498.

⁵⁹⁵ Mehmed Celal, *a.g.e.*, s.12-60.

⁵⁹⁶ Mehmed Celal, *a.g.e.*, s.60-66.

⁵⁹⁷ Mehmed Celal, *a.g.e.*, s.67-114.

⁵⁹⁸ Mehmed Celal, *a.g.e.*, s.114.

⁵⁹⁹ Mehmed Celal, *a.g.e.*, s.115-121.

⁶⁰⁰ Mehmed Celal, *a.g.e.*, s.122-157.

Altıncı fasıl; Asya kıtası her yönüyle incelenmiş, arazinin durumu, nehirleri, gölleri, iklimi ve mahsulatı hakkında bilgi verilmiştir. Osmanlı vilayetleri hakkında bu fasılda bilgi verilmektedir⁶⁰¹.

Yedinci fasıl; Afrika Kıtasını tekrar anlatan bir kısımdır. Afrika'nın sınırları ve sahilleri ile başlayan bölümden sonra Afrika'yı kuzey, güney ve doğu Afrika olarak üçe ayıran kısım gelmektedir. Afrika'nın mevkîi, hudûdu, suları, havası, nehirleri, gölleri, genel görünümü, sakinleri, mülkî durumu ve ülkeleri anlatılır⁶⁰².

Sekizinci fasıl: Amerika kıtasını anlatır. Amerika'yı kuzey ve güney olarak ikiye ayırmıştır. Burada Amerika'nın mevkîi, hudûdu, suları, havası, nehirleri, gölleri, genel görünümü, sakinleri mülkî durumu ve ülkeleri anlatılır⁶⁰³.

Dokuzuncu fasıl, Okyanusya Kıtası'nı anlatır. Bu kıtada bulunan Malenezya, Avustralya, Mikronezya ve Polinezya'dan bahsedilir. Diğer kıtalar için verilen ayrıntılar burada da verilmiştir.⁶⁰⁴

Eserin son bölümü ise *Lâhika* başlığı olup bu bölümde menatik-ı kutbiye başlığıyla kuzey ve güney kutuplarından bahsedilmektedir⁶⁰⁵.

Mehmed Hikmet'in *Coğrafyâ-yı Umrânî*⁶⁰⁶ isimli eseri 7 senelik idadîlerin son sınıflarında okutulmaktadır⁶⁰⁷. Eser mukaddime ile başlayıp iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım da kendi içerisinde 3 fasıla ayrılmaktadır.

Birinci kısmın birinci faslında; Coğrafyâ-yı Ziraî başlığıyla, Osmanlı topraklarında ziraat yapılan alanlar, ziraî iklimler, bağlar, bahçeler, çayırklar, ormanlar ve hayvancılık konuları anlatılmaktadır. Bu bölümün sonunda bir bölümü renkli harita bulunmaktadır⁶⁰⁸. İkinci fasılda; Coğrafyâ-yı Sınâî, ihraç edilen mallar, madenler ve değerli taşlar, imalât sanayiî ve kısımları, makine ve kimya sanayiî ile gıda ve tekstil sanayiî konularına değinilmiştir⁶⁰⁹. Üçüncü fasıl ise Coğrafyâ-yı ticarî konularına değinir. Bu fasılda ayrıca ticaretin tarifi ve kısımları, ithalat, ihracat, kara

⁶⁰¹ Mehmed Celal, *a.g.e.*, s.157-305.

⁶⁰² Mehmed Celal, *a.g.e.*, s.306-380.

⁶⁰³ Mehmed Celal, *a.g.e.*, s.381-464.

⁶⁰⁴ Mehmed Celal, *a.g.e.*, s.465-483.

⁶⁰⁵ Mehmed Celal, *a.g.e.*, s.484-501.

⁶⁰⁶ Mehmed Hikmet, *Coğrafyâ-yı Umrânî*, İstanbul 1312, Nişan Berberyan Matbaası.

⁶⁰⁷ *Maarif Nezareti Salnamesi 1318*, s.501.

⁶⁰⁸ Mehmed Hikmet, *a.g.e.*, s.18-129.

⁶⁰⁹ Mehmed Hikmet, *a.g.e.*, s.131-145.

yolları, demir yolları, deniz yolları, büyük iskeleler, posta, telgraf, meskûkât ve büyük ticarî şirketlerle bankalardan bahsedilmektedir⁶¹⁰.

İkinci kısımda; Avrupa Devletleri anlatılmıştır. Avrupa Devletlerinin tabii, siyasî ve iktisadi durumu hakkında geniş bilgi verilmektedir. Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerinin sahip olduğu sömürgelerden, ticarî gemilerden ve vapurlardan bahsedilir⁶¹¹. Eserin son konusu ise Osmanlı gemileridir⁶¹².

Mehmet Hikmet'in idadîlerin birinci sınıflarında okutulan eseri ise *Coğrafyâ-yı Mebâdî*'dir⁶¹³. Eser resim defterleri gibi eni boyundan uzun olarak basılmıştır. Soru-cevap şeklinde yazılmıştır. Kitabın başında o yıla ait program bulunmaktadır. Kitabın içerisinde coğrafya kitaplarının genelinde bulunan klasik resimler görülmüştür. Bu resimler genelde bütün kitaplarda bulunmaktadır. Eser mukaddime ile başlar. İki ana kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım matematiksel coğrafya hakkındadır. Burada dünyanın şekli, uzaydaki yeri, hareketleri, ay, kutup noktaları, ekvator, daireler, küre ve haritalar anlatılmaktadır. İkinci kısım tabii coğrafya üzerinedir. Burada coğrafi şekiller ve tanımlar, beş kıta coğrafyası, ırklar anlatılmaktadır. Siyasî coğrafya kısmında: Osmanlı Devleti'nin üç kıtada bulunan toprakları anlatılır. Eyaletler ve şehirler hakkında bilgi verir. Küçük boyutlu ve yüzeysel bilgiler içeren bir kitaptır⁶¹⁴.

⁶¹⁰ Mehmed Hikmet, *a.g.e.*, s.146-241.

⁶¹¹ Mehmed Hikmet, *a.g.e.*, s.242-360.

⁶¹² Mehmed Hikmet, *a.g.e.*, s.361-366.

⁶¹³ 1318 yılı Maarif Salnamesi'nde idadîlerin birinci sınıfları için Hikmet Bey'in coğrafya isimli eserinin okutulacağı belirtilmektedir. Ancak Hikmet Bey'in *Coğrafyâ-yı Umrânî* ve *Mebâdî-yi Coğrafya* isimli eserleri bulunmaktadır. Bu eserlerden başka sadece *Coğrafya* isimli bir eseri bulunmamaktadır. Salnamede bahsedilen coğrafya isimli eseri *Mebâdî-yi Coğrafya* olabilir. Bkz. *Maarif Nezareti Salnamesi 1318*, s.496.

⁶¹⁴ D.S. Yeşiltepe, *a.g.t.*, s.136.

SONUÇ

Osmanlı klasik döneminin eğitim kurumları; sıbyan mektebi, medreseler ve enderun mektebi idi. Mühendishane-i Berri Hümayun ve Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, Mekteb-i Tıbbîye ve Mekteb-i Harbîye, eğitim hayatına yön veren okullardı. Tanzimat Fermanı Dönemi'nde ise batılı tarzda yeni okullar açılmaya başlanmıştır. Bu dönemin yenilikçi kadroları, bahse konu müesseseleri kaldırmaya cesaret edemediklerinden ya bu kurumlarla ilgili ıslahat yapmışlar ya da yerine ikame edilecek batılı tarzda okullar açmak istemişlerdir. Bu eğitim kurumlarından en önemli ve yaygın olarak açılanları iptidâîler, rüştiyeler ve idadîlerdir.

Hazırlamak anlamına gelen idâd, önceleri daha üst bir mektebe öğrenci hazırlayan ve yetiştiren eğitim kurumlarına denilmiştir. Mesela, 1838'te ilk defa açılan rüştiye mektebi için öğrenci yetiştiren sıbyan mekteplerine ve Harp Okulu ile Askerî Tıbbîye'de okumak isteyen gençler için açılan hazırlık sınıflarına idadî denilmiştir. Programları rüştiyelerden pek farklı olmayan bu mekteplere 11–14 yaş arası öğrenciler alınmıştır. İdadî teriminin bir ortaöğretim kurumunun adı olarak kullanılması, 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin yayınlanmasından sonradır. Bu mekteplerin açılmasıyla Müslüman ile Hıristiyan tebaa kaynaştırılmak ve ortak bir kültürde yetiştirilmek isteniyordu. Bunun için dört yıllık rüştiyelerin üstünde, öğretim süresi üç yıl olan idadîlerin açılması düşünülmüştür.

Nizamname hükümlerine göre öğretim süresi üç yıl olan idadîler, bin haneden fazla olan yerlerde kurulacaktı. İdadîlerin her türlü masrafı, vilayet maarif idaresi sandıklarından karşılanacak, her idadîde muavinlerle birlikte altışar muallim ve mubassır bulunacaktı. Okuldaki temizlik işleriyle diğer işleri görmek için de kapıcı ile hademeler görev yapacaktı. Maarif-i Umûmiye Nizamnamesiyle açılması kararlaştırılan idadîler hemen açılmamış, ilk idadî ancak 1874 yılında İstanbul'da Darü'l-Maarif'in yerinde açılabilmiştir. Maddî imkânsızlıklar sebebiyle 1876 tarihine kadar İstanbul'da bile dört beş tane idadî açılabilmiştir.

İdadîlerin masrafları için sadrazam Sait Paşa zamanında sağlam kaynaklar oluşturulunca, vilayetlerde de idadîlerin açılmasına başlanmıştır. 1892 yılında idadîler beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Vilayet idadîleri yedi, sancak idadîleri beş yıllık oluyordu. Vilayet ve sancaklardaki idadîlerin eğitim süresinin eşit

olmayışının sebebi sancakların maarif bütçelerinin yedi yıllık (leylî) idadî açmaya yeterli olmayışı idi. Beş senelik sancak idadîlerinin ve yedi senelik vilayet idadîlerinin ilk üç senesinde rüştiye eğitimi, diğer senelerinde idadî eğitimi veriliyordu. Böylece bir öğrenci, üç yıllık ilk mektepten sonra, üç senelik rüştiye eğitimi ve eğer sancakta ise iki, vilayette ise dört yıllık idadî eğitimi alıyordu.

II. Abdülhamid döneminde eğitim kurumlarına yapılan yatırım ciddi şekilde arttırılmıştır. Islahat fermanı dönemi nasıl ki rüşdiyelerin açılıp geliştiği süreç ise II. Abdülhamid zamanı da idadîlerin geliştiği devir olmuştur. Gelişim sadece okullarda değil ders programlarında da kendini göstermiştir. Bu değişikliklerin hepsi de okullardaki ders programlarını ve Tarih dersinin müfredatlardaki yerini etkilemiştir.

Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Osmanlıca Kitapları'nda bulunan Mekteb-i İdadîye-i Hazret-i Şahanenin İmtihan Risalesi isimli eserde tarih derslerinde sorulacak ya da sorulması öngörülen örnek sorular bulunmaktadır. Bu eserde bulunan "Fenn-i tarihten irad olunan es'ele, Hazret-i Nuh Aleyhisselamın ahvâl-ı saadetlerinin beyanı, Kanuni Sultan Süleyman Hazretlerinin müddet-i ömr-i şerifleri ve saltanatları ve zaman-ı saadetlerinde vaki' olan fütuhatin izahı ve Fatih-i İstanbul Sultan Mehmed Hazretlerinin dahi ömr-i şerifleriyle zaman-ı saltanatlarında olan vekayi'in şerh olunması ." gibi soruların bulunması Osmanlı mekteplerinde ezberciliğin yaygın bir illet olduğu bilirse de, aslında ezberci bir eğitim anlayışının en azından tarih alanında hâkim olduğunu göstermediğinin yanında öğrenciyi yoruma ve öğrendikleri bilgiyi muhakeme etmeye yönelik olduğu düşünülebilir. Günümüzde bu tür sorulara klasik tip yazılı soruları diyoruz. Klasik tip yazılı sorularıyla öğrencilerin üst düzey davranışları ölçülebilir. Yeni ve orijinal fikirler üretme, yorumlama, analiz vb. dolayısıyla bu sorulara bakarak doğrudan ezberci bir anlayış uygulanmış demek doğru olmaz çünkü sorularda tek bir cevap istenmemiş. Öğrenciler bu sorulara cevaben istedikleri kadar cevap yazabilirler ve yorum, analiz, olayların sebep ve sonuçlarıyla günümüz olayları arasında bağlantı kurma gibi farklı düzeyde cevap verebilirler. Bununla beraber bu soruların cevabı uzun yanıtıdır. Ezberci anlayışa dayalı sorular olsaydı kısa cevaplı sorular sorulması gerekirdi. Klasik tip yazılı sorularının cevabı her öğrenciye göre değişebilir. Her öğrencide aynı cevap oluşmaz, öğrenciler derste öğrendiği ve çalıştıklarından akıllarında kalanları yazar. Bu duruma göre idadîlerde tarih dersi imtihanlarında soruların soruluş şekline

bakarak idadîlerde tarih eğitimi ve öğretiminde tamamen ezberci bir eğitim anlayışının uygulanmadığı ya da en azından bu soruların bir heyet tarafından hazırlandığını düşünürsek mekteplerde ezberciliğe yönlendirme yapılmadığı sonucuna ulaşabiliriz.

Bu dönemlerde devrin siyasî oluşumları ve ideolojileri eğitimin işleyişine fazlaca etki etmiştir. Milli duyguların gelişmesiyle Tarih bilimine duyulan ilgi seviyesi yükselirken, ders programlarındaki Tarih derslerinin haftalık saati de özellikle orta öğretim kurumlarında artırılmıştır. Bunların yanı sıra Fransız İhtilalinin devletin sınırlarındaki etkisini azaltmayı hedefleyen Sultan II. Abdülhamid, önce ortaöğretim kurumlarında Avrupa ve Dünya Tarihi'nin okunmasını yasaklatmış, daha sonra ise tüm ilköğretim okullarında Tarih derslerini kaldırtmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in devr-i iktidarında tarih ders kitapları, Osmanlı saltanatını sevdirmeyi ve dini eğitim ile yetişecek tebaayı inanç yönüyle güçlendirmeyi amaçlamıştır. Ancak bunu yaparken bazı tarih alanlarının okutulmasını ve öğretimini kısıtlaması dönemin ideolojisinin ciddi yanlışlıklarından birisi olmuştur. Bu ideolojiye uygunluğu nedeniyle Tanzimat Döneminde kuvvetlenen hanedan tarihi ile İslâm tarihi anlayışı ve öğretimi daha da güçlenirken umûmî tarih budanmaya çalışılmıştır. Buna rağmen vatansever ve ufku açık öğretmenler, bulunduğu her fırsattan faydalanarak öğrencilerin yetişmesinde, fikren aydınlatılmasında, memleket dava ve ihtiyaçlarını kavramış donanımlı bir neslin yetişmesinde başarı göstermiştir.

Umûmî Tarih yazarlarının en önemlisi Mizancı Murad'dır. Umûmî Tarih adlı eseri 1889 tarihinde Avrupalı metotlarla yazılmış bir dünya tarihidir. Mehmed Murad eserinin sonuna eklediği tek ciltlik Tarih-i Osmanî'siyle Batılı tarzda öğretim amaçlı güzel bir Osmanlı tarihi yazmış olup, bunu ülkemiz tarihçiliğinde başarıyla uygulayan XIX. yüzyıl tarihçilerindendir. Eser bilgi yığını halinde sunulmamıştır; tam aksine düzenlenmiş, bölümlere ayrılmış ve her bölümün sonunda anlatılan olaylar hakkında yorumlar eklenmiştir.

Ali Tefvik, 1313 yılında Mekâtib-i İdâdiye için haftada ikişer ders ve üç sene okutulacak olan Tarih-i Umûmî dersi için üç ciltlik Fezleke-i Tarih-i Umûmî yazmıştır. Kitabın birinci cildinde kurûn-ı ûlâ tarihi, ikinci cildinde kurûn-ı vustâ tarihi, üçüncü cildinde de kurûn-ı ahîre tarihi anlatılmıştır.

Osmanlı tarihinde “*Şıpkı Fatihî*” olarak bilinen Hüsni Süleyman Paşa’nın yazdığı Tarih-i Âlem, Batılı kaynaklardan da yararlanarak hazırlanmıştır. Eserde Hz. Adem’den İslâmiyet’in doğuşuna kadar geçen dünya tarihi hakkında bilgiler bulunmakta olup Türk Tarihine geniş yer verilmiştir. Hunlar dönemine bu eserle dikkat çekmiştir. Türk tarihçiliğinde, Fransız yazar Guignes’e dayanarak İslam öncesi Türklere ait bir bölümü ilk kez ele alan Süleyman Paşa’dır. Bu ayrıcalıklarından dolayı Paris’te toplanan Coğrafya Kongresi’nde ödül almıştır.

II. Abdülhamid devri okutulan kitapların yanında öğretim açısından da yeniliklerin bulunduğu bir dönem olmuştur. Satı Bey, tarih öğretimi konusunda “Tarih Tedrisinin Usûl-ı Esasîyesi” adlı bir makalesinde; tarih dersinin nasıl okutulacağı, tarih öğretiminin amacı, faydası ve öğretim yöntemleri gibi konular üzerinde durmuştur. Satı Bey, batıda eğitimle ilgili gelişimleri yakından takip etmiş ve bunların ülkemize girişinde önemli rol oynamış ve okullarda uygulamıştır.

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi’yle müfredat programları arasına Coğrafya da girmiştir. İlköğretim Coğrafya Müfredat Programında; Dünya, Dünyanın hareketleri ve sonuçları, Osmanlı Ülkesi’nin büyük nehirleri, dağları, vilayet taksimatı gibi basit bilgiler verilmiştir. Yeni usuller ve harita-yerküre gibi materyallerin Osmanlı Mekteplerine yerleşmesinden sonra Kartoğrafyanın Osmanlı Eğitim Sisteminin gelişmesinde rol oynadığı da muhakkaktır. Bunlar, öğrencilerin devlete bakış açısını değiştirmiştir. Getirilen yeniliklerin, günümüz Coğrafya öğretim yöntemlerinin işlendiği eserlerde ve Coğrafya Öğretim Programlarında da yerini muhafaza etmesi dikkat çeken önemli hususlardandır. İdadîlerde coğrafya dersleri 1892 yılında son sınıflar hariç bütün sınıflarda okutulmuş, 1902 yılında yapılan değişiklikle bütün sınıflarında okutulmasının yanında ders saatlerinde de arttırıma gidilmiştir.

II. Abdülhamid döneminde coğrafya eğitimi ve öğretimi modern devletin oluşumunun en önemli araçlarından biriydi. Belirlenen merkezî, homojen ve standart ders içerikleri, ders kitapları ve haritalar devletin birlik uyumlu bir aidiyet duygusunu arttırmasını planlamaktaydı. Avrupa’dan sipariş edilen haritalarda farklı din ve etnik unsurlardan oluşan devletin, bir ve bütün olduğu izlemine vermek için renklendirme ve merkezî bir coğrafi yoğunluk kullanılmıştır. İdadîler, Coğrafya dersi için kullanacakları malzemeleri Maarif kütüphanesinden talep ederlerdi. Maarif

Kütüphanesinde küre, küre-i musattaha (düzlemküre), küre-i musannaa ve Memâlik-i Mahrûse, Avrupa, Amerika, Asya ve Afrika haritaları da bulunmaktaydı. II. Abdülhamid Dönemi'nde okullar için satın alınan ya da imal edilen gerekli malzemenin beklenen etkiyi gösteremediği de açıktır. Bu konuda Satı Bey, eğitim meselelerini içeren görüş ve düşüncelerine dair çeşitli tarihlerde Maarif Nezareti'ne takdim etmiş olduğu yazılarından oluşan “Layihalarım” isimli eserinde, idadîlerde kullanılan alet ve edevâtın hem yanlış seçildiği hem de öğretmenler tarafından doğru kullanılmadığından ve beklenen faydanın yerine getirelemediğinden yakınmıştır.

Yağlıkçızade Ahmed Rıfat Efendi'nin Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyesi meşhur şahıslar ve müelliflerin biyografileri, önemli olaylar, tarih boyunca kurulmuş devletler ve belli başlı şehirlerin tarihleri, coğrafyaları hakkında bilgiler verdiğinden dolayı kapsamlı bir tarih ve coğrafya sözlüğü sayılırsa da pek çok malumat ihtiva etmesi bakımından genel bir ansiklopedi niteliği taşımaktadır. Bazı yanlış ve eksikliklerine rağmen günümüzde bile müracaat kitabı olma özelliğini korumaktadır.

Şemseddin Sami, 1889-1898 yılları arasında tek başına hazırlayıp tamamladığı tarih, coğrafya ve meşhur adamlar ansiklopedisini Kamusü'l-A'lam adıyla neşretti. Tarihi adları ve genel Coğrafyayı anlatan bu eser batı kaynaklarına göre doğuya ait bilgileri açıklar. Müellifi tarafından “tarih ve coğrafya fenlerinin bir mahzen-i kebirî” diye nitelendirilen bu altı ciltlik eser devrinde şarkiyatçıların takdirini kazanmış olması yanında önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğini de hâlâ korumaktadır.

Ahmed Cemal'in Coğrafya-yı Osmânî adlı eseri Osmanlı coğrafyası hakkında bilgi vermektedir. Ali Cevad'ın Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrâfiye Lûgâtı, Resimli Fezleke-i Coğrafya-yı Umûmî ve Fezleke-i Fenn-i Coğrafya ile Musahhah Fezleke-i Fenn-i Coğrafya isimli teliflerinin yanında, Menemenlizade Mehmed Tahir'in, Mükemmel Coğrafya-yı Osmâni isimli eseri ve Fazlı Necib Selanikli'nin Mufassal Coğrafya-yı Umûmîsi bu dönemde okutulan coğrafya ders kitaplarıdır.

Okutulan kitaplara ilaveten bu dönemde öğretim alanında da yeniliklerin olduğu tespit edilmiştir. Satı Bey buluş yöntemine dair “Anlatım Yöntemi ve Buluş Yöntemi” adlı makalesini dönemin Milli Eğitim Bakanlığınca çıkarılan Tedrisat Mecmuasında yayınlamıştır. Makalede Satı Bey buluş yöntemini anlatım yöntemiyle karşılaştırmıştır. Dolayısıyla her iki yöntemi tanıtmış ve her ikisinin fayda ve sınırlılıklarını belirtmiştir. Bu makalede de görüleceği gibi günümüz buluş

yönteminden çok farklı şeyler söylemeyen Satı Bey bahse konu yöntemin temel noktalarını, genel mantığını ve uygulama yollarını çok net örneklerle açıklamıştır.

II. Abdülhamid devri siyaseti, eğitimi, kültürü, basını ve ideolojisi üzerine varılan hükümlerin çok farklı yorumlanması, dönemin kozmopolit özelliğinden, hızlı değişiminden ve olağanüstü sayılabilecek derecede yeniliklerinden kaynaklanmaktadır. Batılılaşma ve modernleşme yolunda, ümmet ve tebaa esasına dayalı geleneksel devlet biçiminden, cemaat esasına dayalı toplumdaki ulus-millet ve vatandaş esasına dayalı, meşruiyetini gelenekten değil, beşeri şartların gereklerinden alan ve bu milletin tarihi, istikbali, beklentileri, dili ve hissiyatı üzerine bina edilmiş bir ideolojisi olan modern devlete geçişin temelleri, büyük ölçüde içinde ciddi çelişkiler de barındırarak II. Abdülhamid devrinde atılmıştır. Devletin bekasını korumak ve dağılmayı önlemek, mutlak bir otorite sahibi olmak ve devleti geleneksel gücüne kavuşturmak için elinden gelen bütün imkânları seferber etmiştir. Bunun için devletin imkânları ölçüsünde bir devletçilik ve merkezîyetçilik inşa etmeye gayret etmiştir. Sultan bütün bunları yaparken iki önemli unsuru sonuna kadar kullanmıştır: Din (İslâm) ve eğitim. Bazılarınca modern Türk devletinin ilk temellerini attığı kabul edilen II. Mahmud, eğitimin devlet ve vatandaş inşa etmedeki gücünü kısmen görmüş ama zamanın şartları gereği bunu kullanamayı bürokrasiye ağırlık vermiştir. II. Abdülhamid de dedesinin bu siyasetinin sıkı takipçiliğini yapmıştır. Açtığı modern okullarda memleketin dört bir yanından gelerek yetişenler sayesinde modern Türkiye Cumhuriyeti doğmuştur. Bu dönemde gerçekleştirilen eğitim reformu ve yaygınlaştırılması, basın modernizasyonu ve halka açılımı olmasaydı II. Meşrutiyet'in özellikle basın ve eğitim alanında gösterdiği başarının akim kalabileceğini söylemek zor değildir.

II. Abdülhamid döneminde birçok kitap ve bazı yazarların okunması yasaklanmış, dış ülkelere gelen yayınlara sıkı bir denetim getirilmiştir. Yabancı eserlerin tercüme edilmesine önem verilmiştir. Okutulacak ders kitaplarının yazımında, basımında ve dağıtımında her türlü önlem alınmıştır. Yetişen neslin zararlı ideolojilerden korunmaları için alınan önlemlerden biri de yurtdışında eğitime izin verilmemesiydi. Ancak bu tedbirlere rağmen hem yurtdışına kaçışlar önlenemedi, hem de dışarıdan kitapların sızdırılmasına mâni olunamadı.

II. Abdülhamid dönemi eğitimi, birçok kısıtlamalara, eksikliklere ve çelişkilere rağmen özellikle II. Meşrutiyet dönemi ıslahat ve yeniliklerinin temelini oluşturmuştur. Eğitim sisteminin modern bir yapıya kavuşturulması, bugüne kadar gelen ve günümüz eğitim sisteminde benzer şekilde devam eden, ilk defa merkez ve taşra teşkilatlarının oluşturulması, maarif nezareti bünyesinde ibtidaî, rüşdiye ve idadî müdürlüklerin kurulması bu dönemde gerçekleşmiştir. Netice olarak bazı engellemelere ve aksaklıklara rağmen II. Abdülhamid döneminde idadîlerde tarih ve coğrafya öğretimindeki hatta eğitim sistemindeki değişiklik ve yeniliklerin günümüz modern eğitim sistemine temel oluşturduğu söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA

I- SALNAMELER ve DÜSTÜRLAR

A-SALNAMELER

1. Devlet Salnameleri

Osmanlı Devlet Salnameleri H. 1263, 1294, 1295, 1305 ve 1317.

2. Maarif Nezareti Salnameleri

Maarif Umûmîye Nezareti Salnameleri H. 1316, 1317, 1318, 1321.

3. Vilayet Salnameleri

Salname-i Vilayet-i Ceza'ir-i Bahr-i Sefid, H. 1311.

Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, H. 1314.

Salname-i Vilayet-i Konya, H. 1317.

Salname-i Vilayet-i Kosova, H. 1314.

Salname-i Vilayet-i Manastır, H. 1305.

Salname-i Vilayet-i Selânik, H. 1315.

B-DÜSTÜRLAR

1. I. Tertib: C. II.

II. DİĞER RESMÎ YAYINLAR

Kanûn-ı Esâsî, Matbaa-i Ahmed Kamil, Tarihsiz.

Maarif-i Umûmîye Nezâreti, Vilâyât-ı Şâhâne İdâdî Mektebelerinin İdâre-i Dâhiliyesine Mahsûs Talîmât, Âlem matbaası, İstanbul 1310.

Maarif-i Umûmîye Nezâreti, Leylî ve Nehârî Umûm Mekâtib-i İdâdîye-i Mülkîyeye Mahsûs Olarak Maarif-i Umûmîye Nezâret-i Celîlesi'nce Mukaddema Tanzim ve Bu Defa Tadîl ve Tashîh Edilen Ders Programları İle Talîmâtıdır, Asır Matbaası, İstanbul 1318.

Maarif-i Umûmîye Nezâreti, Maarif-i Umûmîye Nezâreti idaresinde bulunan mekâtib-i ibtidâîye, rüşdîye, idâdîye, âliye ile mekâtib-i husûsiye ve ecnebiyenin ve darsâdetde tahrîri icrâ kılınan ve taşrada mevcut bulunan kütübhânelerin istatistiği (1310-1311 sene-i dersiyeye-i mâliyesine mahsûsdur), **Matbaa-i Osmaniye, İstanbul Tarihsiz.**

Maarif-i Umûmîye Nezâreti, Menâfi sandıkları için alınan öşrü'l-öşrün yerine bin üçyüz sene-yi mâliyesinden itibaren Âşârın sub‘ ve bir rub‘u alınacağından bunun sülûsânının kemâkân itâ ve sülûsünün maarifin fazla-i masârıfına karşılık ittihâz kılınmak üzere sûret-i istihsâli hakkında izahnâmedir, **Mahmûd Bey Matbaası, İstanbul 1301.**

Maarif-i Umûmîye Nezâreti, Darümuallimîn'in Programı, Matbaa-i Âmire **İstanbul 1312**

Maarif-i Umûmîye Nezâreti, Ticarî, Sinaî, Ziraî, Umûmî Şubeleri Havî İdadîlere Mahsus Müfredat Programı, **Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.**

Matbaalara ve Kitabcılara ve Bunlara Müteferri husûsata Dair Kaleme Alınıp Mer'iyet Ahkâmına Bi'l-istizan İrade-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfet-penahî Müteallik ve Şeref-sudûr Buyurulmuş Olan Nizamname Sureti, **Mihran Matbaası, İstanbul 1312.**

III. KİTAPLAR VE MAKALELER

Abdurrahman Şeref, *Coğrafya-yı Umûmi*, İstanbul 1306, Karabet Matbaası.

_____, *Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul 1315, Karabet Matbaası.

_____, *Tarih-i Devlet-i Osmanî*, C. I, İstanbul 1315, Karabet Matbaası; C. II, İstanbul 1318, Karabet Matbaası.

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Anonim Tevarih-i Âl-i Osman Geleneği”, *Osmanlı, VIII*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.286-292.

ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı, Remzi Yayınevi, İstanbul 1982.

- AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.
- AFYONCU, Fatma, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- AĞARI, Murat, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya’kubi ve İstahri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14 (34), 2007, s.169-191.
- Ahmed Cemal, *Coğrafyâ-yı Osmanî*, İstanbul 1316, Mekteb-i Fünûn Harbîye Matbaası.
- AHMED RASİM, *Matbûat Hatıralarından Muharrir, Şair, Edib*, Yay. Haz. Kemal Yetiş, Tercüman 1001 Temel Eser, Yayın No: 141, İstanbul 1979.
- AK, Mahmut, “Coğrafya (Osmanlılar Dönemi)”, *DİA*, VIII, s.62-66.
- _____. “Aynı Adı Taşıyan İki Osmanlı Müellifi (Âşık Mehmed b. Ömer)”, *İlmî Araştırmalar*, I, İstanbul 1995, s.9-14.
- _____. “Menâzirü’l-Avâlim”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, II/4-5, İstanbul 2000, s.291-306.
- _____. “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, *TALİD*, 2/4, İstanbul 2004, s.163-211.
- AKBULUT, Uğur, *Osmanlı Tarih Yazıcılarına Göre Tarih ve Tarihçi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2006.
- _____. “Kuruluş Dönemi Osmanlı Tarih Yazıcılığı ve Tarih Yazma Gerekçeleri”, *KKEFD*, 15, 2007, s.356-371.
- AKÇURA, Yusuf, *Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair*, <http://archive.is/XJpsT> (Erişim Tarihi: 20.03.2014).
- AKKUTAY, Ülker, *Enderûn Mektebi Tarihi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1984.
- _____. “Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderûn Mektebi”, *Osmanlı*, V (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.187-192.
- AKPINAR, Özkan, *Geographical Imagination in School Geography During Late Ottoman Period 1876-1908*, the Atatürk Institute for Modern Turkish History, İstanbul 2010.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993.

_____, “Tercüme Odası”, *DİA*, XXXX, s.504-506.

AKYOL, İbrahim Hakkı, “Son Yarım Asırda Türkiye’de Coğrafya, Meşrutiyet Devrinde Coğrafya”, *Türk Coğrafya Dergisi*, I/II, Nisan 1943, s.121-136.

_____, “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s.511-571.

AKYÜZ, Yahya, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, *OTAM*, 5, Ankara 1994, s.1-45.

_____, *Türk Eğitim Tarihi*, 8. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul 2001.

_____, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darümuallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, *OTAM*, 20, Ankara 2006, s.17-58.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.

Ali Cevad, *Fezleke-i Coğrafya-yı Umûmî*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1315.

Ali Kemal, *Ömrüm*, Yay. Haz. Kayhan Özgül, Hece Yayınları, İstanbul 2004.

Ali Reşad, *Asr-ı Hâzır Tarihi*, İstanbul 1327, Kanaat Matbaası.

Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umûmî I-III*, İstanbul 1313.

_____, *Memâlik-i Osmanîye Coğrafyası*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1318.

ALKAN, Mehmet Ö., *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarih İstatistikleri Dizisi, Cilt. 6, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.

ALP, Hayrunnisa, *Tevhid-i Tedrisat’tan Harf İnkılâbına İlköğretim (1924-1928)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009.

ALPUGAN, Betül Başaran, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları”, *Osmanlı*, VIII, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.262-270.

- ALTIN, Hamza, “1869 Maarifi Umûmîye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:1, 2008. s.271-283.
- ALTINOVA, Ayşegül, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.
- ALTINTAŞ, Ayten, “Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması Tıbhâne-i Âmire”, *Osmanlı*, VIII, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.528-542.
- Anonim Enderun Tarihi*, Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları, K.0470.
- ANTEL, Sadrettin Celal, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940 s.444-462.
- ARSLAN, Fatih, “Encümen-i Dâniş ve Osmanlı Aydınlanması”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/11, s.422-441.
- ARSLAN, Ali, *Darülfunun’dan Üniversite’ye Geçiş*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992.
- ATA, Bahri, “Selim Sabit Efendi’nin Okul Tarihi İnşası”, *TEBD*, VII, Bahar 2009, s.377-392.
- _____, “Öğrenci Anılarında Tarih Öğretmenleri ve Uygulamaları (1882-1957)”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2012:1(1), s.73-98.
- _____, Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895), *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, s.27-36.
- ATAÇ, Adnan, “Askerî Tıp Tarihi”, *Osmanlı*, VIII, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, Yeni Türkiye Yayınları, s.565-570.
- ATSIZ, Hüseyin Nihal, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970.
- AVCI, Alaettin, *Türkiye’de Askerî Yüksek Okullar Tarihçesi (Cumhuriyet Devrine Kadar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1963.
- AYAR, Mesut, “Kırklareli (Kırkkilise) Mekteb-i İdadîsi”, *History Studies*, 2/3, 2010, s.39-59.

- AYDEMİR, Sefa Salih, “Antalya İdadîsi”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2, 2009, s.33-48.
- AYDIN, Bilgin, “Salname”, *DİA*, XXXVI, s.51-54.
- AYDIN, Mehmet Zeki, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2011.
- AYKURT, Çetin, “Şâni-zâde Tarihi ve Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri”, *Türk Yurdu*, 700. Yılında Osmanlı Özel Sayısı, Aralık 1999-Ocak 2000, C. 19-20, S.148-149, Ankara, s.556-572.
- AZAMAT, Nihat, *Anonim Tevarih-i Âl-i Osman (F. Giese Neşri)*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.
- BABİNGER, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, Çev. Dost Körpe, 5. Baskı, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 2003.
- _____, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin 2000.
- BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, *Tâlim ve Terbiyede İnkılâp*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1995.
- BANARLI, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler II: Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller”, *VD II* (1940), s.279-386.
- BASKIN, Bahar, *2. Meşrutiyet’te Eğitim, Kadın ve İnas Darülfünunu (İlk Kadın Üniversitesi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007
- BAYRAK, Orhan, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 2. Baskı, Milenyum Yayınları, İstanbul 2002.
- BAYRAM, Büşra, *1876-1908 Arası İstanbul’da Açılan Okulların Mâlî Kaynakları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.
- BAYTAL, Yaşar, “Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları”, *OTAM*, 11, s.23-32.

- BEHAR, Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Afa Yayınları, İstanbul 1996.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- BERKTAY, Halil, “Tarih Çalışmaları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 9, s.2456-2478.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun”, *DİA XXXI*, s.514-516.
- _____, “Mühendishâne-i Berr-i Hümayun”, *DİA XXXI*, s.516-518.
- Bezmi-i Âlem Valide Sultanisi*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1335
- BİLİM, Cahit Yalçın, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1984.
- BİRİNCİ, Ali, “Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mekteb İlahileri”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. IV’den Ayrı Basım*, Ankara 1982, s.37-57.
- BOLAT, Bengül Salman, “Tanzimat’tan Demokrat Partiye Kültür Politikaları ve Tarih Anlayışları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/8, December 2012, s.231-247.
- BURSALI, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri III*, (Haz. İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul 1975.
- BÜKE, Himmet, *Seydi Ali Reis Kitab’ül-Muhit*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2010.
- CANDAN, Gazi, *Ahmed Cevdet Paşa’nın Maarif Nazırlığı ve Eğitim-Öğretim Alanlarındaki Faaliyetleri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2012.
- CEMALOĞLU, Necati, “Osmanlı Devleti’nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.14, s.153-165.
- CEYLAN, Ebubekir, *An Analysis of History of Turkish Education: Sources, Pioneers and Approaches*, www.historyonline.eu, (Erişim tarihi 10.03.2014)

- CEYHAN, Erdal, *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi 1299-1997*, Ulusal Bellek Yayınları, Edirne 2004.
- ÇİHAN, Ahmet, *Osmanlı'da Eğitim*, 3 F Yayınları, İstanbul 2007.
- ÇAKMAK, Diren, "Osmanlı Telif Hukuku İle İlgili Mevzuat", *SÜTAD*, S.21, Bahar 2007, s.191-234.
- ÇELEBİ, İlyas, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri", *Osmanlı*, V (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.168-175.
- ÇELİK, Abbas, "Hatıralarla Sıbyan Mektepleri", *AÜİFD*, S.27, Erzurum 2007, s.125-135.
- ÇETİN, Kenan, "Türk Eğitim Tarihinde Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilgilerin Tarihsel Süreci", *AÜSBED*, 2/1, Erzurum 2003, s.163-185.
- ÇETİN, Osman, Mefail, Hızlı, *Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Mekteb-i Sultanîsi (Bursa Erkek Lisesi)*, Bursa Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bursa 2011.
- ÇEVİK, Zeki, "II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları", *Turkish Studies*, 4/8, 2009, s.838-865.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- DEMİR, Şerif, "Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlılık Düşüncesinin Etkisi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/31, s.284-294.
- DEMİRCİOĞLU, İsmail Hakkı, "Osmanlı Devletinde Tarih Yazımının Tarih Öğretimi Üzerine Etkileri", *Milli Eğitim*, S.193, Kış 2012, s.115-125.
- DEMİREL, Fatih, *Mekteb-i İdâdi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2010.
- _____, "Osmanlı Eğitim Sistemini Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(2), 2012, s.507-530.
- _____, "II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı'da Ortaöğretim: Sultanîler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/2, Aralık 2012, s.339-358.
- _____, "Osmanlı Modern Eğitim Kurumlarında İşlenen Suçlar", *History Studies* 5/1, 2013, s.101-112.

- DEMİREL, Fatmagül, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* (4), s.89-104.
- DEMİREL, Derya, *Osmanlı Devleti’nde Sultanîler ve İdadîler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 2004.
- DEMİREL, Muammer, “Bezmiâlem Valide Sultan School: Darülmaarif”, *Middle Eastern Studies*, 45/3, 2009, s.507-516.
- _____, “Osmanlı Modern Mekteplerinde Mükâfat”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2013: 2(1), s.62-75.
- DEMİRTAŞ, Zülfü, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, s.173-184.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1999.
- DİLAVER, Hasan Hüseyin, “Sultanîler”, *Osmanlı*, V (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.315-325.
- DİLAVER, Hüseyin, “İdadîlere Öğretmen Alımı ve Orijinal Bir Sınav Belgesi”, *Milli Eğitim Dergisi*, S.143, Ankara 1999.
- DOĞAN, Recai, “Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi”, *Dini Araştırmalar*, 4/1, Eylül-Aralık 2001, s.197-207.
- DOĞAN, Nuri, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1994.
- DOĞANAY, Fatma Kaya, “Rüşdiye Mekteplerinde Tarih Dersi”, *Atatürk Enstitüsü Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 25, Erzurum 2010, s.107-119.
- DUMAN, Hasan, *Osmanlı Sâlnameleri ve Nevsâlleri I*, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.
- DUMAN, Tayyip, “Osmanlıda Öğretmen Yetiştirme Sistemi”, *Osmanlı*, V (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.306-314.
- _____, “Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi”, *Türkler*, XV (Ed. Hasan Celal Güzel v.d.), Ankara 2002, s.61-71.
- DUYMAZ, Şevki, *II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri Türkiye Örnekleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2003.

- ELİBÜYÜK, Mesut, “Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 7(2), 2009, s.93-109.
- EMİROĞLU, Gülmisal, “II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Konulu Lâyhalar (1876-1908)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.8, s.169-191.
- ERDEM, Ali Rıza, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Örgün Eğitimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirilmesi”, *Türk Yurdu*, 700. Yılında Osmanlı Özel Sayısı, Aralık 1999-Ocak 2000, 19-20/148-149, Ankara 1999, s.553-572.
- ERDOĞDU, Teyfur, “Maarif-i Umûmîye Nezareti Teşkilatı I”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51/1, Ankara 1996, s.183-247.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi, I-II*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERGÜN, Mustafa, “Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi I Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon 1996, s.7-37.
- _____, 19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları, *Yeni Türkiye*, VII, s.494-511.
- _____, “Satı Bey Hayatı Türk Eğitimine Hizmetleri”, *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I, Malatya 1987, s.4-19.
- ERTÜRK, Bayram Eyüp, “Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/9, 1999-2000, s.205-227.
- FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Fazlı Necib Selanikli, *Mufassal Coğrafya-yı Umûmî*, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.
- FORTNA, Benjamin, *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, (Çev. Pelin Sıral), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- GELİŞLİ, Yücel, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler*, XV (Editörler: H. Celal Güzel vd.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.35-43.

- GENCER, Ali İhsan, “Tanzimat Fermanı’nın İlânı ve Tatbiki Meselesi”, *150. Yılında Tanzimat*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1992.
- GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), Homer Kitabevi, İstanbul 2006.
- GÖKALP, Ziya, *Makaleler V*, Haz. Rıza Kardaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- GÖKMEN, Ertan, “Aydın Vilayeti İdadî Mektepleri”, *OTAM*, 23, Ankara 2008, s.101-128.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, *Kâtip Çelebi’den Seçmeler, I-III*, MEB Yayınları, İstanbul 1997.
- GÜLER, Zeynep, “Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa’nın Rolü” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin 2007.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu”, *Osmanlı, VIII* (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.334-343.
- GÜNALTAY, Mehmet Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, (Haz. Yüksel Kanar), İstanbul 1991.
- GÜNDÜZ, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- HAYTA, Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- HIZLI, Mefail, “Osmanlı Sıbyan Mektepleri” *Osmanlı, V* (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.207-217.
- HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- IŞIK, Sibel, *Edebiyatçı Yönüyle Şemseddin Sami*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.
- IŞIKSALAN, Nilay, “İdadîlerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi”, *OTAM*, 8, Ankara, 1997, s.151-182.

- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Eğitim ve Bilim”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi I*, İstanbul 1999, s.221-361.
- _____, “Dârülfünun”, *DİA*, VIII, s.521-525.
- _____, “Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilimi ve Eğitimi”, *Türkler*, XIV (Editörler: Hasan Celal Güzel vd.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.881-896.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, (Çev. Ruşen SEZER), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2. Baskı, Eren Yayınevi, İstanbul 1996.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Enderun”, *DİA*, XI, s.185-187.
- _____, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Osmanlı*, VIII (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.247-256
- İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim I-II*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- İZGÖER, Ahmet Zeki, “Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi”, *TALİD*, 3/6, 2005, s.539-552.
- KAÇAR, Mustafa, “Tersâne Hendesehânesi’nden Bahriye Mektebi’ne Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, IX/1-2, s.51-77.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mühendishanelerin Kuruluşu”, *Osmanlı*, VIII (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.680-697.
- KAHYA, Esin, “Batılılaşma Hareketleri Çerçevesinde Osmanlılarda Bilimsel Yapılanmanın Kısa Bir Değerlendirilmesi”, *Türk Yurdu*, 700. Yılında *Osmanlı Özel Sayısı*, 19-20/148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s.40-46.
- KAPCI, Hikmet Zeki, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Disiplin: Darülhayr-i Âli Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/28, Güz 2013, s.166-180.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

- KAYA, Umut, “Dârümuallimin İle İlgili Bir Nizamname Layihası ve Dârümuallimin’e Giriş Sürecinde Bir İmtihan”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, S.5, s.40-50.
- KESKİN, Neslihan, “I.Abdülhamit’in Şehzadelerinin Bed’-i Besmele Törenini Anlatan Enderûnlu Fâzıl’ın Sûrname-i Şehriyâr’ı Üzerine”, *SÛTAD*, S.27, s.149-186.
- KESKİOĞLU, Osman, “Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1, Ankara 1966, s.221-234.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- KORKMAZ, Şerif, “Kal’a-i Sultanîye (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1924)”, *Çanakkale Araştırmaları Yıllığı*, S.2, Çanakkale 2004, s.1-29.
- Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ed. Cengiz Eroğlu-Mehmet Köçer-Murat Babuçoğlu, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2012.
- KÖKEN, Nevzat, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi (1923-1960)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2002.
- KÖMÜR, Erol, “Satı Bey Tarih Eğitiminin Temel Esasları”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2013:2(2), s.212-227.
- KRAMERS J., *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1934.
- KUDRET, Cevdet, *Abdülhamid Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977.
- KUNTAY, Midhat Cemal, *Sarıklı İhtilâlcî Ali Suavi*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1946.
- KURT, Songül Keçeci, “II. Abdülhamid Dönemi’nde Kız Rüşdiyeleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.29, Mart-Nisan 2012, s.1-19.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev. Metin KIRATLI), 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

_____, “Türkiye’de Tarihçilik ve Milli Uyanış”, *Türk Yurdu*, 2/3(285), s. 9-12.

Leylî ve Neharî Şemsü'l-maarif Mektebinin Etfal Zükûr ve İnas Kısımlarına Mahsus Tevzi-i Mükâfat Cedveli, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1303.

Mahmud Cevad, İbn’üş Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul 1338, Matbaa-i Amire.

Mahmud Esad, *Tarih-i İslam*, Asır Matbaası, İstanbul 1314

MARTI, Metin, *Mevlânzâde Rifat’ın Anıları*, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul 1992.

Mehmed Celal, *Coğrafyâ-yı Umûmî*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1313.

Mehmed Esad, *Mirât-ı Mekteb-i Harbiye*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1310.

_____, *Mirât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun*, Karabet Matbaası, İstanbul 1312.

Mehmed Hikmet, *Coğrafyâ-yı Umrânî*, Nişan Berberyan Matbaası, İstanbul 1312.

Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasîyesi*, Âlem Matbaası, İstanbul 1306.

Mekteb-i İdadîye-i Hazret-i Şahanenin İmtihan Risalesi, Baskı Yeri ve Tarihi Yok.

Menemenlizade Mehmed Tahir, *Mükemmel Coğrafya-yı Osmani*, İstanbul 1320, Karabet Matbaası.

Milli Savunma Bakanlığı, “*Osmanlı Dönemi Askerî Okullarda Eğitim*”, Ankara 2000.

Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1334.

MUHAMMEDİ, Hayriye, *Vefa Lisesi’nin Eğitim Tarihimizdeki Yeri ve Önemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

Musa Kazım, *Taşra Maarif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedris ve Terbiye*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1310.

OKUMUŞ, Ejder, “Tanzimat Dönemi’nde Eğitimde Laikleşmenin İşaretleri”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2/9, Ocak 2005, s.143-162.

- OKUR, Mehmet, “Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Milli ve Modern Bir Eğitim Sistemi Oluşturma Çabaları”, *AÜSBED*, 5/1, Erzurum 2005, s.93-109.
- ORHAN, Muzaffer, *Osmanlı Devleti’nde Vilayet Yatılı İdadîleri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2006.
- ORHONLU, Cengiz, “XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi’nin Atlası”, *TD 14/19*, s.115-140.
- ORTAYLI, İlber, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- _____, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- _____, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981
- _____, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedid Neşriyat, Ankara 2011.
- _____, *Son İmparatorluk Osmanlı*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2006.
- ORUÇ, Şahin, “Osmanlı Devleti Son Dönemlerinde Coğrafya Öğretimi: Buluş Yoluyla Öğretime Bir Örnek”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 17/3, Eylül 2009, s.1013-1024.
- ÖNEY, Celal, *II. Abdülhamid Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Ermeni İsyamları’nda Amerikan Misyoner Okullarının Rolü*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2010.
- ÖCAL, Mustafa, “Amin Alayı”, *DİA*, III, s.63.
- ÖZCAN, Besim, “XIX. Asrın Ortalarına Kadar Osmanlı Bahriyesinde Yabancı Uzmanların Görevlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, S.24, s.39-49.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Harbîye” *DİA*, XVI, s.115-119.
- _____, “Ahmed Rifat Efendi, Yağlıkçızade”, *DİA*, II, s.130-131.

- ÖZEY, Ramazan, “Osmanlı döneminde Ortaöğretimde Coğrafya Eğitimi ve Öğretimi”, <http://www.ramazanozey.net/> (Erişim Tarihi:31.03.2014).
- ÖZGEN, Nurettin, “Bilim Olarak Coğrafya ve Evrimsel Paradigmaları”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 19/2, s.1-25.
- ÖZGÜVEN, Burcu, “İdadî Binaları”, *Tarih ve Toplum*, S.82, İstanbul 1990, s.44-47.
- ÖZTEKE, Fahri, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006.
- ÖZTÜRK, Cemil. “Rüşdiye”, *DİA*, XXXV, s.300-303.
- _____, “Darümuallimin”, *DİA*, VIII, s.551-552.
- _____, “Darümuallimat”, *DİA*, VIII, s.549-550.
- _____, “İdadî”, *DİA*, XXI, s.464-466.
- ÖZTÜRK, Necdet, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Osmanlı*, VIII (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999,s.257-261.
- ÖZYILMAZ, Ömer, *Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu'l Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübi'l Meşhure Fi'l Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm İsimli Eserlerine Göre, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- PARMAKSIZ, Esmâ, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.
- PILEHVARIAN, Nuran Kara, “Divanyolu Valide Mektebi/Darülmaarif 1266/1850”, *Osmanlı*, X (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.490-496.
- RATHMANN, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi Berlin-Bağdat*, (Çev. Ragıb Zarakolu), Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul 2001.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991

- SALMAN, Hacı, *İdadî Mektepleri'nin Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005.
- SARI, Nil, "Mekteb-i Tıbbîye", *DİA*, XXIX, s.2-5.
- SARICAOĞLU, Fikret, *Kâtip Çelebi'nin Cihannüması ve Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990.
- SARIOĞLU, Mehmet, "Osmanlı Eğitim Reformcularından Selim Sabit Efendinin Muhtasar Tarihi Osmanî Kitabının Tarih Eğitimi İçindeki Yeri", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 5/19, Yaz 2007, s.56-58.
- SARIKAYA, Yaşar, "Osmanlı Medreselerinin Gerileme Meselesi Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S.3, İstanbul 1999, s.23-39.
- Satı Bey, *Layihalarım*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1326.
- _____, "Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?", *Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası*, Sene:1, Numara:12.
- _____, "Ezbercilik", *Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası*, Sene:1, Numara:12.
- _____, "Tarih Tedrisatının Usûl-i Esasiyesi", *Tedrisât-ı İbtidaiyye Mecmuası*, Sene:1, Sayı:8.
- SCHUBRING, Gert, "Hüseyin Tevfik Pasha- The Inventor of "Linear Algebra", *OBA*, VIII/2 (2007), s.43-48.
- Selim Sabit Efendi, *Muhtasar Tarih-i Osmanî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1878.
- _____, *Rehnümâ-yı Muallimîn Sıbyân Mekteplerine Mahsus Usûl-ı Tedrisiye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1299.
- SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1986.
- SELÇUK, Mustafa, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.
- SEMİZ, Aylin, *Türk Ortaöğretim Sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultanî): Yeri ve Tarihsel Gelişimi*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

- SOFUOĞLU, Ebubekir, Cem, Topsakal, “Osmanlı Devleti’nin Kosova Eğitim Sistemi’ne Yönelik Yönetimsel Düzenlemeleri”, *Yüzcü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4/1, s.60-80.
- SOMEL, Selçuk Akşin, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Savaştan Barışa: 150. Yıl Dönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, (Ed. Feridun Emecen), İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2007.
- SUNGU, İhsan, “Vatanı Uçurumdan Kurtarmaya Çalışırken Gericiler Tarafından Parçalanmış Mahmud Raif Efendi ve Eserleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 15/9, Eylül 1979, s.6-10.
- Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Âlem*, İstanbul 1327, Mekteb-i Fünûn-ı Harbîye-i Hazret-i Şâhâne Matbaası.
- Süleyman Şevket, “Maarif Teşkilatımıza Dair Notlar”, *Muallimler Mecmuası*, İstanbul 1923.
- ŞAKİR, Aziz, “I. Murad’dan II. Bayezid’e Kadar Edirne ve Civarında Kurulan Osmanlı Eğitim Müesseseleri”, http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/G00005/2011_3/2011_3_SAKIRA.pdf
- ŞANAL, Mustafa, “Süleyman Paşazâde Sami Bey’in Okulda Ödül ve Ceza Vermeye İlişkin Görüşleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.12, Kayseri 2002, s.115-126.
- Şark İdadîsi*, Sebat Matbaası, Tarihsiz.
- Şemseddin Sami, *Kâmusü'l-Âlam I-VI*, İstanbul 1306, Mihran Matbaası.
- ŞENTÜRK, Hüdayi, “Darülmaarif”, *DİA*, VIII, s.548-549.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Osmanlılarda Coğrafya”, *Osmanlı*, VIII (Ed. Güler Eren), Ankara 1999 Yeni Türkiye Yayınları, s.321-325.
- ŞİRİN, İbrahim, “Osmanlı’da Tarihin Anlam Arayışı”, *OTAM*, 11, Ankara 2000, s.555-574.
- ŞİŞMAN, Adnan, “Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi”, *DİA*, XIII, s.323-326.
- ŞİŞMAN, Ayşin, “Osmanlı Devleti’nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, s.27-43.
- TAESCHNER, Franz, “Osmanlılar’da Coğrafya”, (Terc. Hamid Sadi), *Türkiyat Mecmuası II*, İstanbul 1928, s.271-314.

- TANSEL, Abdullah Fevziye, “Süleyman Hüsnü Paşa ile Namık Kemal’in Münasebat ve Muhaberatı”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 11, s.131-152.
- TAŞDEMİRCİ, Ersoy, “Yüzyılımızın Başından Günümüze Kadar Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Sisteminde Çağdaş Pedagoji Akımları”, *EÜSBED*, S.8, Kayseri 1999, s.155-180.
- TAŞER, Seyit, “Konya Darülmualimini’nde Eğitim Yönetimi ve Denetimi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.23, 2010, s.209-219.
- _____, “Konya Vilayeti Sancak Merkezlerinde Eğitim Veren Darülmualiminler”, *SÜTAD*, S.27, Bahar 2010, s.665-678.
- _____, “Darülfünun-ı Şahane’de Kayıt, Ücret ve İmtihanlar İle İlgili Hususlar ve Başarılı Öğrencilerin Ödüllendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.29, Konya 2010, s.357-370.
- TAŞTAN, Yahya Kemal, *Abdurrahman Şeref, Yaşadığı Dönem ve Eserleri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2004.
- TEKELİ, İlhan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 2, İletişim Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, s.456-477.
- TEKİN, Zeki, “Tarih Eğitimi Hakkında Bir Vesika”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, Van 1994, s.75-86.
- TEKİNDAĞ, Şehabeddin, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Bellekten*, XXXV/140, Ankara 1971, s.655-663.
- TENGER, Süleyman, *Rüştiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitim ve Öğretimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005.
- TEPEKAYA, Muzaffer, “Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)”, *Türkler*, XIII, (Editörler: Hasan Celal Güzel vd.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.40-56.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tıp Eğitimi’nin Batılılaşması”, *Osmanlı*, VIII, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.518-527.

- TINAL, Melih, “İzmir Mekteb-i İdadîsi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İzmir 1999, s.349-359.
- TÜRK, İbrahim Caner, “Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları-Coğrafya Öğretim Usulleri”, *AÜSBED 9/1*, Yıl 2007, s.201-212.
- _____, *Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi (1839-1922)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2006.
- TÜRKAY, Cevdet, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999.
- UBİCİNİ, M. A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınevi, İstanbul 1998.
- UÇAR, Doğan, Uluğtekin, Necla, “Ali Macar Reis’in Ege Havzası Haritası”, *Harita Dergisi 98*, Ankara 1987, s.81-91.
- UÇMAN, Abdullah, “Encümen-i Dâniş”, *DİA, XI*, s.176-178.
- _____, *Rıza Tevfik (Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Şiirleri)*, İnkılap Yayınevi, Ankara 1986.
- _____, “Şemseddin Sami”, *DİA, XXXVIII*, s.519-523.
- _____, “Mehmed Tahir, Menemenlizade”, *DİA, XXVIII*, s.534-535.
- UĞURLU, Mehmet Cemil, “14 Mart Tıp Bayramı'nın Düşündürdükleri”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, 50/1*, s.1-5.
- UNAT, Faik Reşit, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1964.
- UYGUN, Kamil, *Karesi İdadisi ve Sultânisi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon 2006.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- UZUNDAL, Edip, “19. Yüzyıl Tarih Yazıcılığı ve Ahmed Cevdet Paşa”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi, 2013:2 (2)*, s.108-128.

- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul 1992.
- ÜLKÜTAŞIR, Şakir, “Sıbyan Mektepleri”, *Türk Yurdu*, S.33, Ankara 1965, s.931-934.
- ÜLMAN, Yeşim Işıl, “Mekteb-i Tıbbîye-i Adliye-i Şahane (Galatasaray Tıbbîyesi (1838-1848)”, *Türk Tıp Eğitimi’nin Önemli Adımları*, (Editör. H. Hatemi), İstanbul, s.71-76.
- ÜNAL, Taşkın, “Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6/3, 2013, s.1327-1353.
- _____, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/3, s.343-366.
- ÜNAL, Yenal, “Türkiye’de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi (15-20. YY) ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırılmalı Analizi”, *Kelam Araştırmaları*, 8:2 (2010), s.183-210.
- ÜNVER, İsmail, *Ahmedi İskender-Name İnceleme Tıpkı Basım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- ÜREKLİ, Fatma, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/3, s.382-406.
- Üsküdar Mekteb-i İdadî Mülkî Tevzi’-i Mükâfât Cedveli*, İstanbul 1312, Matbaa-i Amire.
- Vak’anüvis Lütfi Efendi Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- Vefa Mekteb-i İdadî-i Mülkî-i Şahanesi Tevzi’-i Mükâfât Cedveli Sene-i Dersiyesi 1316-1317*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1319.
- Yağlıkçızade Ahmed Rıfat Efendi, *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiye I-VII*, İstanbul 1299, Mahmud Bey Matbaası.
- YARAMIŞ, Ahmet, “Atatürk’ün Yetiştığı Mekteb-i Harbîye’nin Kuruluşu”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/3, s.181-202.
- YEŞİLTEPE, Didem Sevtap, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.

- YILDIZ, Hatip, “Diyarbakir Vilayeti Maarif Masraf Bütçeleri”, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S.I, Nisan 2009, s.89-103.
- _____, “Diyarbakır Muallimini’nin Tarihçesi”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/2, Kasım 2012, s.133-158.
- YILDIZ, Ramazan, *I. Meşrutiyet Döneminde Uygulanan Tarih Eğitimi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006.
- YILMAZER, Ziya, “Esad Efendi Sahaflar Şeyhizade”, *DİA*, XI, s.341-345.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s.573-595.
- YOLALICI, Emin, “XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, *Osmanlı V* (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.281-296.
- YÜKSEK, Hasan, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliği*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2006.

EKLER

I-BELGELER

A- Zikr-i Cemil Varakası

B- Tahsin

C- Tarih Tedrisatının Usûl-i Esasiyesi - Satı Bey

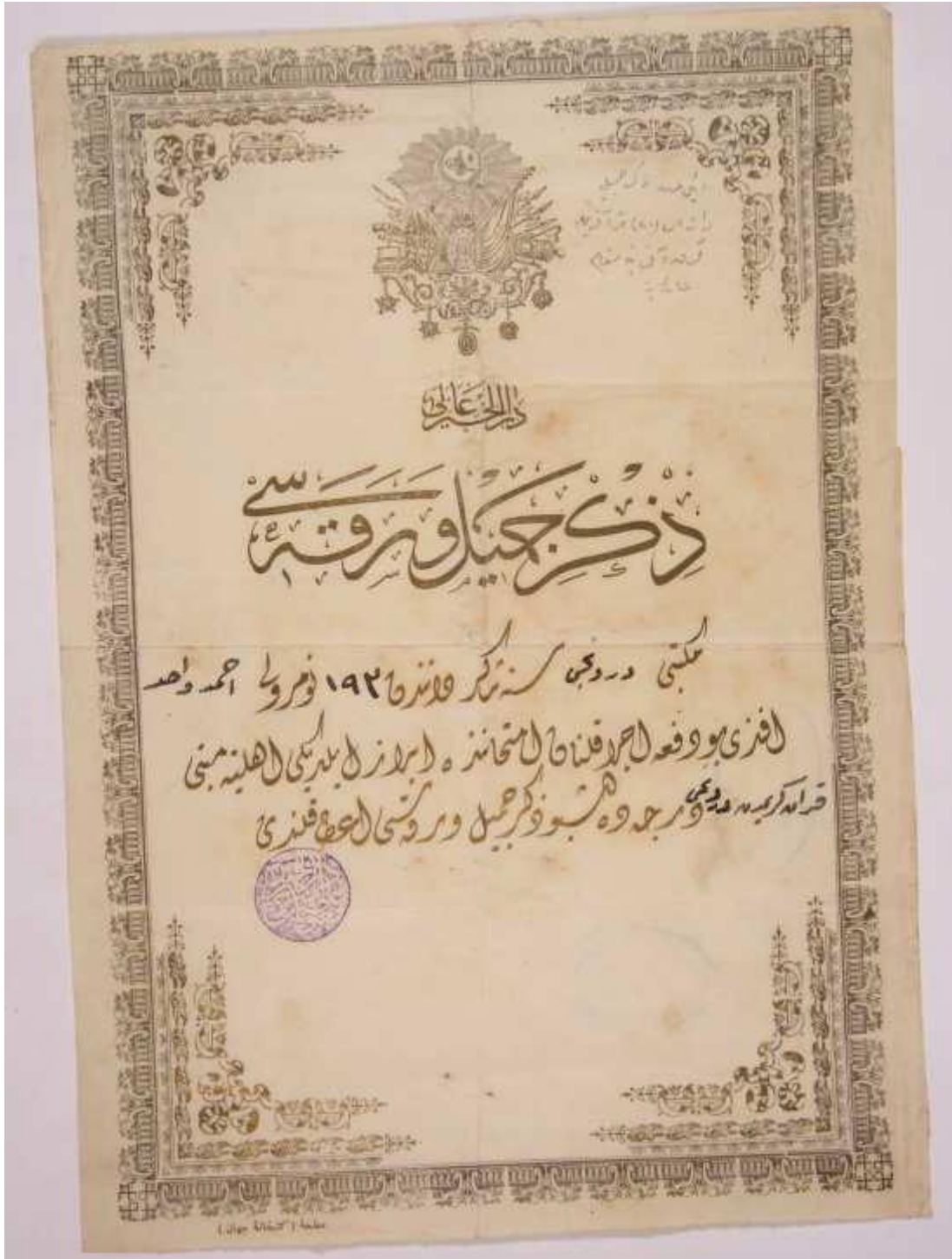
D- Mekteb-i İdadiye-i Hazret-i Şahanenin İmtihan Risalesi

E- Maarifi Umûmîye Nizamnamesi

F- Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye- Abdurrahman Şeref

G-Tarih-i Alem- Süleyman Hüsnü Paşa

A-Zikr-i Cemil Varakası

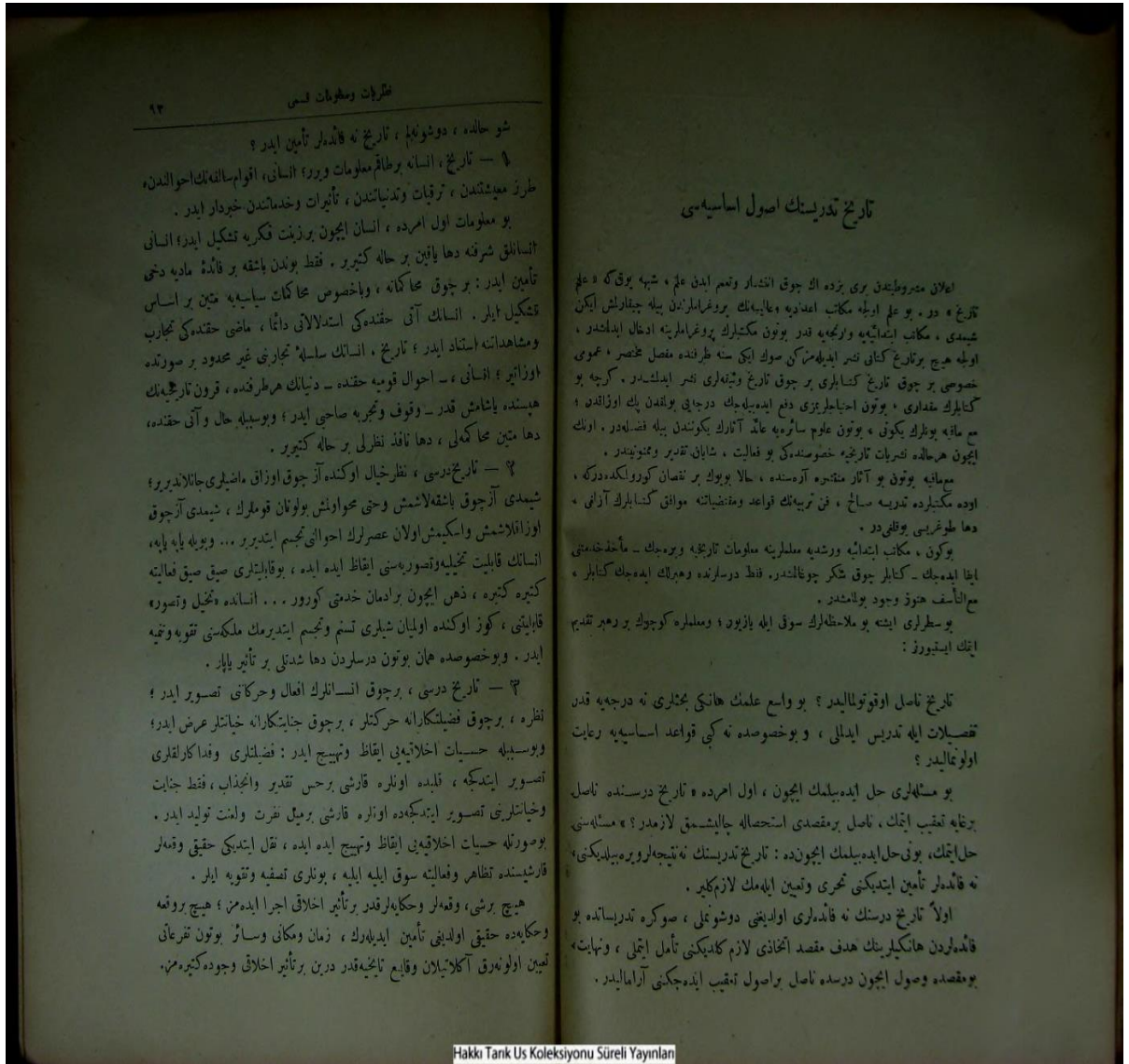
Hikmet Zeki KAPCI'nın Osmanlı Eğitim Sisteminde Disiplin: Darülhayr-i Âli Örneği isimli makalesinden alınmıştır.

B-Tahsin

Hikmet Zeki KAPCI'nın Osmanlı Eğitim Sisteminde Disiplin: Darülhayr-i Âli Örneği isimli makalesinden alınmıştır.

C- Tarih Tedrisatının Usûl-i Esasiyesi - Satı Bey

تاریخ تدریسک اصول اساسیسی

اعلان مربوطیندن بری بزده اگ چوق انتشار و تعم ایدن علم + شبه یوق که و علم تاریخ + دو + بو علم اریله مکتب اعتمادیه + عالیله مکتب پروغراملاردن بیله چنارلش اینکن شیعی ، مکتب ابتداییه و ترکیه یه قدر بوتون مکتبک پروغراملریته ادخال ایدلشد ، اولیله هج بر تاریخ کتبی ندر ایدله مکتبک سوک ایکی سه طریقه مکتب مختصر + عمومی خصوصی بر چوق تاریخ کتابلری بر چوق تاریخ و تیره لری ندر ایدلشد . کرجه بو کتابلک مقاری ، بوتون احتیاجلری دفع ایدله مکتبک درجایی بولقدن یکه اولدندن + مع مائه بوتونلک یوقی ، بوتون علوم سائره یه عالمه آتارک بکوندن بیله فضلهدر ، اولک ایچون هر حالده تفریبات تاریخیه خصوصندکی بو فعالیت ، شایق تقدیر و مکتوبندر .

مم مائه بوتون بو آثار منتشره آرمسند ، حالا بوتون بر نقصان کورولکده درگه ، اوده مکتبکده تدریسه مسلخ ، فن تربیله مکتبک قواعد و مقتضیاته موافق کتابلک آرائی + دعا طوغریسی بولغی دو .

بوتون ، مکتب ابتداییه و رشده مکتبلریته معلومات تاریخیه و بره مکتبک ... مآخذ خاستنی ایضا ایدمکتب . کتابلر چوق شکر چونلشد . فقط درسلردنه رهبرک ایدمکتب کتابلر ، مع اناسف هنوز وجود بولمیشدر .

بو سطرلری ایسته بو ملاحظه لک سوق ایله یازیون ؛ و مکتبلره کوچوک بر رهبر تقدیم ایتک ایتدیورۇ :

تاریخ ناصل اوقوتولمالدر ؟ بو واسع علمک هانکی بجزلری نه درجه یه قدر تفصیلات ایله تدریس ایدلی ، و بوخصوصده نه کچی قواعد اساسییه رعایت اولوغمالدر ؟

بو مسئله لری حل ایدله بلمک ایچون ، اول امرده + تاریخ درسندنه ناصل برتایه تعقیب ایتک ، ناصل بر مقصدی استحصاله جالبشمق لازمدر ؟ + مسئله یی حل ایتک ، بو حل ایدله بلمک ایچونده : تاریخ تدریسک نه نتیجه لری و بره بیلدیکنی ، نه فائده لری تأمین ایتدیکنی تحری و تمین ایله مکتب لازم کیمیر .

اولا تاریخ درسک نه فائده لری اولدیغی دوشونعلی ، صوکره تدریساتده بو فائده لردن هانکیلری مکتبک هدف مقصد اتخاذه لازم کاندیکنی تأمل ایتلی ، و نهایت + بو مقصد و حصول ایچون درسده ناصل بر اصول تعقیب ایدمکتبکی آرا مالیدر .

تفریبات و مطومات کسسی

شو حالده ، دوشونلیم ، تاریخ نه فائده لری تأمین ایدر ؟

۱ - تاریخ ، انسان بر طاقم معلومات و بره ، انسان ، اقوام سالنه لک احوال دندن ، طرز معیشتندن ، تفریبات و تدریساتندن ، تأثیرات و خدمتندن خبردار ایدر .

بو معلومات اول امرده ، انسان ایچون برزینت فکره تشکیل ایدر ؛ انسان انسانی سابق شرفنه دها یاقین بر حاله کیمیر . فقط بولدن باشقه بر فائده ماده دخی تأمین ایدر : بر چوق حکما کانه ، و بخصوص حکما کات سلسیله یه متین بر اساس تشکیل ایلر . انسان آتی حقدنکی استدلالاتی دانما ، ماضی حقدنکی تجارب و مشاهداتنه استناد ایدر ؛ تاریخ ، انسانک سلسله تجاری غیر محدود بر صورنده اولو ایز ؛ انسان ، - احوال قومیه حقدن - دنیا ک هر طرفنده ، قرون تاریخیه ک هینسند ، باشامش قدر - وقوف و تجربه صاحبی ایدر ؛ و بوسبیله حال و آتی حقدن ، دها متین حکما کعلی ، دها نافذ نظرلی بر حاله کیمیر .

۲ - تاریخ درسی ، نظر خیال اوکنده آرزوق اوزاق ماضیلری جانلاندیرر ؛ شیمدی آرزوق باشقه لاشمش و حتی محو اوش بولونان قوملرک ، شیمدی آرزوق اولو افلاشمش و اسکیمش اولان عصرلرک احوالی تحیم ایتدیور . . . بویله پایه پایه ، انسانک قابلیت تحلیله و تصویر سنی ایقاپ ایدم ، بو قابلیتلی صبق صبق فعالیت کتیره کتیره ، ذهن ایچون برادمان خدمتی کورور . . . انسانده و تحیل و تصویر قابلیتلی ، کوز اوکنده اولیان شیلری تسم و تحیم ایتدیرمک ملکسنی تقویه و تحیم ایدر . و بوخصوصده هان بوتون درسلردن دها شدتلی بر تأثیر یابلی .

۳ - تاریخ درسی ، بر چوق انسانلرک افعال و حرکاتی تصویر ایدر ؛ نظره ، بر چوق فضیلتکارانه حرکتلر ، بر چوق جنایتکارانه خیانتلر عرض ایدر ؛ و بوسبیله حسابات اخلاقیه یی ایقاپ و تهییج ایدر : فضیلتلری و فداکارلقلری تصویر ایتدیگه ، قلبده اولنره قارشلی برحس تقدیر و ایجذاب ، فقط جنایت و خیانتلری تصویر ایتدیگه ده اولنره قارشلی بر میل نفرت و اذیت تولید ایدر .

بو صورته حسابات اخلاقیه یی ایقاپ و تهییج ایدم ، نقل ایتدیکنی حقیقی وقملر قارشینسندنه تظاهر و فعالیتنه سوق ایله ایله ، بولنلری تصفییه و تقویه ایلر .

هیچ برشی ، وقملر و حکایه لردن بر تأثیر اخلاقی اجرا ایدم ؛ هیچ بر وقمه و حکایه ده حقیقی اولدیغی تأمین ایدله لک ، زمان و مکانی وسائز بوتون تفرعاتی تمین اولونورق آکلایلان وقایع ناخجیه قدر درین بر تأثیر اخلاقی وجوده کیمیرم .

ع — تاريخ درسى ، اداره مطلقه نه قدر فائقه سبب و بردكى ، اداره مشروطه نه قدر ايلكلر ابتدئى واقع ايله كوستر ، حركت ، مشروطيت نه قدر ميدان محروميت ، نه قدر خالصانه مجاهدت نتيجه سنه الله ايدىلدكى آكلار . بوسورته ، حقوق مشروطيت حقدده هم دها واضح برنگر ورمك ، و هم ده بو كادى دها صميمى راجحاذ و مرموبطيت حصوله كترمه خدمت ايدر ، خلاصه ، تاريخ درسى ، معلومات مدنيه و تربيه سياسيه قونلى براساس تشكيل ايلر . تاريخه استناد ايتين معلومات مدنيه ، تلمسز بر بنابه بگزر ، هيچ بر زمان مئين و ايلدار اولماز .

● — تاريخ ، بوتون يوقانده لرندن باشقه ، و بوتون يوقانده لرندن زياته بر فائده دها تايمين ايدر كه بوده حسابات و وطنيه كم تيمسى — وطنه محبت حسنه ، وطنك تمايلنه خدمت ميلنك قويهسى — در .

انسانده وطن حضى ، وطن فكرى تشكيل ايدن عناصرك اكه مهمى ماضى ، در ، ماضى ، ماضى ، خاطرات ، ماضيدن قائله عادات ، ماضيدن منتقل عنعاندر . كچه بو حوس و فكرده ، حاك و آيتنكده بو بوك تاثيرلى واردر ؛ حاليه عائد منفعل ، آنى به عائد ايدو املر دخى وطن فكرينك عاضرى جهلستنددر . فقط بو ترك همى نسه تايدر ، وطن حسنه ، وطن فكرينك اكه مهم عنصر مشكلى ماضيدر ؛ ماضيدكى وجدنلر ، ماضيدكى ترقييلر ، ماضيدكى تدبيرلر ، ماضيدكى موفقتيلر ، ماضيدكى همزمتلر ... ماضيدكى موفقتيلر و ترقييلر و بردكى افتخار حسلى ، ماضيدكى تدبيرلر و معلوميتلر و بردكى نالائى مافات و انتقام املرى . . . حسابات و وطنيه اس اسيدر . . . حاليه عائد منفعل يالكلر فكره خطاب ايدر ، و يالكلر منور دماغلى اقعاع ايلر ؛ آنى به عائد املر هر قلده طوعه ماز ، باخصوص « ماضيه و قوفه » ك تاثير فيضى كورمديكه هيچ بو بويه ماز . فقط ، ماضيه عائد و قمعار ايسه . . . بروقه اواق طولاييسيه ، هر بردماغه كيرن ، هر بر قبه نفوذ ايدر ؛ هر بردماغه فكرلر ، هر بر قبه حسلا و ايدلر بر . بو فكرلر و بو حسلرده ، او قبلرده او دماغلرده « اولمش ! » ، قاعتك و بردكى شدت درجه سنه درين كوكلر سالار . . . و قضا اوله رق ، حال ايجون دها واضح ادراكلر ، آنى ايجون دها حرارتلى املر و ايدلر توليد ايدر . . .

اولك ايجون تربيه وطنيه خصوصنده هيچ برشى ، هيچ بر درس تاريخك

برى طونه ماز . هيچ برشى ، هيچ بر درس اولك قدر فضايلر بر تاثير اجرا ايدم . . . هيچ برشى ، هيچ بر درس حسابنسى ملنى اولك قدر قوتلدر بر مضم . هيچ برشى ، هيچ بر درس وجدان ملنى اولك قدر تيمه ايدم . . .

تاريخك بوسايدنه ماز فائده و تاثيرلر بيه بر نظر عطف ايدرده ، تدريسات ابتدائيه بو نلرلك اكه زياته هانكيسنه اهميت ورمك ، اكه زياته هانكيسنه تاينه جالشمق لازم كلدكيسنه دوشونورسك . . . ذهننرلك اكه زياته صوك اوچى و اطلساه صوك چيجهسى او زرنده توقف ابتدئى كورورز .

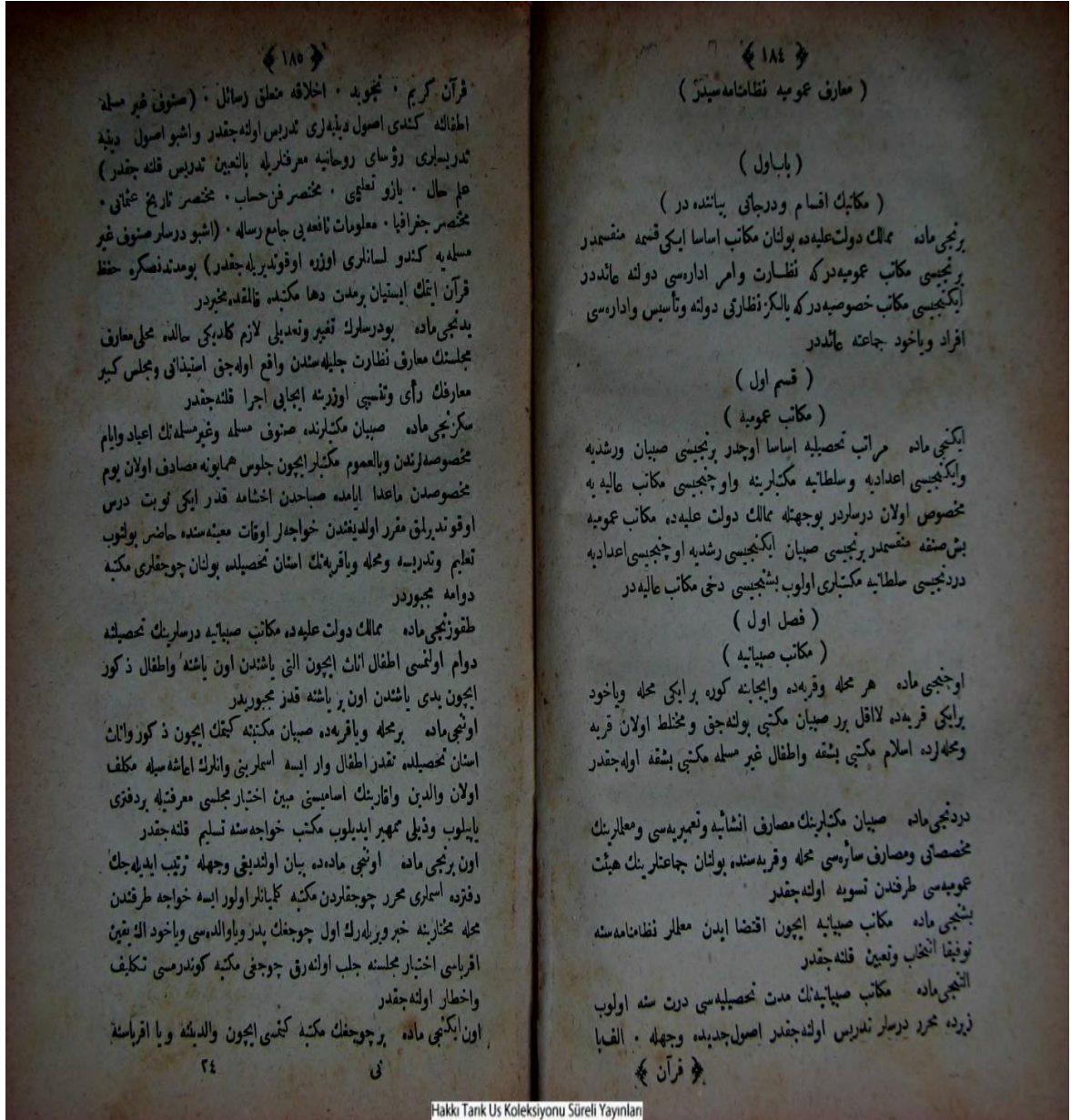
تحصيل ابتدائىك بر نجي نايهسى تربيدر ؛ تربيه اخلاقيه ، تربيه وطنيه ، تربيه فكريه . . . معلومات ، بوجره تحصيل ايجون بك نالى برشيدر . تحصيل ابتدائى اكمال ايدنلرده ، استدلالات و محاكات سياسيه اساس اوله جنى معلومات ازماني ، يالكلر محال ايله اوغراشمق دكل ، عبنى زمانده عبت ايله اشتغال ايمك ديك اولور . اولك ايجون بوجره تحصيله تاريخ درسنه تعقيب ايدلى اقتصادلدين مقصداساسى حسابات اخلاقيه و وطنيه كم تيمه سنن ، حقوق و مدنيت حقدده واضح قوى بر فكر و قناعات اعطاسندن عارت اولق لازم كايير . قابليت تجليله كم تيمهسى قائدهسى بوسرده طبيعى ايله تايمين ايدلش اولور . معلومه كنجه ، بولر آيجق بومقصدارى تايمين ايجون ضرورى اولان درجه به حصر ايدلك اقتضا ايدر .

شواحه آوره ، تاريخ درسنه نه كى مباحثه اهميت ورمك لازم كلدكيسنه كند بلكيندن ميدانه چيتمش اولور . تاريخ درسنه دائما حسابات اخلاقيه و وطنيه ايقاظ ايدمك ، حقوق طبيعى طابوت سويدر مكم مباحث انتخاب ايدللى ؛ و بومقصدارى اكه بوبوك برمكاملته تايمين ايدمك بر طرزه نقل و تقرير اولونتايدلر . بر صورتده كه ، تاريخ درسى امال مليه كم اكه حلى مرات تظاهرى ، وجدان مليه كم اكه مؤثر صدى دعوتى حانه كلدلر . تاريخك يالكلر « ماضى » ملت « عائد اولان قسملرى دكل ، « عموم قوملره » شامل بولونان حقيقتلرى بيله ضنى بر صدى نشويقه مصدر ، غير مرمى رسائى اميده آشيان اولونتايدلر . بر صورتده كه ، مانك بوتون ايدو امللرى ، تاريخ درسلرينك سطرلرى آره سنن اوقويه بيلمليدير . بوبله ، مى و وطنى بر نقطه نظر دن مرتب اولان تاريخ درسلرى ، مكاتب اسدائيه كم اكه مهم واسطه تربيه سنى تشكيل ايدر ؛ و مكاتب ابتدائيه ورشد بيه آيجق بوبله اولان تاريخ درسلرى قائده تايمين ايلر . . .

D- Mekteb-i İdadiye-i Hazret-i Şahanenin İmtihan Risalesi

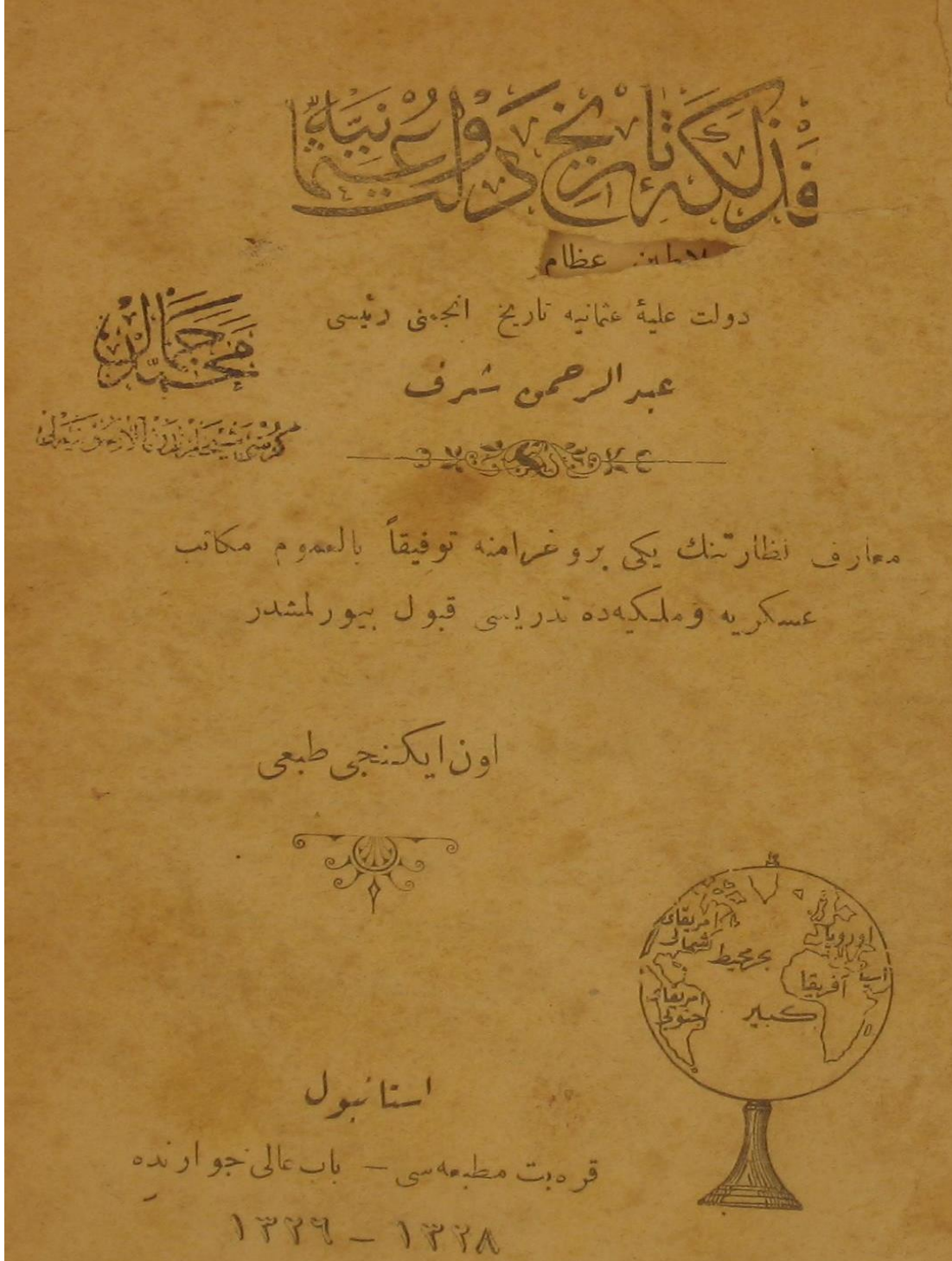
	۱۶	با ببردند و اشعار لفظنك اولنده اولان همزه نه ایچوندر	
۶		ستیز مزبوره شاکردانتمقن تا ریخدن ایراد اولنان اسله	۱۶
۱۰	۱	حضرت نوح علیه السلامك احوال سعادتلرینك بیانی	
۱۰	۲	واضع قانون سلطان سلیمان حضرتلرینك مدت عمر شریفلری و سلطنتلری و زمان سعادتلرینك واقع اولان قوتحاتنا ایضاحی	
۱۰	۳	فاتح استانبول سلطان محمد حضرتلرینك مدت عمر شریفلریله زمان سلطنتلرینك اولان وقایعك شرح اولنمسی	
۱۵		ستیز مزبوره شاکردانتمقن عایدن ایراد اولنان اسله	۱۵

E- Maarifi Umûmîye Nizamnamesi

F-Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye- Abdurrahman Şeref

G-Tarih-i Alem- Süleyman Hüsnü Paşa

